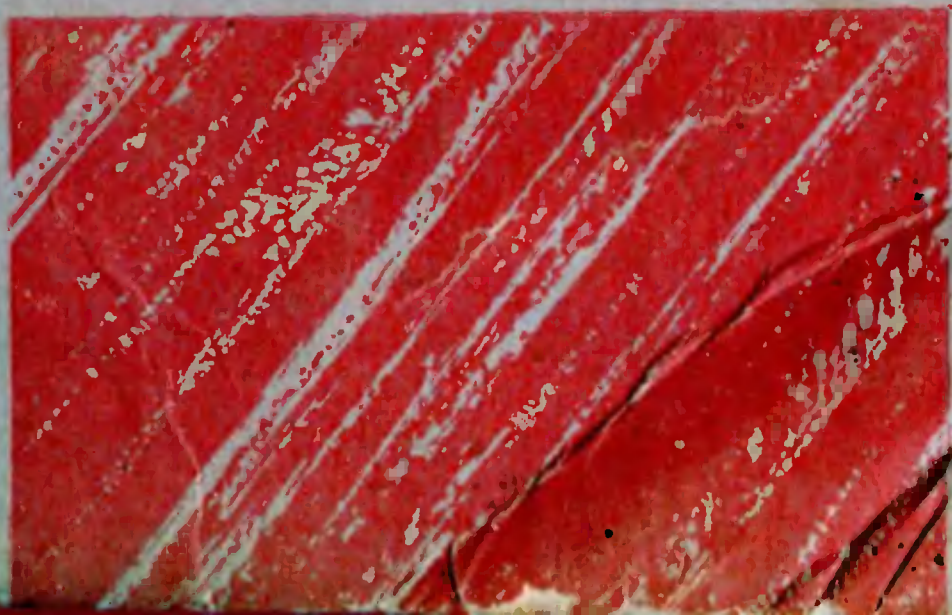

Павло Байдебура
НА СТЕПОВОМУ
РОЗГОНІ

Видання
1927 року
Львів
Друкарня
"Світло"

Видання
1927 року
Львів
Друкарня
"Світло"

Видання
1927 року
Львів
Друкарня
"Світло"

Sheperd

ПАВЛО БАЙДЕБУРА

НА СТЕПОВОМУ РОЗГОНІ

Повісті

Видавництво «Донбас»
Донецьк — 1976

**У2
Б18**

Б $\frac{70303-027}{M213(04)-76}$ 83-76

© Видавництво «Донбас», 1976

**ВОГОНЬ
ЗЕМЛІ**

Нема кіпця-краю хвилястому, з горбами-перекатами, буйно розлогому степу. Просторо. Яруги, низини, продовгасті гористі гребні. Розкинулись байраки, широкі тернові зарості, бовваніють ошовиті прозоро-сивою млою щовби, могили. Стоять на них, вгрузаючи в землю, мовчазні, таємничі кам'яні баби — свідки кочових стоянок скіфів, половців. Тут їхні полчища місцями степ, випасали коней, летіли в скажених кривавих герцях-бойовищах, полонили тисячоверсті простори і невідомо де зникали.

І зникли. Тепер мчать табуни прудконогих сайгаків, кружляють вовчі зграї, ночами брешуть черленохвості лисиці, а з півдня, з Криму, забігають по людське добро і ясир хижі татарські орди.

Степ. Степ. Дивний, необжитий край.

Весна. Густа смарагдова повінь геть затопила долини, крутогори. На гребні того зеленого шумовиння набігло, збилось докупи, красується, грає буйне різноцвіття: чебрець, шавлія і м'ята, густо-червоний воронець, біле-біле ромеп-зілля, сріблясто-синяві безсмертники, тремтить, хвилюється ніжно-густа димчаста ковила. Про щось своє, таємниче шепочуть її гойдливі плеса... А ген вимчали з вибалків, сплелися: кущуватий типчак, васильки, катран, березка й кульбаба.

Кипить, вирує різноцвіття, набігають і мчать гривасті травневі хвилі.

Набігають і мчать.

Від моря, від Дону дорога стелиться на захід і на захід.

Рівнина збігла. Почалися балки, яруги. Дорога веде на гору. Здається, там, попереду, на перевалі, зависають густі хмаринні заслони. А виїдеш — заслони відступають, відкривається широкий, ясний простір. Там, за перевалом, відпочинок. Тільки б добратись...

Валка посувається поволі. Воли в напрузі, трудно переставляють ноги, але ступають твердо, розмірено. Риплять вози, поскрипують ярма. Чумаки надають грудьми до полудрабків, до люшень — допомагають. Злітає патужливе і різноголосе:

— Гей! Гей!

-- Соб! Цабе!

— Соб!

Гору нарешті подолано. Валка зупинилась. Воли, важко зітхаючи, стоять мов укопані.

Чумаки скидають шапки, брилі, підставляють сонцю чубаті голови, не кваплячись, беруться за люльки.

— Оце гора!..— мовив Савка зачудовано, звертаючись до свого товариша-друга.

— Крута. Хай їй біс! — відповів Лукаш, витираючи рукавом сорочки спітніле чоло.

Хлопці місяців два тому як розпочали своє чумакування. Вперше побували на Дону та біля великої води-моря, все бачене, звідане вражало їх, захоплювало. Залюбки, в охоту була їм оця подорож степом, з гори на гору, серед безмежного простору у заростях одвіку не кошених трав. Юпаки зросли на березі річки Вовчої, серед гаїв, перелісків, отож їм було дивно, що є такий край, де можна їхати день або й два і не зустрінеш жодної путящої деревини, хіба що кущуватий терен, кривулястий дубняк та глодину, і рідко трапляються людські оселі.

— Мабуть, отут будемо відпочивати,— продовжує розмову Савка.— Бачиш, застоляєсь. І отаман-ватаг наш щось довго роздивляється.

— Мабуть, будемо ночувати,— обзивається Лукаш.— Старий шукає зручне місце.

Хлопці уважно стежать: отаман Мартин Ціпов'яз залишає валку і віддаляється в степ. Повільно ступаючи, пройшов обіч дороги, потім почав забирати ліворуч, у напрямі ближчого, зарослого терном щовба, сходить на нього. Перед ватагом ніби раптом вийшли з-за кущів і стали на коліна дві кам'яні баби. Мартин ступає ще кілька кроків і зупиняється. Облитий сонцем, що вже збирається ховатися за обрій, він сам здається казковим ідолом, викутим з міді. Звивистий димок його люльки повільно кружляє, здіймається вгору вище й вище... А степ мовчить, дивно принишклий, ніби все навколишнє обіймає знемога. Поволі спадає тиха вечорова сутінь.

Отаман подає знак рукою. Валка звернула з дороги й почала отаборюватись. Вози розташовувались впритул один біля одного вузьким півколом, щоб у разі потреби коло можна було швидко зімкнути і утворити кругову оборону. А зустрічати ворога було чим. В потаємних зручних місцях на возах лежать пістолі, списи і навіть кілька гаківниць.

Табірне життя почалося зразу ж, як тільки обрали місце відпочинку. Одні погнали волів на водоній, а потім на пашу, інші почали розпалювати багаття, готувати вечерю. Ватаг заходився порядкувати біля возів. Це вже так заведено в старого Мартина: зупинився — найперше оглянь те, на чому їдеш, а тоді вже берися за інші справи.

Перевірка почалася з ярем. Лукаш і Савка підіймали їх, ще теплих від запарених ший, разом з війями. Мартин уважно придивлявся, потім обмацував руками дерев'яні чаші-вирізи, нашийники та запози, чи, бува, не потріскалися, не перекошилися. Потім дрючками-важницями підважувались вісі — обстежувались колеса, шиці, маточини і підіски. Те, що тріснуло чи зітерлось, замінялося цілим або ж лагодилось.

— Привчаємо? — почувся раптове, хрипкувате.

— А так, привчаю, — відповів отамап. — Молодим пригодиться.

Хлопці озирнулися. Поблизу воза стояв чумак Гордій Головатий з оберемком хмизу.

— А коваля, мабуть, не промінемо? — запитав Гордій, кивнувши на залізяччя.

— Так, мабуть, — кинув з серцем Мартин, — підіски та рихви змусять...

— Данило виручить, — заспокоїв Головатий. — Свії, зробить...

Лукаш і Савка, слухаючи незрозумілу перемову старших, здогадувались: йдеться про кузню, про коваля. Але де ж вони отут, в степу? З суворим, мовчкуватим ватагом Мартином піхто не поводитьсь так вільно, запанібратськи, як цей, із завислими донізу рудуватими вусами, з куксою замість руки чоловік — Гордій Головатий.

В гурті чумаків його поважали за розсудливість, спокійну вдачу та мудрі приказки її оповіді дивних історій, яких він знав, напевне, безліч, але розказував тільки з якоїсь нагоди. Говорили, що він перебував на Запорізькій Січі, ходив з кошовим отаманом Іваном Сірком у похід до Криму і в бою з татарами ото позбувся руки. А інші доказували, що лівицю відтяв йому якийсь запорізький осавула, а за що — невідомо. Коли Гордія, бувало, запитували, що в нього сталося з рукою, він відмовчувався або ж, жартуючи, відказував: «Таким родився».

Років два чи три тому Головатий прибився до козацького села Кам'янки, прибився та й залишився. Тут

і почали прозивати його Головатим, зайдою. А декотрі запевняють, що так прозивали-величали його і на Січі. Дивувало, що він, понизовець, не маючи ні воза, ні волів, чумакує.

Все невідоме про Гордія Головатого так і залишилось для всіх таємницею, загадкою.

— Про якого це він коваля торочив? — не втерпів Савка, коли чумака відійшов геть.

— Справді, про кого це? — запитав і Лукаш. — І де б тут бути кузні?

Старий ватаг мовчав. Крекчучи від натуги, він продовжував уважно придивлятися та обмацувати воза, інколи незлобиво погейкуючи на своїх помічників.

Оглядання перервали кашовари. Зазивно трубили в ріг — скликали до вечері.

В небі згасли останні одсвіти, ніби десь із-за обрію простяглися і насувають чорні невидимі крила. Сутінь густішала. Степ полонила ніч.

На другий день, ледве почало сіріти, і на ватаговому возі загорлав півень, Мартин розбудив Савку й Лукаша. Почалася та ж робота — оглядання возів.

— Чотири шворні, чотири рифи, дев'ять підісків, — бідкався отаман. — Це ж які збитки! Це ж, хлопці, багатого!..

— А що ж тепер робити? — запитав Савка.

— Як «що»? Оновити! — здивувався старий.

— Як?.. — перепитав парубок і, здвигнувши плечима, лукаво посміхнувся.

— Отож ти, хлопче, й поновляти будеш, — мовив Мартин, впіймавши глузливу посмішку.

Після оглядання ватаг наказав хлопцям іти до яру, знайти там воду, скидати з себе брудний, намочений у дьогті одяг, скупатись і переодягтись в чисте.

Невдовзі Лукаш і Савка з'явилися причепурені — хоч на гулі. В широких синіх штанях, у білих з мережаними комірцями сорочках. Мартин уважно оглянув парубків і, як видно, був задоволений з їхнього бравого вигляду, звелів забирати зібране залізяччя та два оклунки — один з рибою, другий з сіллю — і вирушати в дорогу.

— Підете отак прямо, — показав отаман на північну сторону, — і отам за горбом побачите хутір. Назва — Зелений.

— Шукайте очима сторожову фігуру.

— Отуди і прямуйте! — радили чумаки.

— А там спитаєте, — продовжував ватаг, — коваля Дашила. Скажете, чого прийшли, так і так, мовляв, обламалися, та будьте чемні, щоб не подумали, що бовдури. І ще скажіть: кланялися всім чумацьким гуртом, а також Мартин Ціпов'яз, старий собака, ще на своїх двох і прудкий, як хорт, а ще скажіть, іншим разом завітає, а зараз у нього багато клопоту, та й поперек судомить. Отак і скажіть, не забудьте. Рушайте!

Хлопці підхопили оклунки і повагом, як годиться людям, що відбувають з важливим дорученням, рушили. Коли відійшли геть від табору, озирнулись. Ватаг стояв на передньому возі і поволі то підіймав, то опускав руку, піби наказував іти далі й далі або стверджував, що вони прямують тою, що треба, дорогою. Лукаш і Савка прискорили кроки, збігли у виярок, в одну мить вимчали на пагорок. Перед ними відкрився неосяжно широкий простір. Табір зник, залишився десь там, позаду. Не змовляючись, кинули долі оклунки і, випростовуючись, сповнені молоді сили, юнацького запалу, і від радості, що вони на волі, без нагляду, кинули в степ туге, на повні груди:

— Гей, гей!

Потім вхопили один одного в обійми і довго, в охоту борюкалися.

— А куди ж нам іти? — запитав рантом Лукаш, здіймаючи руку з плеча товариша.

Тупцюючись, роздивлялися на всі боки, а перед очима все здавалося одноманітним.

— Хоча б сонце показалось, — кинув пригнічений Лукаш. — А то, бач, як на те, спохмурніло, насупилось.

— Коли б сонце, — погодився Савка, — тоді б ми враз визначили, де яка сторона. А зараз — як у мішку.

Пішли навмання, прямуючи до могили, яка виднілася геть вдалині, аж під обрієм. Але даремно тільки ноги били. З вершини могили виднілись продовгасті смуги, в кількох місцях громадилося каміння чи руїни.

Довго йшли в одному напрямі. То звертали назад, брали праворуч, ліворуч. Безперервна хода стомлювала. Гнітило: гається час, і ніяк не можуть вибратись з цієї хвилястої, зеленої пустелі.

Вирішили: один піде в одну сторону, другий — у другу, але ходити назирці.

Та ось приспана тиша порушилась, вийнув теплий несміливий вітрець, потім він подужчав, набрав сили, сколошків трави і погнав широкі нерівні брижі. Небо проясніло. Сонце вибилося з-за хмар — показало ранню обідню пору.

Кружляння Лукаша і Савки нарешті закінчилось. Майже разом вони подали один одному голос, хоча й були в різних кінцях продовгастого, з кам'янистою гривною бугра; вдалині, під горою, ніби приліплені великі гнізда, віднілися затінені деревами хатки та ще якісь, схожі на башти, будівлі.

Невелике, з високими кам'яними мурами дворище було схоже на фортецю. Таку ж споруду нагадував і високий земляний вал з частоколом округ хутора. Подібні огорожі Лукаш і Савка бачили на Дону та біля моря. Тамтешні люди говорили, що то захисток від турків і татар. Це там, поблизу таких сусідів, а чого ж тут, у степу, отакі нековирні фортеці?.. Та про те, що так здивувало, хлопці довідалися трохи згодом. А зараз їм треба було вести розмову, за чим їх сюди послано.

Скинувши брилі, поштиво вклоняючись, стояли вони перед високим, уже підстаркуватим, сивовусим, із посрібленою головою чоловіком — ковалем Данилом. Стояли і переказували все, як говорив їм отаман Мартин.

— Собака. Прудкий, як хорт, — повторював за хлопцями, регочучи, Данило. — Та коли б ви мені, діти, нічого не говорили, а тільки оці прикметні слова, то я признав би, що ви з валки старого Ціпов'яза. Ой ви ж, мої любі земляки!.. — Він захопив і стис в обіймах хлопців, підняв їх, здавалось, готовий був підкинути вгору, і обережно опустив на землю; розчулений, зраділий, почав запрошувати до господи.

Юнаки були вражені такою нежданою гостинністю і отим «мої земляки». Подякувавши за запрошення, пагадали, що вони дуже поспішають, що вже й так забарились, шукаючи хутір.

— Мабуть, треба вважити просьбу, — мовив, роздумуючи, коваль. — От тільки як його бути. Немає зараз мого помічника... А може, котрий із вас наловчився б?..

Не гаючись, пішли до кузні.

— А підіски, бачу, коваля Лавріна, — зауважив Данило, роздивляючись залізні уламки, принесені хлопцями.

— Еге ж, є такий у нашому селі Кам'янці,— підтвердив Савка.

— А звідкіля ви, дядечку, знаєте, що це Лаврінові? — запитав Лукаш.

— Бачу по роботі,— відповів, посміхаючись, Данило.— З Лавріном ми одполітки. Разом навчалися ковалювати. Ще живий?..

— На ногах, щодня в кузні,— відповів Савка.

— Піки робить запорожцям,— вихопився Лукаш.

— Не піки, а підіски,— поспішив заперечити Савка, з докором і осудою зиркаючи на товариша.

— А що ж такого?..— здивувався той.

— А такого, що тільки підіски. А ти дуже язикатий. Базіка,— уже обурився Савка.

Данило не звернув уваги або ж удавав, що його не цікавить та перемога, роздивлявся залізні уламки і продовжував розпитувати про село, називав знайомих йому людей і врешті-решт признався, що він родом з Кам'янки. За юнацьких років чумакував у валці Мартина Ціпов'яза, кілька разів ходив з ним по сіль та по рибу до Криму і на Дін. Одного разу, коли вертали з Азова з поклажею, трапилась пригода: пристали воли. Набідувався та й змушений був відстати від валки. З допомогою Ціпов'яза ледве добрався до оцього хутора в надії, що воли поправляться, а сталося найгірше — поздохали. Не йти ж було з одним батіжком у далекий світ пішки. Та й там, у селі, нікого з рідних. Отож і залишився в Зеленому. Й почав ковалювати. Одружився. Обжився. І от уже минає тут двадцятий рік...

Оце так оказія, подумали хлопці, вирядились у святкове і потрапили до кузні. Та що поробиш... Засукавши рукава сорочки, начепили на себе ковальські фартушки.

— За тереვენями й про діло забули,— спохватився коваль,— давайте в добрий час, гуртом та ладком.— І показав хлопцям, що саме їм робити.

Лукаш заходився роздувати міхом вогонь у горні. Савка мав вистукувати молотком у такт ударів коваля та вчасно з силою бити по пробійнику, коли у розжевленому залізі потрібна була дірка. Від невправки рука хлопця хибила, молоток попадав не туди, куди слід. Це гальмувало роботу.

Відпочиваючи, Савка підперезав тугіше ґартуха, засукав ще вище рукава сорочки і вибрав зручніше місце. І, як йому здалося, став трохи вправнішим. Та ось коваль витяг із горна прискаючу іскрами довгу полосу — підіска, поклав на ковадло, вирівняв і поставив на прибіїця. Савка змахнув молотком раз, удруге й ніяк не міг понасти.

— Хіба так б'ють?! — почулося веселе, задержувато-докірливе.

Хлопець і не оглядівся, як з його рук було вихоплено молоток, і в ту ж мить залунали дзвінкі розмірені удари.

Коли відступив, глянув — вправляється дівчина. Вразило й привернуло увагу: струнка, висока, біле юне лице пашить, піби проїняте вогнем, від натуги густі чорні брови злегка зібрані й насуплені, великі гарні очі мружаться, дивляться щиро, відкрито — і обпікають. Савка відступив ще на крок і застиг. Раптово збурений, піби підхоплений невидимою легкою течією, здавалось, здійсмається вгору, летить...

Він вловив хвилину, коли дівчина поклала на колоду молоток, мерщій вхопив його й почав орудувати.

— Диви, Оксанко! — гукнув у захопленні Данило. — З нього може бути коваль! Та ще й який!..

Коли Савка, втомившись, перепочивав, молотом орудувала Оксана.

Так навперемінно вони довго вправлялися, показуючи свою спритність і уміння. Та ось остання гаряча рифа унала долі. Роботу закінчено.

Савка відкинув молоток, озирнувся. В отворі дверей кузні облита сонячним промінням, здійнявши вгору руки, вив'язувала на голові білу хустину Оксана. Біля ковальського міха стояв задивлений на неї Лукаш.

— Забирайте поковку, — торопив Данило, — тільки обережно, щоб, бува, не попеклися. Забирайте та по роботі трохи підкріпимося, чи що. Пішли, дітки, до хат, пішли.

Хоч як було приємно гостити, та й розмова була щира і люба, але хлопцям треба було вирушати до своєї валки. Там, напевне, ждуть не діждуться. А ватаг, мабуть, уже не раз вилазив на свого воза та вдивлявся і думав, стривожений: що там з ними сталося, чого це вони так довго баряться?..

На світанку валка мала вирушати в дорогу. Але вночі над степом прошуміла раптова злива. Коли сходило сонце,

дощ, було, вщух, а потім знову почав періщити. Весь день дзюрчали потоки. Тільки падвечір посвітлішало, випогодилось. Отаман звелів сушити рядна, якими вкривали вози, та, бодай із запізненням, готувати гарячу страву. Бо через ту погоду чумаки, вважай що цілу добу нічого не їли. Кухарі заходились споруджувати велику кабицю, щоб було на чому зварити та й просушитись. Бракувало каміння. В степу, навколо табору, його багато, але дрібне, як жорства, не складеш докупи.

— Я знаю, де є великі брили,— заявив Савка.— Отам,— показав у напрямі хутора Зеленого.

Вирішили: хоча й далеченько, але ж треба йти шукати. Савка, Лукаш та ще кілька чоловіків, захопивши з собою мішки, поспішили до баченого вчора Савкою урвища.

Чорне як сажа каміння лежало брилами, прикрите товстим шаром землі. На дво урвища вода нанесла чорний намул. Туди звалились і великі плескуваті трудомахи. Шабрали каміння і повернулися до табору.

— Оце зручне.

— Крихкувате трохи. Зате брили лягають впритул,— хвалили кухарі і зладили піч-кабицю, заходились розкладати багаття.

В казанах вже набрякло мочене в олії пшоно. Кинули туди кілька в'ялених великих чабаків, приправили гіркуватими запашними травами — то й вийшов добрячий, смачний куліш.

Після вечері чумаки ще раз перевірили, чи все підготовлено, щоб завтра, як тільки почне благословлятися на світ, вирушати з цього місця. Упорались, угомонились, але не розходились, не вкладались спати. В таборі відчувалась настороженість. Ватаг двічі ходив з собаками у степ, аж до тернового щовба, вдивлявся, спостерігав; собаки поводили себе непевно: скімлили й поривалися до яру, порослого дубняком і терпом.

Мартин зібрав до гурту чумаків і мовив, як завжди, спокійно, але насторожуючи:

— Поблизу нас звірина або ж непевна людина. Припильнуймо. Особливо — хто буде цю ніч вартувати. Зброю — наготові. Та стежте за фігурами.

— А де вони?

— Показуватимуть війя возів,— пояснив отаман.— Якщо з'явилися татари, фігури запалюють — стежте! — Шкаказав ще раз, підняв одне війя так, що вказувало на

північ, у напрямі Зеленого хутора, друге — на південь, в сторону Азовського моря.

Савці випало бути підпаском — чатувати скотину з Гордієм Головатим.

Після зливи в повітрі вогко, тихо. Навіть трохи прохолодно. Небо зрідка, де-не-де, захмарене. Повний обмітний місяць вже вибрався на середину неба, ніби зупинився перепочити, і топить простір густим, тьмяно-сріблястим одсвітом. На горби, на могили, здається, наповзли величезні кошлаті тіні, а в низини спадає тонка сивіюча імла.

Воли йдуть попасом, шарудить збита трава, цвіркуни ведуть свої безконечні пронизливо-піжні концерти. Степ, здається, повужчав, став волохатий, збігає в яри і там обривається.

— Дядьку Гордію, — звертається раптом Савка, — ви були в тому он хуторі, в Зеленому? — І показав у напрямі хмарної кучугури на півночі. Хлопця томило мовчання, хотілося говорити, і саме про те, від чого знемагало серце, — з думки не сходила Оксада. Але ж не поведеш мову із сторонньою людиною про вподобану тобою дівчину, так поговорити хоча б про місцевість, де вона перебуває.

— А який я тобі дядько? — запитав з осудом Гордії. — Я не старий, ти не малий. Отак. — І вже спокійно: — Бував, та й не раз. Наші чумаки, коли тут зупиняються, частенько відвідують коваля Данила. Отак.

Якийсь час тиша порушувалась тільки човганням постолів у траві та зітханням волів.

— А живуть у тому хуторі люди, як у загороді, за мурами, — навертав розмову на своє Савка, — за мурами, та ще й високими.

— Так треба, — обронив знехотя Головатий. — І помовчавши: — Вежу-фігуру бачив? Там дозорці. День і ніч чатують. Так треба. А то чого б їм, як лелекам у гнізді, стовбичити.

— Хіба й тут небезпечно? — Савка ждав відповіді, а Гордій мовчав і мовчав, придивлявся та паслухав, чи не вчується десь поблизу тупіт або шелест.

— Таке питаєш, — почав хрипкувато низьким голосом. — А де воно зараз тихо, мирно? Місця, які ми оце проїжджаємо, називаються Диким полем. А простяглося воно, те поле, від Дону, понад берегами Сіверського Дінця, визом, понад морем, аж до Дніпра, а то ще й далі. Земля

ця, друже, руська, і ніби й нічия. Хто хоче, той тут вкоріплюється: господарює чи промишляє розбоєм.

— Разбоєм,— повторив Савка і згадав, як сьогодні вчором чумаків насторожував отаман Мартин.

— Люди тут з усіх, сказати б, кінців,— Гордій аж розвів широко руками.— Той утік від пана-ляха, той — від боярина московського чи українського дідича. Тікають, кому непереливки, допекло, дошкулило. А сховатись в де — яри, байраки, степ. Жити б тут вільно людям, та на тобі — хижа татарва з Криму набігає, руйнує, палить. Молодих у ясир жене до своєї триклятої Кафи, а старих, малих мертвить. А ти питаєш, чи безпечно. Отак, друже, біля Дніпра, біля Сіверського і тут, біля Савур-могили.

— Савур-могили? — поспішив Савка.

— Три дні тому наша валка проїжджала недалеко від неї,— відповів Гордій і пішов завертати воли, що геть далеко відбилися від гурту.

Це вдруге Савка в своєму житті почув про ту знамениту могилу. Уперше — цього ж таки року напровесні, у дні ярмарки, коли до гурту зібралося багато людей. Старий лірник Стратін співав, пригравуючи на лірі, пісні, думу про трьох братів, що тікали із города Азова, з турецької неволі, як старші брати залишили найменшого на посталу, на смерть.

Запам'яталося:

Став найменший брат до Савур-могили походжати,
Став же буйний вітер повівати,
Із козацьких молодецьких його ніг валяти...
У турецькій, у бусурманській, у великій неволі
На Савур-могілі смертю постраждати...

І от біля тієї могили проїжджали, а він не знав і навіть не глянув на неї. Може, завтра, коли зійде сонце, хоча б здаля...

Дожидаючи свого напарника, Савка вдивляється в ту північну сторону, де тільки що громадилась хмаринна кучугура. Зараз там ясно, чисто. Внизу туманиться долина. Місячне сяйво стелиться, ніби вказує дорогу саме туди, куди Савка лине серцем... Йому згадується все, що відбувалось тоді на дворищі, в дорозі, коли виходили з хутора... Він пригадує навіть таке, чого, здається, тоді не помітив або не звернув належної уваги. .

«Дочко, виведи, покажи хлопцям дорогу степом, найкоротшу...» — уже прощаючись, говорив коваль Давило.

«Тепер вони дорогу вже знайдуть, навчені...» — Оксана скидає з голови білу хустину, вив'язує квітчасту і подає знак вирушати. Вони вийшли за мури і зразу ж опинилися в гаю, який перерізує навпіл неширока річка. Дівчина ступила на вузеньку кладку, гойднулася і в одну мить опинилася на тому боці. Стоїть, лукаво посміхається, жде.

Слідом пішов Лукаш. Тонка дошка увігнулася, ось-ось переломиться. Але він все ж ступав далі і, не втримавшись, шубовснув у воду. Савка був трохи вправніший, але теж схибив, і, коли б Оксана не подала руку, летіти б йому сторчма головою. Дотик її руки, здалося, обпік, проїняв усього, — невидима легка хвиля гойднула, підносить і підносить...

— Отак, друже, — виникаючи раптом з тирсового плину, мов із води, продовжує свою оповідь Гордій, — чув сьогодні отаманове «пильнуй»? Оце «пильнуй» з нами скрізь: у степу біля отари, в полі біля плуга і на вежах-фігурах. А спалахне на них вогонь — ставай до бою або ж тікай. Ми такі, що не тікаємо. Даємо здачі панові, мурзаям-баям. Забігаємо і до їхнього Криму. Пригадую, як ото з кошовим Іваном...

— З Сірком? — вимовив, тамуючи подих, Савка.

— Та з ним, друже, з ним. Добре побенкетували. Святе діло вчинили, визволили з неволі багато наших людей. Навіки буде слава кошовому Івану Дмитровичу, навіки! — Голос Гордія подужчав, задзвенів, і сам він, здається, став вищий, огрядніший, пістоль і ятаган, з якими Головатий ніколи не розлучався, зараз надавали йому якоїсь особливої поважності, так що, здавалося, вимовлені ним слова війнули, кружляють над степом, і все навколишнє пришикло, мов заворожене, прислухається.

Захоплений розповіддю, Савка бачив себе теж серед того невгомного, відчайдушно сміливого пизового товариства, був готовий до герців, героїчних вчинків, а яких саме — не знав; та ще хотілося, щоб поруч був хтось із близьких, своїх. Найкраще, коли б Лукаш: з таким другом охотніше і можна у всьому звіритись. Жалкував, що й зараз немає тут товариша і він не чує такої цікавої оповіді ..

А в ці хвилини Лукаш, ніби заціпенілий, лежав під возом із закритими очима, але не спав. Він бачив себе на хуторі Зеленому: в кузні перед ним в який раз відбувалося все так, як було вчора... Стояв біля ковальського міха, поволі смикав за мотузку, з присадкуватого горна з сичанням і гоготінням виривалися широкі, тонкі, мов теза, пламені, бризкали золоті іскри, виляскували удари молотків; у відчинені двері кузні Лукашеві видно велику, з вузенькими вікнами хату, хліви, крислату, з густими переплутаними вітами велику вишню. Раптом відчинились високі ковані залізом ворота, і на дворіще на баскому буланому коні влетіла дівчина. Вона на скаку осадила коня, в ту ж мить прудко і легко скочила з сідла й попрямувала до кузні. Якусь хвилину дівчина здивовано озирала присутніх і, зустрівшись очима з Лукашем, посміхнулася йому. А може, від того, що Савка ніяк не міг приловчитись бити молотком по ковадлу та пробійцеві. Згодом сама показала, як це робити.

В кузні і коли проводжала, він не раз зустрічався з очима дівчини — чорними, ласкаво-звабливими, — ловив її, Оксани, чарівну посмішку, готовий вловити її саму. І от тепер тільки й думки — про неї. Серце в'ялить тривожна й солодка туга...

Лукаш відкрив очі. Глянув — уже й ніч згасає. «Так скоро, — подумав здивований. — І світанкова заграва здійснюється не там, де мала б здійснитися, — щось непевне».

— Гей, люди! Гей, вставайте!.. — загорлав Лукаш несамовито, виповзаючи з-під воза.

Поблизу возів палав незвичайний, з синюватими язиками-каймами вогонь.

— Що було, те сплигло... — ніби сам до себе, роздумуючи, мовив Головатий. — А може, іще доведеться десь погарцювати. Може, а поки що...

— Як це? — здивувався Савка.

— Ат ак, — проказав глухо Гордій, — біля волів, та ще й чужих — не гарцювання. Та й ти, козаче, не втік далеко від того, що на побігеньках, — уже з сумом вів чумак. — Маєш одну паровицю, яку мати загорювала, а доглядаєш у валці іще дві пари чужих.

— Та хіба тільки я доглядаю, — не розуміючи до кінця, про що йдеться, сказав парубок.

— Еге ж, інші також, — продовжував Головатий, — і вони такі ж горопахи: Карпо, Іван. Такі ж, як Семен, Лукаш. У них, як і в тебе, по паровиці — по одному возу, а вправляється кожний біля трьох або й чотирьох чужих...

— А ватаг Мартин? — запитав підпасок.

— Та й Мартин Ціпов'яз не втік далеко. Такий же неборака і дурень, як я, як ти, — відповів глузливо Головатий. — Водить степами чужі валки — дбає в чужі кишепі і жде, що капне йому з чужих, хазяйських рук. А вопо, бува, дадуть з ласки який гріш, а то й — дулю. Бери, та ще й дякуй, бо надають по шиї. Отак. І зараз: веземо рибу, сіль, крам — у пельку Саливонові, стонадцять болячок йому в бік!..

— Кислієві?! — аж скрикнув Савка, уявляючи велике, огорожене дубовим частоколом дворище, огрядну, на кам'яному підмурку хату, комори, клуні; та й самого господаря — бундючного, пихатого Саливона, підстаркуватого вже парубка. На людях він любить похизуватися, з'являється на панський кшталт у куптуші, виїжджає на баскому коні, та ще й в оточенні своїх наймитів, яких називає гайдуками.

— А так, Кислієві, — підтвердив Гордій. — Чіпкий, папуристий, чортяка, попадешся — не вирвешся... А втім, як хто — виривається. Отак. Плохенькі ми стали. Плохенькі, — з серцем, ніби сперечаючись, кинув Головатий. — А коли б викресали іскри...

— З доброго креміння, — додав Савка.

— З гарячого серця, друже, з гарячого... — наголосив із притиском Гордій і обірвав слова.

Від табору долинули тривожні викрики.

Над возами здіймалася заграва.

Пастухи поспішили до валки.

Навколо палаючого каміння стояли вкрай здивовані чумаки. Деякі з них хрестилися. Та й було чого дивуватись. Учора вечором, після вечері, коли з багаття зпали казани, кам'яну піч розвалили геть і залили, як це робилося завше, водою. Та, мабуть, залишилася жарина. Каміння, на диво, розжеврілось, взялося вогнем. Дим стелився їдкий, смердючий, не такий, як з тліючого дерева чи кізків. Та й племінь теж якийсь незвичайний — жовтаво-синюватий, сліпучий, жаркий.

Каміння поливали водою, а воно ще дужче розгорялося, і це тим паче дивувало, бо ж такого ніхто ніде ніколи не бачив та й не чув.

— Якась тверда смола.

— Смолою ніби не пахне,— говорили одні.

— Камінь.

— Таж камінь не буває такий крихкий,— заперечували інші.

— І не горить.

Брали до рук дрібну жорстку, продовгасті скалки, роздивлялися, розтирали пучками пальців.

— Чорне і масне, як сажа.

— Як вугілля.

— Вугілля.

— З дерева.

— А де ж воно тут?

— І справді, в степу, в урвищі.

— А звідкіля взялося?..— гадали здивовані чумаки.

— Таке ми бачили в кузні коваля Данила,— заявив Лукаш.

— Горить, розжеврює залізо,— підтвердив Савка,— і таке ж, як отам, у тому урвищі.

— Взяти б на пробу.

— Взяти.

— А коваль Лаврін перевірить,— подали думку.

— Беріть,— погодився отаман.

— Хай Савка мотпеться, а з ним іще хто-небудь.

— Савка, він знає, де його брати.

— Та небагато набирайте,— застеріг Мартин,— не обтяжуйте вози, беріть тільки на пробу.

Валка знялася з місця, коли згорів увесь доценту чорний камінь. Жужелицю залили водою і для певності присипали землею й затоптали ногами.

Вози, немов чіпляючись один за одного, з'їжджали на дорогу. Валка витягалась, вирівнювалась і поволі, але безперервно рухалась і рухалась, немовби краяла навпіл густий зелений килим. Пахло рибою, дьогтем. Легенький вітрець відносив геть ті запахи, проймав чумаків ранковою прохолодою, п'янив степовим духмяним різноцвіттям і надавав їм бадьорості.

— Гей, гей!

— Соб, цабе, соб!..— злітало вряди-годи високе, спокійне і тануло в степовому роздоллі.

На передньому ватаговому возі рантом піднялась тичка з віхтем трави: умовний знак. Чумаки занепокоїлись, озирались навколо, придивлялися й побачили: на табірне місце, яке тільки що залишили, з'явилося чотири невідомих, як видно, із списами чи рушницями. Недовго потупцювавши, вони ув'язалися слідом за валкою.

«Нічні гості. Чатували нас, та не наважились папасти. Пильнуйте задніх возів», — передавалося від чумака до чумака.

— Пужніть їх з гаківниць, — наказав отаман. — Тільки не вціляйте, а так, для остраху.

Прогриміло два постріли. Непрохані гості звернули в дороги і заховалися десь у нетрищах. Напереріз Чумацькому шляху промчала налякана вовчиця з виводком вовчат. А вгорі, над самими возами, кружляли, то стрімголов пускалися до землі хижі, ненаситні кібці.

— Оцих треба було б вцілити.

— Треба. Та прибережіть кулі, ще можуть згодитися.

— Вчені. Дорога далека. Пригод не шукати...

— А так, не шукати...

Ватаг прибрав тичку. Розмови припинились. Валка посувалася поволі, спокійно.

Пахло рибою і дьогтем.

На Савчиному возі, крім риби і солі, лежало два чималих оклунки чорного каменю. Парубок набрав найбільших, найкращих плескуватих брил, грудом, щоб здивувати коваля Лавріна, та й була думка-надія розщедрити старого, щоб дозволив бодай трохи повправлятися біля його ковадла.

Наглядаючи за волами, Лукаш і Савка йшли поруч один одного, поглядали в напрямі Зеленого хутора, озирали розбуджений ранковим сонцем, зрошений, ніби укритий фіалковим цвітом, дивно мінливий степ і думали: коли ще доведеться їм побувати тут, в оцих запам'ятованих ними місцях. А ступити на цю землю, навіть саме на оцю Чумацьку дорогу, одному з них довелося дуже скоро і за надзвичайно важливих обставин-подій...

День закінчився. Стомлені виснажливою спекою і ходою, чумаки лежали на прив'яленому споринні, вдивлялися в рідко визорене небо — відпочивали, згадували..

Дорога була важка, вибоїста й гориста, діймало нічим не затінене сонце. А перепочивати не довелося, отаман

квапив якнайскоріше вибратися з місцевості, зритої ярами, порослої дубами і терном; проїжджати тут було особливо небезпечно: і не зоглядишся, як набіжать ординці або ж розбійницькі ватаги, які невідомо де тут переховуються.

Цього дня, вже неподалеку від берегів Дінця, сталося таке, що чумаки вже хотіли, було, брати до рук зброю.

З віддаленого в степу певеликого байраку раптом вискочило з десяток вершників і пустили коней невперейми. Наближаючись, біг уповільнили, а потім і зовсім зупинились. Зупинилася і валка. Отаман скинув бриля, привітався, хоч тримав руку на пістолі під накинутою наопашки киреєю. Й уся валка була наготові — чумаки стояли біля своїх возів, ніби перепочиваючи, недбало посхилялись на полудрабки, а в кожного в руці пістоль чи спис.

Тривожна напруга тривала недовго. Вершники почали спішуватися й чоломкатись з ватагом. Чумаки теж підійшли до переднього воза. Виявилось: вершники — дозорці з Бахмутської сторожі. Стало відомо: в степу з'явилися мурзаки, отож сторожа чатує дороги, перевіряє, куди хто їде чи йде, та попереджає про небезпеку. Чумаки пригостили козаків рибою, попрощались і рушили своєю дорогою.

Повідомлення про появу татарської розбійницької зграї тривожило. В таборі про це було тільки й мови.

— Таке заварилось, що цієї ночі, мабуть, не доведеться й задрімати, — бідкався Семен, прозвацій Соньком за те, що умудрявся засинати навіть на ходу, тримаючись за полудрабок воза або за ярмо, жартома запевняли, бува, тримається і за волового хвоста.

— А ти, Семене, спробуй, а то в татарському зашморзі не доведеться спати.

— Я з петлі мурзака вислизну. Бач, тонкий, щуплий, а ти, Грицю, костистий, з гака не зірвешся.

— Лякаєш, а в самого з переляку вже очкур лопнув, — відповів Гриць, показуючи, де саме той очкур.

Семен підвівся, штани в нього і справді почали сповзати.

В гурті вибухнув регіт.

— Та це він сам попустив пасок, — заступився Гордій.

— Еге ж, сам, — підхопив Семен, — щоб вільніше було лежати, бо живіт набубнявів.

— Намніть йому здухвину...

Поблизу щось зашаруділо. Чумаки притихли, декотрі схопилися на поги.

На дорогу вийшло двоє вартових.

— Дуже голосний гомін.

— Далеко чути,— зауважили. Постояли і знову заховалися в густій високій траві.

Вечір насувався швидко. Простір заповнив спнявий морок. Після пережитого за день хотілося спокою, поділитися думками та й почути щире слово товаришів-побратимів.

— Продовжуй, Гордію, оповідати по Січ-матір...

— Та про Кримську землю...— просили з гурту.

— Та побійтеся бога, хлопці, я ж учора і позавчора..— відпрошувався Головатий.— Що ж це, однієї тетері на обід і до вечері...

— Та й по вечері...

— Аякже, якщо до смаку,— зауважили весело.

— Давайте послухаємо Савку,— подали думку.

— А чого ж, давайте.

— Хай кобзарської,— просили чумаки, знаючи дивну пам'ять парубка. Було відомо: почувши раз-другий пісню чи якусь оповідь, Савка міг переказати її слово в слово. І те, що запам'ятав, не забував.

— Про Савур-могилу.

— Чули вже, ще коли їхали на Діп.

— Довга й печальна.

— Давай тоді «Гомін по діброві...»

— Теж сумна.

— Веселецьке щось...

— Тоді про чумака і сіно.

— Послухаємо.

Ой косить хазяїн та на сіножаті,

почав Савка високим голосом. Раптом змовк, мабуть, згадав, як чув він цю оповідь від других, і почав повільніше:

Ой косить хазяїн та на сіножаті,

Аж кривавий піт лється,

А чумак сидить в холодочку під возом

Та з хазяїна сміється.

— Ой ти, чумаче, молодий козаче,

Йди сіна косити!

— Не здужаю, дядьку, не здужаю, батьку,

Та й коси волочити...

— Вибився з сили, мабуть, неборака,— почулось співчутливе.

— Ні, тут інша причина,— заперечили з гурту.
А Савка продовжував:

Ой сидить пугач та на могилі,
Та «пугу, та й «пугу»,
Ой поспішайте, молодії хлопці,
Та до темного лугу!
Ой котрії та й поспішали,
То ті в лузі зночували;
А котрії не поспішали,
То ті в степу пропадали.
Ой хоч смійся, хоч не смійся,
То за сміхом тобі буде...

— Тут уже, мабуть, не до сміху,— зауважили чумаки.
— Еге ж. Слухай, слухай...

Ой пришла зима — лиха година,
Нічим волів зимувати.
Ой бере чумака батіг та палигач
Та йде сіна купувати...

— Оце так...— кинув хтось багатозначно.

Ой іде чумака шляхом-вулицею,
Зуб на зуб трясеться:
Та нема в його свити, ні кожуха,
Ще й вустілка волочиться.
А сидить хазяїн в хаті край віконця
Та й чумаченька сміється.
— Ой продай, дядьку, ой продай, батьку,
Та хочь в'язочку сіна:
Ой вже ж моя бідна худобонька
Та у степу засіла!
— А як же я кликав тебе, вражий сину!
«Йди сіна косити!» —
То ти відказав, що не здужаєш
І коси волочити!
— Ой продай, дядьку, ой продай, батьку,
А хочь в'язочку соломи.
Та йди до мене, та й до мого воза
Набери собі солі.
— Ой не хочу я до твого воза,
Ані солі в тебе брати:
Заплати мені, може, я стану
Тобі воли зимувати...

- Чи бач, який! — почувлось обурливе.
 Савка замовк.
 — А чим воно закінчилося?..
 — Що сталося з волами?
 — Яка доля чумака?..
 — А яка ж доля, коли там співається, — відповів
 Савка.

Ой котилося та яснее сонце
 Поміж могилками..
 Ой уже ж мені не чумакувати
 Та із вами, чумаками!

- А завершусться, — пояснив оповідач:

Косіть, хлопці, комишу
 Та наварим кулешу,
 Та вкинемо чабака,
 Та пом'янем чумака!

- Хай їй біс, такій думі і такому кінцеві.
 — Прокажи краще веселої.
 — Еге ж, веселішої, не смути товариство, — втрутився
 отаман. — Пригадай, хлопче, щось таке, теж чумацьке.

Та йдуть воли дорогою, та все бедратії,
 А за ними чумаченьки, та все жопатії, —

почав Савка справді весело.

- Оце наша! — почувлося схвальне.

Та йдуть воли дорогою, та все круторогії, —

підхопило кілька голосів притишено, —

А за ними чумаченьки, та все чорнобровії,
 Та йдуть воли дорогою, та все половії,
 А за ними чумаченьки, та все молодії;
 Та йдуть воли дорогою, та все бички невеличкі,
 А за ними чумаченьки, малі-невеличкі...

Гурт почав радіти. Лукаш і Савка теж відійшли до своїх возів. Хлопцям хотілося поговорити про своє, близьке їм.

Тихо. Поблизу — нікого. Савка переказував почуте ним від Гордія тієї пам'ятної ночі, коли вони удвох з ним ви-

пасали воли. Оповідане хвилювало. Було над чим і подумати.

— А оте «викрешемо іскри» — як його розуміти? — запитав Лукаш. — До чого воно?..

— Це щось таке, паневне, бунтарське, — здогадувався Савка, — давай при нагоді запитасмо Головатого, хай розтлумачить. Викрешемо іскри, викрешемо... — повторював у задумі.

— Якщо татари доходять до берегів Сіверського, — почав, ніби говорячи сам із собою Лукаш, — то по дорозі вони можуть потрапити на всяке житло і на той хутір...

— Можуть, — повторив Савка. В грудях йому раптово стрепенулося, забило видих, і він рвучко підвівся, здалося, готовий кудись мчати, щось діяти. А що — не знав.

— Воно так, як ото приповідають, — притишено, із смутком продовжував Лукаш, — «хоча й мила ти мені, та в далекій стороні».

— Якщо люба, далека сторона не перешкода, — проказав повільно Савка, може, не так у відповідь, як для самого себе.

Лукаш засміявся глухо, стримано, звівся на ноги і став поруч товариша.

Вони розуміли, що, хоча й не назвали імені, люблять одну і ту ж дівчину. Та й після такого освідчення не відчували один до одного ні ворожості, ні будь-якого відчуження чи навіть настороженості. Признання, здавалося, ще більше зблизило їх. Але розмови про те, що хвилювало їхні серця, більше не було.

Ніч поволі світлішала, ніби танула. На сході здіймалась бліда несміла заграва, з долини, наповненої голубою волохатою млою, викотився великий червонкуватий місяць. Здіймаючись вище і вище, він почав помітно бліднути, сріблитись, широко і весело посміхатись. І степ перетворився на рівнинний, тихий, з пезвіданою таємничою далиною.

Дійшовши до свого воза, Савка розв'язав мішок з камінням, витягнув кілька брил і задивився на них. Зараз вони здавалися чорніші, ніж були вдень. Облиті місячним сяйвом, ніби спалахнули ліловим пламенем, а з тонких прожилок текли й не витікали густі, фіалково-синяві промені. Згадалось: саме отакі брили-грудомішки лежали в кузні Дадила. «Може, це уламки від тих? Ті буде тримати в руках Оксана, а я — оці». Савка посміхнувся такій своїй думці й підняв на руці, ніби зважуючи, плескувате масне

каміння. До воза наближалися. Отаман з гуртом чумаків обходив табір, попереджав, що відпочинок буде короткий. Як тільки місяць підбиватиметься на середину неба, валка вирушатиме.

— А ти, Савко, все милуєшся своєю знахідкою, — зашпигав Мартин, запускаючи руку в мішок. — І звідкіля в нього така вогняна сила? — І підкинув на долоні кілька дрібних чорних скалок.

— Треба було б не спішити гасити тоді оту ватру...

— Атож, побачили б, чи довго воно горить.

— Знайдуться такі, що перевірять.

— Знайдуться.

— Чи довго, чи не довго горить, а вже знаємо: добре.

— Жарке. Пекуче. Це буде, мабуть, велике добро для людей.

— Якщо не попаде до загребущих — таких жмикрутів, як наш Кислій, — додав Гордій. — Деревне, для кузепь, вже в його руках.

— Всяк для себе дбає, як може. Отож і Саливоп... — почувлося на захист Кислія. Та ніхто не звернув особливої уваги. А сказав оте чумак Карпо Гунька.

Чумаки пішли до інших возів. Савка зав'язав мішок з камінням і задумався над почутим про добро, знайдене в урвищі, і загребущі руки...

Місяць випливав на середину неба.

Минали дні. Дорога стелилася далі й далі. Степовий, розлогий, хвилястий простір Дикого поля змінився на піскуватий рівнинний ґрунт з перелісками та глибокими ярами, заповненими вербами, кленами та лозняком. Дорога пролягала повз села, хутори. Замість нічного вовчого вугтя та тонкоголосого брехоту лисиць чувся собачий гавкіт. А на отамановому возі золотоперий чумацький будило частенько перекликався з іншими такими ж горластими півнями. Дорога тягнулась полями з пашнею — пшеницею, житом, яке вже викинуло колос і квітувало.

Нарешті настав кінець тій довгій путі. На голубому виднокрузі замаячили хати Кам'янки. Валка зупинилась останній раз на перепочинок. Та не так відпочивати, як чепуритись. Всім гуртом ретельно оглянули вози, підмастили вісі, щоб не рипіли, почистили скотину. А потім отаман наказав усім чумакам мити голови, старішим, кому слід або кому хотілося, голитися. Одяг залишався той же,

чорний від дьогтю, смоли, запорошений, аж задубілий від степового дорожнього пилу, але там, де порвалось, попорлося, — залатаний, зашитий...

Над полями, луками-сіножатами залягла тиша. Тут, як видно, нещодавно пройшов дощ — земля мокрувата, повітря вологе, м'яке, а небо високе, чисте, синяво-голубе. Сонце підбилося під обідню пору і вже добряче дошкуляло. Над розлогими пизинами, аж під обрій, струмоче миготливо-прозоре марево. Все навколишнє здається святково оновленим в урочистому чеканні.

Про повернення чумаків ніхто не давав знати, та кам'ячани таки довідалися про їх присуття, і всеньке село вийшло назустріч.

- Здорові були!
- Здорові!
- Добридень вам!
- З щасливим поверненням!
- Низенький уклін!
- Низький земний!..
- Отаманові слава!

Захоплені вигуки, вітання тонули в радісному гомоні, перемові великого людського натовпу.

Особливу увагу привертав у валці передній, доверху вивершений всяким добром ватагів віз. Поверх смугастого рядна лежали на видноті: велика срібляста риба, грудом махи солі, барильця та сулії з винами, заморська овочева сушня — зразки того, що привезли сюди чумаки. І по всьому тому, умисно недбало накиданому, незалежно і гордо, заковуючи очі, походжав огненно-квітастий півень-будило.

Отаман Мартиц, тримаючи в одній руці над головою почорнілого бриля, а в другій — довжелезне вичовгане пужално, йшов попереду. Хоча йому трохи нездужалось — десь пенароком застудився і дошкульно судомило поперека, — але старий намагався ступати рівно, вітався із стрічними і весь час наглядав за своїми підлеглими, чи все в них до ладу, чи поводять вони себе так, як слід поводитись мандрівникам-звитяжцям. Та вони всі пам'ятали наказ отамана — виступали бадьоро, упевнено. І хоча кожному з них в ці хвилини від радості рвалися груди, — хотілося кинути в обійми рідних, знайомих, які були поблизу, за кілька кроків, — але ж дорога ще не скінчилася, воли ще в ярмах. Треба було показати себе до кінця

пильним, ретельним. Отож до голосів, вигуків вітання весь час долучалося нарочито високе:

— Соб! Цабе!.. Соб!.. Цабе!..— і старанне цьвохкання та лункі виляски батогів.

Валка посувалася прискорено, швидко. Повз рухливі вози юрбою, випереджаючи одне одного, бігли діти і, як дорослі, радісно гукали:

— Здорові були!

— Щасливо!

— Здорові!..

Ватаг частував малечу рибою, бубликами, родзинками та всякою солодкою сушнею, нарочито припасеною ще на Дону.

— Беріть. Від зайця! — проказував розчулений Мар-тин.

То нічого, що дарунки пахли в'яленою солопою рибою та іншими петутешніми запахами. Вони були бажані й здавалися дуже дорогими, бо ж привезені з далекого краю та з польових просторів, і вірилось, справді від того пух-пастого, дуже симпатичного прудкононого звірятка — зайця. Одержавши дарунок, діти спішили до своїх матерів показати, похвалитися, а на їх місце вже підбігали інші, аж доки не були обдаровані всі малі безштапки, у кого іще штани на поворозках, та всі дівчатка з не заплетеними ще косами.

Біля широко відчинених воріт стояв Саливон, бундючний, самовдоволений. Вози проїжджали повз нього. Наймити-чумаки вітались з господарем. Він недбало, наспіх відповідав їм і пильно, жадібно придивлявся, намагаючись охопити поглядом все. Не терпілося дізнатися, що там, під халабудами, ряднами. Нарешті не витримав, кинув спостерігати, торопко пройшов повз валку, перерахував вози й почав порядкувати, підганяти, щоб приспішили.

Мажари підкочували під комори, повітки, волів випрягали й відганяли до обор, мажари негайно ж розвантажували. Якусь частку солі, риби скидали до шапликів та скринь, а решту завтра чи післязавтра повезуть на ближчі та далекі базари, аж до Харкова, Полтави, або ж буде продано оптовим покупцям, які часто навідуються до багача Кислія за крамом та збіжжям.

Того ж дня Мартин Ціпов'яз звітував перед господарем за свою поїздку. На довгій тонкій мотузці було вив'язано безліч великих і малих, простих і хитромудрих вузликів.

Кожен з них мав своє, окреме визначення рахунку, міри чи кількості, а то і якості товару. Перебираючи пучками пальців вузли, Мартин безпомилково говорив, скільки було на мажарах і по чому продано: полотно, смоли, поташу, воску; скільки закуплено на Дону і привезено риби, солі, вина. Називались бочки, мірки, четверики, рублі, гривеньки та копійки.

Саливон допитувався про ціни, а коли ватаг висипав перед ним з торбини золото і срібло, запитав, чи ж усі тут ви торгувані ним гроші.

Мартин оторопів від здивування.

— Я завжди був чесним чоловіком,— сказав з гідністю і чемно.

— Може,— буркнув Саливон, насупившись,— та чуже добро і чесні люблять роздавати.

— Яке? Коли?..— задихаючись від хвилювання, запитав Ціпов'яз.

— Та хоча б сьогодні! Рибу!..— гримнув Кислій.

— Та то ж дітям гостинця, з дороги — від зайця...— здивувався старий, ніяково посміхаючись,— споконвіку так ведеться.

— Чужим придобрюватися можна, воно чуже,— кинув зневажливо Саливон.

— Не чужим і не придобрююсь,— заперечив рішуче Мартин.— Риби тої який десяток-півтора я віддав із своєї пайки. За умовою, як отамап, я маю одержати певну частку з усього, що привезено...

— Ото й роздав ту свою частку,— відрубав зухвало Кислій.

— Як же це? — тільки й зміг вимовити отетерілий, обурений Ціпов'яз. Стояв з перекинутим через плече в'язаним вузликами мотузком і порожньою торбою в руці. Ждав.

Саливон угнув голову. Набундючився. Мовчав.

— Як же це?..— повторив уже твердо старий. Йому хотілося заперечувати, кинути слова докору, нагадати Саливоніві, що він, Мартин Ціпов'яз, весь свій вік чесно старався для роду Кисліїв: з року в рік ходив та й ходив далекими, близькими і завше небезпечними чумацькими шляхами... Та раптом, ніби кимсь підказана, ватагові стала зрозумілою причина отакого з ним поводження, кривди: непотрібний, старий став. І от, як собаку... Пекучий біль пройняв груди, давить, пече вогнем... «Таж гос-

подар навіть вірного пса не жене з двору, коли той поста-
ріє... — ворухнулася думка, — коли-не-коли, а кине кі-
стку...»

Повільним рухом старий ватаг відкинув торбу і потяг-
нув за мотуз — з'явилось бажання розмахнутись і зі всієї
сили вліпнути в обличчя свавільного зухвальця. Та мотузка
в руці обвисла, чомусь стала важкою, непотрібною. Він
пустив її долі, і в ту ж мить, навіть не глянувши в бік
укляклого, настороженого Кислія, повернувся й попряму-
вав до виходу з дворища. Йшов повільно, ніби осліп, суту-
лий, зігнутий. Не дійшовши брами, раптом завернув до
возів біля комор, забрав там свою кирею, порожню, з-під
пшопа, торбу, стоптані, з порваними волоками постілі
і півня. І вже виструнчений, повагом, твердо ступаючи,
вийшов на вулицю.

Всякого бувало в житті Мартина Ціпов'яза. В далекі
роки, ще будучи парубчаком, почав чумакувати. Щороку
з ранньої весни, як тільки протряхне земля, він одягав
вимазану дьогтем одіж і до глибокої, тванливої осені міряв
з волами дороги до Криму, на Дін, до Галичини й Воло-
щини. Не раз бував аж у Москві з дерев'яними та заліз-
ними виробами місцевих умільців, з пасмами прядив'яних
та льонових ниток, з сувоями полотна, килимами, гончар-
ними виробами. А сюди, до Кам'янки, найчастіше приво-
зив сіль, рибу та зброю. Отак у чумацтві й роки минали.
Дорога й дорога, в негоду і в спеку. Зустрічався з доб-
римп і лихимп людьми, не раз був порубаний. Двічі по-
трапляв до ясиру, і досі на руках та на шиї багрові смуги
від татарської волосяної мотузки. Спасибі запорожцям-по-
низовцям, визволяли з неволі. Та що б не лучалося і коли б
не повертався додому, завше входив у коло рідних, друзів.
А зараз...

«Це начеб ти, Мартине, нагло обламався, — свердлило
й пекло, — обламався, і нікому підсобити... Гай, гай, Ціпо-
в'язе, оде доробився, достарався. Та чи ж маєш хоч доброго
очкура? Чи тільки й того — матня дірява... Вхопив, як той
шилом патоки... А мабуть, це того, що носив ти голову
тільки для шапки. Отож і вийшло в тебе отак — сів греч-
ку, а вродив мак...»

Хата Ціпов'яза стояла аж по той бік яру, який ділив
село надвоє — слобода і старинці, та ще й на белебні
щовба. Дорога була довга, труднувата — з гори на гору.
Йшов помалу. Ні до кого було поспішати, дома його ніхто

не ждав, там — пуста. Був син, пішов років десять тому на Запоріжжя, та й ні слуху ні духу. А цього року напровесні пішла з цього світу дружина. Отож після того вийшов Мартин з хати, накинув на двері клямку та й пішов з валкою в дорогу.

«Чи хоч залишилися там цілі вікна та двері,— думав старий,— а втім, коли розвалилися стіни, то чи потрібна стріха. А може, іще зарано тобі думати про темну нору, іще треба подивитися на білий світ,— розраджував сам себе.— До скону, до загину,— танцюй, Мартине...»

Зустрічні віталися, запрошували зайти погостити. Мартин відмовлявся. Хоча після пережитого ним на дворіщі Кислія була потреба з кимось близьким відвести душу, розвіяти некучій сум. Але ж до кого зараз не зайти, міркував він, піде розмова, вболівання та співчування, бо ж на селі, напевне, вже знають про те, що сталося з ватагом Ціпов'язом... Коли торкаються болючого, воно ще більше болить. Та й те сказати, в людей свято — недільний день, прибули дорогі гості, чумаки,— радість, а ти — з гіркотою. Ні, негоже гріти свої боки біля чужого тепла... Та й чи заболить комусь, коли тобі надають по шиї, або що в тебе, чоловіче, ні в мішку ні в горшку... Коли так сталося, краще плакати самому в лободі, ніж у людей на видноті,— роздумував старий і намагався прискорювати крок.

Із завулка йому назустріч вибігло кілька хлоп'ят, вчулося радісне, дзвінкоголосе:

— Здорові були, діду!

— Добридень вам!

— Добридень! — відповів Ціпов'яз, хоча надворі вже вечоріло. Діти оточили старого, здіймали до нього руки, чіплялися за поли киреї і радо щебетали. Він, здавалось, забув про свої злигодні, про гірку над ним наругу.

— Чумаченьки ви мої любі, чумаченьки,— мовив розчулений Мартин. В нього поволі відтавало на серці.

А попереду старого ждала ще одна несподіванка.

Доходячи до свого двору, він ще здалека, з вулиці, помітив і аж остовнів: подвір'я прибране, підметене, хата, як видно, нещодавно побілена і навіть завітчана клечанням, назустріч господареві вийшли юрбою хлопчачі і дівчатка. У одних в руках тарілки з шпріжками, варениками, в інших — завернуті в лопухове чи бурякове листя грудочки масла, шматки сала або ковбаси.

І всі наперебій одне одному щобетали зніяковіло тихе, але щире:

— Це вам...

— Вам, діду Мартине!..

— Мама прислали...

— Нате.

— Беріть. Смачне, їй-право, смачне...

І до всього: привітно посміхалися зелено-лопухасті, вузлуваті, ясно-червоні рожі під вікном рідної хати.

Того ж дня, по приїзді, по заході сонця, до корчми завітав Гордій Головатий — поголений, переодягнений в чисте, він виглядав помолоділим, бадьорим та й, як завше, був з усіма товариський. Його радо привітали підпилі й тверезі:

— Козаче-чумаче, здоров!

— Давай до гурту!

— Як чумакувалось?..

— Мабуть, озолотився?..

— Став оковитої.

— За повернення!..

— Ставлю, аякже... — заявив радо Гордій. — Гей, шинкарко! Добрячу чарку!..

— Будьмо!

— Твоє здоров'я!

— За зустріч!

— По вінця!.. — злітало веселе, задерикувате, гучне. Здіймались, дзвеніли, кружляли поставці, чарки. Коло друзів, біля столу, за яким сидів Гордій, наростало, ширилося. Наростав і захват, гомін. І ніхто з присутніх не звертав уваги, що, частуючи, Гордій не п'є, а тільки пригублює, весь час поглядає то на вікно, то на широко відчинені двері і пильно придивляється до кожного, хто входить до приміщення.

Виглядання було недаремне. Коли надворі вже геть стемніло, на порозі корчми показався високого зросту чоловік, у чемерці, шапці, при зброї — пістолях і шаблюці; він миттю обшарив очима тих, що сиділи, і стовплених біля столів, зустрівся поглядом з Головатим, дав знак тому рукою і зник. Гордій підвівся, розлив рештки горілки в чарки і пішов до виходу.

Головатий і Чопило зустрілися трохи далі від гомінливої корчми, посередині вулиці.

— Гордій?

— Максим? — перемовились замість здоровкання, міцно обнялись і почоломкалися.

— Увесь вечір вглядав тебе, Максиме, аж надоїло, хай йому біс! — дорікав Гордій з удаваним обуренням, штурхаючи товариша в бік.

— Увесь вечір!.. — аж скрикнув Чопило. — Та ще й вихиляючи чарчину за чарчиною, оце — біда! А от один дурень, як неприкаяний, уже втретє навідується до цього села та до корчми, на умовлене місце, а його, мосьпана, ніби чорти вхопили. Понизовці хочуть знати, — продовжував уже серйозно Максим, — чи вволив ти їхню просьбу і що з того вийшло?

— Та, здається, все так, як мало б бути, — запевнив Гордій. — Аж двічі мав розмову з довіреними людьми довського отамана. Пукалки, сіреч гаківниці, шабельки та все таке інше, чого просить низове товариство, брати-донці обіцяють. І просять відповідно припровадити їм на Діп смоли, поташу та всякого господарчого залізаччя.

— А як там у них, — притишив голос гість, — мирно чи пахне смаленим?..

— Говорять, з Московії нагрянув з великим загоном князь Довгорукий, — відповів Головатий. — Князь той нишпорить, винюхує, ловить втікачів — боярських хлопів. І смертить навіть дітей і старих.

— Буде завірюха, — проказав твердо Максим.

— Не потерплять, — погодився Гордій, — не те що голота, а навіть домовиті козаки ремствують. Діп вирує... А як на Запоріжжі та в інших... — мав би сказати «місцях», та лише злегка кивнув головою.

— Оце запитав про таке, що не знаю, як говорити, з чого починати, — признався Максим Чопило. Питання справді було дуже складне, бо в ці дні складні сумні події творилися на Україні. Мову можна було б почати про тяжку долю на Лівобережжі, де запродають людей у лядське ярмо, та й розігралася там панська сваволя — гуляє канчук по спинах, заковують у диби, мордують, саджають на палю.

Та не краще життя людей і на Правобережжі, на гетьманщині. Тут Мазепа та його прибічники заарканили сірому — запровадили папщину. Сваволя. Розбій.

— Кажуть, ніби зараз до Січі прибуває багато людей? — запитав Гордій.

— Багато...— почав роздумливо Чопило.— Великий почався розор. Отож люди шукають порятунку, захисту. Одні — на Січ. Інші бажають вписатися в ресстрові козаки. Старшина виписує їх «березовим пером». Отаке...

— Отаке,— повторив з серцем Головатий.— Справа, за яку боролися за Хмеля, Степана Разіна, за яку стояли за Івана Сірка, пішла прахом!..

— Будемо сподіватися, друже, піде на краще,— мовив заспокійливо Максим,— коли нахмарило, сподівайся грози...

— Скоріше б...— Головатий затиснув і підняв над головою кулака.— Там хмариться... А ми тут сіємо, косимо, чумакуємо,— ніби жалівся на свою долю Гордій,— оце ж привезли солі, риби. Чабак, скажу тобі, як із срібла вилитий, азовський. Та ще, як хвалитися, то є новина: у степу, біля Сіверського Дінця, знайшли чорний горючий камінь. Горить, як смола. На селі зараз тільки й розмови, що про те каміння. Може б, і понизовці ним зацікавились?

— Горить, кажеш? — перепитав Максим.

— На диво! — запевнив Гордій.— Як дерево, ще жаркіше, як смола. Заночуй — подивисься. Завтра будемо пробувати в кузні.

— Не почувється. Вирушаю в дорогу.

— Тоді візьми на пробу.

— Гаразд,— погодився Чопило.— Наші чортомлицькі ковалі, знаєш, які тямущі. А де ж воно, те каміння?

— Близько. Он там,— показав Головатий упродовж вулиці,— буде, здається, четверта чи п'ята хата чумака Савки Забари. Пішли.

Коли понизовець Максим приторочив до сідла ворочок з вугіллям і від'їхав, Савка сказав дивуючись:

— От який попит пішов на це каміння. Вже кілька чоловік приходило подивитися і взяли з собою. А Карпо Гунька аж кілька грудомом потягнув. Догадуюсь, що взяв він для Кисіля, бо зразу ж туди й подався.

— Для кого взяв, дізнаємось,— відповів Гордій,— дізнаємось.— І подумав: «Саливон, шельма, напевне, довідався про такий скарб і вже замишляє добратись до нього. Та понизовці випередять. Треба, щоб випередили. Аякже».— Тепер слово буде за ковалем Ларіоном,— уже мовив уголос,— може, воно жарке тільки там, у степу, і доки довели, вивітрилось, і в кузні буде з нього тільки

пшик... Побачимо. А поки що,— наказав Савці Головатий,— пікому жодної грудки! — І кинув розім'яту в пучках чорну жорству до мішка з камінням.

Другого дня уранці Савка відніс мішки до кузні. На дивовижні крихкі чорні брили прийшло подивитись багато кам'ячан. Цікавлячись, брали до рук, розтирали на долонях, декотрі навіть пробували на зуби.

— Ні гірке, ні солоне.

— Не смердить, ані пахне.

— Злипла сажа.

— Вугілля.

— Промочена дьогтем земля,— гадали і нетерпляче ждали, що буде з тим камінням на вогні.

А коваль Лаврін не дивувався. Років три тому він уже засипав земляне вугілля до свого горна. А завезли його проїжджі чумаки, які верталися з поклажею з Дону і зупинилися в Кам'янці полагодити поламаного воза.

— Знайоме. Тільки те, здається, було дрібніше і справді чорне як сажа,— говорив коваль,— а це, диви, які бриляки,— і розбивав грудочками,— ось побачимо, як воно себе покаже, побачимо...— звернувся до присутніх і насипав на сухі соснові тріски масне кришення.

До кузні набилося повно людей. Юрба зацікавлених стояла на дворіщі і навіть на вулиці. Ждали.

Лаврін підпалив тріски. Люди затаїли подих. Дивились: племінь збільшувався та й збільшувався, а потім почав затухати й зачах. Коваль підкинув дров. І знову те саме. Кілька вуглин почали, було, тліти, жевріли, жевріли — згасли.

Савка згадав, як було в степу того світанку, коли палахкотіло багаття біля табору, а чумаки хотіли його загасити. Метнувся в куток кузні, до қадуба, набрав у коновку води й покропив чорне кришево.

— Оце надумав...

— Щоб не смерділо.

— Еге ж, а то бач, які пахощі...

— А може, дьогтем підживити б...

— А ще краще було б салом...— перемовлялись жартуни-насмішники.

З купи вугілля потягнулися кволі сизі димки, а коли в потужливим зітханням засопів ковальський міх, з горна вирвалися, злетіли густими роями золоті іскри, і в ту ж

мить спалахнуло полум'я. Кам'янчани, що вже було розходились, знову набились до кузні.

— Горить!..

— Горить! — передавали тим, що на дворинці.

— Оце диво, земляна сажа.

— Це таки вугілля...

— Диво дивне, наче земля, а горить.

— Беріть, хлоп'ята-соколята, залізо на серпи, — наказав Лаврін, — та попробуємо, чи жарке.

Два ковальчуки занурили в палаюче горно кілька заржавілих залізних обрубків і ще дужче запрацювали міхом.

Перегодя вихоплений з вогню обрубок почали розплескувати, видовжувати, вигинати — бити та й бити на гостроносому ковадлі; Лаврін теж почав вирівнювати і загострювати якусь полосу, схожу на довжелезного підіска.

Перестук молотів раптово збудив, схвилював Савку. Нараз він перенісся думкою в далекий степовий Зелений хутір, до кузні Данила... В уяві постала, майнула перед ним Оксана, і немовби вчулося її тоді вразливо гостре, а зараз любе: «Хіба так б'ють...»

— А мені можна? — запитав Савка, беручи до рук молота.

— А чого ж, — погодився трохи здивований Лаврін, — тільки спочатку почеши на себе фартуха, а то мати не допереться твоєї сорочки, почеши та й пробуй. — І вказав місце біля ковадла, навпроти себе.

Задзвеніли лункі удари.

— Не спіши, — застеріг коваль, — держак тримай міцніше, пускай повільніше, розмірно і плавно. Отак, отак. — І змахнув своїм молотком раз, удруге, втретє.

Виляски, високе дзвеніння у кузні, здається, щомиті наростало. Молотки у якомусь нестямному змаганні заохочували бити та й бити. Молоді ковальчуки зупишилися першими й почали підкидати до горна вугілля.

— Оце який моторний, завдав усім жару, — витираючи піт з чола, говорив Лаврін. — Добре, їй-богу, добре. — І побатьківському обійняв зніяковілого Савку. — Тільки пам'ятай, сину, у ковальстві, як і в усякому ділі, треба вправлятися і вправлятися, набувати вміння щоб не партач був, а майстер. Та ще скажу, залізо піддається наполегливим і спритним. Недарма ото й говориться: «Куй, доки гаряче». Залізо річ вельми важлива, з нього — наральник і спис.

Пістоль і чересло. Замичка і відмичка. Коса і ятаган. От як... Та до вмілих рук треба і щирого серця, добре було б, коли б із заліза виходили тільки коси, серпи, паральники...

— Цвяхи, сокири,— підказали ковальчуки.

— Еге ж, все, що для людського добра,— погодився коваль.— А де ти взяв оце каміння? — запитав він раптом Савку.

— Там,— показав парубок на схід.

— Де саме? — наголосив Лаврін.

— Кажу ж вам, у краю кам'яних баб,— назвав удруге Савка, показуючи на схід сонця,— недалеко від берегів Сіверського, поблизу хутора Зеленого і Савур-могили.

— Біля отієї, про яку співає наш кобзар Стратін? — запитав один з ковальчуків.

— Еге ж, біля тієї,— підтвердив Савка,— на дорозі з Азова. Як у тій думі, ви ж чули:

Ой у святу неділеньку
Рапо-пораненьку
Не сизії тумани уставали,
Не буйнії вітри повівали,
Не чорнії хмари наступали,
На дрібнії дощі накрапали,
Коли три брати із города Азова,
З турецької бусурманської
Великої неволі утікали...

— Заслухались, заговорились, а залізо перегрівається,— з легким докором мовив Лаврін,— за молотки, хлоп'ята-соколята. Давайте надолужимо!..

Кузня знову повнилась натужливо-задиханим сопінням ковальського міха, процизливо високим видзвонюванням молотків.

Додому Савка ішов повільно. Ноги обважніли, аж гули. Було таке відчуття, немовби він оце змолотив без перепочинку добру копу збіжжя або як після першого дня косовиці, коли з незвички нарвеш косою руки й натрудиш спину. Але втома не зборювала, не хилила долу. Він намагався ступати бадьоро, голову ніс високо, навіть гордо. Та її уся постать його ніби говорила: «Дивіться. Я ковалював!..»

Було радісно і водночас дивно: здійснилась його мрія ще з дитинства. Пам'ятає: зима, надворі біло-біло. Мороз-

но. Хуртовина. Вікна ніби взялися льодом, замуровані. Сніг заповзає у шпарки біля шибок аж до хати. Нестерпно нудно сидіти день при дні на печі, у запічку чи під полом і чатувати — вибігти б за поріг, на повітря або хоча б у сіни. Та ось нарешті потеплішало. Вікна розмурувались, у них уже не потовпиться золота повінь. Сонце манить на простір.

І він побіг, як був, босий, без шапки, в одній сорочці. Надворі було любо, просторо, тепло. Призьба вже висохла, парус, шастай по ній сюди-туди досчочу. Біля порога теж сухо, та й на грядках, як видно, теж протряхло. А ген, під грушею, де видніється поруділа торішня трава, уже щепиться зелені. Це ж так цікаво гляпути, а ще краще торкнутися рукою...

В одну мить він перебіг па те принадне під грушею місце, і в руках уже цілий пучок зеленуватих продовгастих і таких милих травинок; а ген трохи далі, у вишняку, ще зеленіше. Ой, як там любо!.. І жовтобокi невгомонні синиці з такого ж вишняку запрошують: «Сюди, сюди, сюди». А ген-ген, аж там, за ровом, по той бік вулиці, повторюється таке ж: «дзінь-цінь, сюди, сюди!» — і тільки голосніше й безперестану: «дзінь-цінь...»

«Що ж воно таке?..»

І він майнув.

У невеликому, без стелі, з глиняним верхом хлівчику біля грубезного, як бочка, пенька стояв невідомий дядько. Він був у засмальцьованому, аж чорному, кожушку, підперезаний фартухом. Дядько витупцював навколо пенька й безперестанку бив та бив молотком. З розпеченого, червоного заліза на всі боки з сичанням, немовби оси, прискали іскри. Вони летіли аж на подвір'я, і разом з ними вилітало оте «дзінь-цінь, сюди, сюди». Від ударів молотка залізо корчилось, зігнулося в каблучку, а потім, на диво, з опецькуватого, неоковирного кавалка зробилась новенька підкова.

— Васирино, — долинуло звідкілясь верескливе, — а твоє мале голе-голісіньке он тупцює біля кузні.

Потім почулося материне стривожене: «Савко».

Він дременував вулицею, переплигнув через загату і опинився на городі. У вишняку, звідкіля взяв напрям до хати, раптом послизпувся і шугонув у якусь ковбаю. Намул був рідкий, Савка скоро вибрався з нього і щодуху мчав городом.

— Уже в сінях під завихрену мокру сорочку мати ошпарила долонею нижче спини, і він в ту ж мить опинився на теплій печі. Руки і ноги діймали колючі зашпори, грязюка розповзлася по всьому тілу і холодила.

Його мили в кориті, розпарили, поїли чимось дуже гірким і закутали в теплий кожух. Але не допомогло. Груді розпирав кашель, ставало то холодно, то жарко. Біля нього весь час була мати. А потім вона почала віддалятися, зникати в густому, аж чорному, тумані, а на те місце з'являвся в кожусі, підперезаний фартухом чорний коваль, він до зростає, то ставав зовсім маленький, але безперестанно бив молотком у тім'я, у груди, аж гуло, іскри наповнювали хату, роїлись, дзижчали і нестерпно пекли тіло.

Хворів довго, але вичуняв.

Не раз, уже будучи дорослим, Савка бував у кузні, брав до рук молота, але по-справжньому орудувати не доводилось. Мрію оту — місити залізо — не згасили ні роки, ні робота біля рала, з серпом чи косою, ні навіть чумацтво. А коли потрапив до кузні Данила, то ще більше розгорілось бажання ковалювати. І от сьогодні нарешті-таки по-справжньому підступив до ковадла. Розумів, ще далеко йому до тих ковальських секретів, та вже хоч в охоту намахався молотком, а коли ото сам, без Лавріна, зігнув у каблучку розпечене залізо, відчув, як радісно війнуло в грудях, став немовби якимсь іншим — неначе раптом змужнів, прибавилось сили й повірив у себе, що й він на щось здатний...

А з думки не сходить сказане Лавріном про залізо: «Воно рало і спис, воно...»

— Савко!.. — почувся голос матері. Занепокоєна довгою відсутністю сина і щоб зустріти його, вона вийшла аж на вулицю. — Савко! Де ж це ти барився? Виглядала тебе до обіду — нема, не було і в полудень, а воно вже й підвечір Ой, який же ти?! — аж сплеснула в долоні. — Ніби побував у каглі або в кузні.

— В кузні, мамо, в кузні! — вигукнув радісно, з гордістю Савка, цілуючи матір в сивіючі скропі. — Я — ковальчук!

Простора, аж на три вікна, кімната за часів старого Петра Кислія, який збудував її, звалася холодною або комірною: туди складали різні хатні речі та крам, іноді збіжжя. Нащадок Петра — Саливон — назвав цю кімнату

вітальнею. Та вона останнім часом дещо преобразилась: побілена у світло-голубі тони, на стінах розвішено килими, а на них пістолі, шаблі, портрети якихось військових та невідомих паній; попід стінами замість селянських лавок — дзиглики. Великий стіл, який стояв раніше на покуті, зараз красувався посеред кімнати, завалений всякими брязкальцями, люльками та різних розмірів поставцями. Все це, на думку молодого Кислія, було на кшталт панських віталень і мало вигідно відрізнитись від звичайних козацьких, селянських домівок, показувати заможність і статечність господаря.

Сьогодні вранці на запрошення Саливона його відвідали пайбагатші у селі колишні козаки-дуки Чуб і Саламата. Частуючи гостей міцною бражкою, господар признався, що відтоді, як ото в кузні коваля Лавріна завелось оте дивовижне чорне гаряче каміння, він не знає спокою: думає-гадає, як би його, те каміння, завезти сюди, до Кам'янки, і взагалі у ці краї.

— В кузні — бачили, а чи горить воно в печі? — запитав обачний Саламата.

— Пробували вже, горить, — запевнив Кислій. — У моїй гуральні пробували.

— А чи ж буде воно дешевше за дрова? — вів своєї той же Саламата.

— Дешевше навіть дров'яного вугілля, — повідомив Саливон. — Якщо вивозити великими мажарами. А добиратися туди не так уже й далеко. І лежить ніче. Бери, скільки хочеш.

— Ніче? Бери й вези? — дивувався Чуб, — Це, мабуть, того, що мало хто знає про нього.

— Досить, що знаємо ми. Не ловімо гав! — заявив рішуче Кислій. — Того й покликав вас.

— Якщо таке діло, то зівка давати не можна, — погодився Саламата. — А все ж таки давайте поміркуємо, яка буде нам користь...

Кислій знову почав запевняти, що таке чумакування дуже вигідне, набрати б тільки побільше в дорогу мажар.

Коли підраховали, виявилось: набереться тридцять возів.

— Малувато, малувато, — твердив запопадливо Саливон. — Нам іще б десятків два-три нашкребти, і щоб великі мажари.

Оте «нашкребти» можна було б вирішити дуже легко, як це й робилося раніше, — залучити до участі в новій валці чумаків-кам'янчан. Але Кислій не хотів спілкуватися з незпачними, а тим паче з сіромою.

Вирішили: день-другий подумати, а тоді зійтися, поміркувати.

Не встигли вийти з двору дуки, як наїхали пани: сусіда-дідич, молодий Казьо Пшепульський із своїм родичем, який при невідомих йому людях називав себе, підкреслюючи свою шляхетність, Йозеф-Януш Кульчицький. Юнаки підїхали до хати, злізли з коней, кинули повіддя жінці, яка проходила поблизу, й почали сходити на ганок. Саливон ледве всів вихопити із скрині святкового жупана і поспішив назустріч гостям.

Щоб у нього було так, як він бачив у значних панів, Кислій ударив разів кілька в долоні, а потім прокричав:

— Гей, сюди!..

На виклик увійшов пахолок — хлопчисько років дванадцяти-п'ятнадцяти у білій з розшитими поліками сорочці, в широких чорних штанях, підперезаний зеленим поясом.

— Вина і меду! — наказав господар.

— А де ж вони? — запитав байдуже хлопчик.

— Хай Одарка подбає. Швидко! — спонукав Саливон.

Пахолок, позіхаючи, переступав з ноги на ногу, не відходив.

— Швидше! — вже багровіючи, наказав Саливон.

— Та тітки Одарки немає в хаті, вони у курнику. Курей лапають... — почав пахолок.

— Геть! — заgrimів господар. — Панове, дуже перепрошую, — звернувся лагідно до гостей, — доведеться вийти, дати наказа.

Уже в сінях на ходу відпустив ляпаса отетерілому хлопчині, метнувся до погребя, наточив кілька жбанів вина і меду, все те вніс до кухні й поставив на тацю. А коли вже повернувся до вітальні, в ту ж мить заляскав у долоні.

— Вина і меду! — намагаючись бути спокійним, врівноваженим і вдаючи з себе поважного, мовив твердо й недбало.

Хлопчина піс тацю невміло. Налита вщерть у келихи рідица переливалась через вінця, стікала на руки, на сорочку. Саливон від злості аж мінівся на лиці, готовий

був шулікою кинутись на пахолка, а в цю мить раптом долинуло:

— Пане Кислінський!..

Саливон застиг, дослухаючись, розквітаючи у радісній посмішці,— це ж підтвердження того, чого він прагне, що навіть сниться йому уві сні; так, підтвердження, що він не якийсь козак на займанщині чи там гречкосій, а пан.. Кислінський... От коли б іще таке підтвердження офіційно, на папері, а там додалося б і завітне, омріяне — шляхтич, а може, й дворянин...

— У мене до вас, пане,— чується після приємного «Кислінський»,— невеличке прохання, прошу — п'ятсот злотих... Такий трапунок: у йогомосці була учта, чудова учта,— підвищив голос Казьо і потирав від задоволення руки,— але мені пішла не та карта...— Вихиляючись, кривлячи тонке, вродливе, але занадто бліде обличчя, Казьо заходив по світлиці.— Пішла не та карта, а рублі, злоті лягають, сиплються і сиплються на стіл...

— Казьо, серце, облиш! — обізвався другий гість.— Облиш...— Він осушив уже келих вина, був напідпитку. Постоявши біля вікна, повернувся, підійшов до столу, випив іще келих, згорнув до купи люльки, попільнички, перекинуті келихи і всівся на вільному місці, задуманий, з вираченими осоловілими очима.

Зрозумівши, чого просить Казьо, Кислій уже не прислухався особливо до того, що він говорить. Просьба занепокоїла. Було над чим подумати. Саливон дорожив зпайомством з шляхетним і багатим Пшепульським, разів кілька бував у нього, певніше, у маєтку його батька. Мпнулого літа купив поцінно два казани та деяке приладдя для своєї гуральні; бував у домі дідича, але ще не доводилось сідати там за стіл. Затаєним бажанням було попасти на бучну учту, ввійти до панського кола. Коли водити дружбу із зацним панством,— розмірковував Кислій,— легше буде вибитися у вельможі. Але ж п'ятсот злотих... Де запорука, що не на вітер? Та й самому зараз, коли затівається спорядження валки до Дикого поля, потрібні гроші. Як бути?..

— Панове! Прошу підняти келихи! — вклоняючись, запрошував Саливон.

— Пан погоджується? — запитав, посміхаючись, Казьо.

— Справа важлива. Але потрібна обопільна виручка і вигода,— ухиляючись від прямої відповіді, вів Кислій.— Прошу пана Казиміра дати мені бодай тимчасово, на

місяць-півтора, кілька паровиць з возами, і все!..— вигукнув остаточно слово.

Казьо сдохмурців, набундючився, піднятий келих поставив недбало на стіл, рідина схлюпнулась, залила скатертину.

— Воли, до дзябла! — промурмотів Йозеф.— Бидло! — викрикнув раптом на повний голос.— Бидло! — повторив удруге і вступив у Саливона помутнілі, ніби скляні, очі. Кислій пополотнів і відвернувся.

— Воли — компетенція економа! — поспішив Казьо теж голосно, ніби намагаючись заглушити образливі слова Януша і зиркаючи на нього з осудом.— Так, так, розмова має бути з ним, економом!..

— Ідемо?! — наголосив рішуче господар.

— Ідемо,— неохоче вимовив гість.

Саливон заляскав у долоні. З'явилася Одарка. Їй було наказано запрягати коней і негайно покликати чумака Тимоша Вутлого, якого передбачалося наставити отаманом нової чумацької валки, а зараз поїхати відбирати воли і вози у маєтку пана Пшепульського.

Мартин Ціпов'яз, вилітнений, у білій сорочці, у білих штанях, у постолах на босу ногу, сидів на призьбі. Біля нього з одного боку — миска, наповнена вишнями, з другого — з просом, вперемішку з пшеницею, а поблизу тупцював, зазираючи до рук то одним, то другим заскаленим оком, чумацьке будило — півень. Вечоріло. Але навколо ще добре виднілось. Повітря чисте, прозоре. Мартин бачить ближчі, сусідні і навіть віддалені, аж по той бік яру, хати, садки. А за селом, на вигоні, підняв розчепірені руки і стовбичить велетень вітряк. А геп манить зір аж під обрій широка сипява кайма лісу.

Ціпов'яз пригадує: ліс отой раніше шумів поблизу його хати, а поселення оце називалось Кам'яний Зимівник. Улітку козак-понизовець у поході чи десь мандрує, гуляє а почало морозом припікати, з'явилися білі мухи — добрався сюди, до зимівника, під стріху, до хати; вилежувався тут, викачувався, а весною, як протряхне земля, повіє теплий південний вітер, дорога втопчеться,— знову на південь, до Лугу. Та все минається. Тепер у селі Кам'янці живуть нащадки тих, що одного разу прийшли сюди, та й більше не спокусили їх ні далина, ні принадність перебу-

вання серед низового товариства. Осіли. Пустили коріння і живуть. А інші ї паживаються. Як-от Кислій.

При згадці про Кислія Мартин переводить погляд: посеред села видніється знайома садиба. Кого-кого, а рід Кисліїв Ціпов'яз знає добре, може пригадати, як з'явився тут уперше і їхній родоначальник — Петро. Говорили про нього, що на Січі був нібито непоганий козарлюга, та став дуже загребушим, тягнув усе, що попадало йому під руки. Може, оте й було причиною, що вигнали його з низового товариства. Оселившись у Кам'яному, на ґрунті, Петро почав чумакувати, тинятися по ярмарках та все більше ставав жаднюгою, готовий був здерти все, що є, з живого і мертвого. Чумацькі валки Кислія ходили до Криму, на Дін та до Молдови. Та сам він, забагатівши, не вирушав у дорогу. Такі підлеглі, як Ціпов'яз, купляли і продавали, а гроші зсипали до кашука господаря. У батька пішов і сипок — Саливон.

«Та хай тих дуків завійна крутить», — вплаявся старий, підвівся, залишив призьбу і попрямував на город. Звідсіля видніше навколо: низинна частина села, як на долоні; на добрий десяток верст простяглися сіножаті, переліски; назустріч, із-за лісу, ніби журавлині зграї, впливають попелясті, з білим отороччям, хмарини й, не дотягнувшись до крил вітряка, тануть і тануть; а ген вище, у піднебессі, хмарини, пронизані сонцем, немов прочесапі рожевим гребінцем, смуги падають до землі — вказують, де має сідати сонце. Над селом сіється прозора синя імла, а зелень садків гусне, чорнішає. Зі сходу крадеться ніч.

Надивившись, намиливавшись, Ціпов'яз заходжується полоти бур'ян па городі, а стомившись, відпочиває на тому ж улюбленому місці — на призьбі. Звідсіля видно, хто проїжджає, проходить вулицею. Он і зараз... Здається, знайомі?.. А так, зарослим споришем дворищем до хати прямують двоє з його, Ціпов'яза, колишньої валки. І це не дивує старого. Останні дні майже всі чумаки перебували у нього в гостині. Це радувало — не забувають, спасибі їм, водночас і смутило — нагадувало про колишнє. Стало відомо: Кислій рихтує в дорогу нову велику валку на Дін, називають і того, хто поведе ту валку: Тимоша Вутлого, виученика Мартина Ціпов'яза; називають нишком, палевне, щоб не вразити старого отамана. А навіть від такої опіки йому до болю прикро. Ніхто не відає і не здогадується, що в тихі місячні ночі, а буває, і в темні, і в негоду, він

виходить на Чумацьку дорогу, щоб там розвіяти свою тугу, серцем відпочити, бо що поробиш, коли в нього тільки мимувшина — спогадування того, що було, і мандри чумацькі тільки сняться.

— Низький уклін отаманові, в суботу вас! — привітався першим Семен Сонько.

— Здоров був, брикай-вибрикуй, ватаже! — ніби той луговий деркач, проскрипів Гордій Головатий.

Мартин не відповів, ніби й не до нього зверталися. Сидів нерухомо, продовжував годувати з рук півня.

— Ти оглух чи не признаєш нас? — почав, було, Гордій.

— Якщо надумали глузувати-дратувати отим «ватаже», — перебив суворо старий, — то пошукайте іншого дурня. Ідіть тою, якою прийшли! — жбурнув на землю зерно і показав рукою на стежку, що вела на вулицю.

— Не закипай! Прийшли за ділом, — почав теж суворо Головатий, — і саме щоб ім'я ватага Ціпов'яза славилось та й славилось. Отак!

— Думаємо зрихтувати свою чумацьку валку, — спішив пояснити Семен.

Мартин з гідністю витримав таке приголомшливе повідомлення, сидів як заклятий.

— Набереться возів дванадцять-пятнадцять, — продовжував Семен. — Всі наші кам'янчанські, не багачі-дуки, та мають ноги й руки, — мовив з приповідкою, — і по паровиці, а то й по дві. Та ще як понатужимось, то, може, постягаємо і возів двадцять. Воно, як поміркувати, трохи малувато, — оброрив, ніби сам з собою розмовляючи, — а що поробиш...

«Еге ж, малувато, — погодився в думці Мартин, — хоча б півста набралось. Більша валка — більше чумаків, безпечніша дорога. Саливон, говорять, у супрязі з паном Пшепульським та ще з декотрими багатіями рихтує шістдесят-вісімдесят мажар». Старого кортіло запитати, що саме везтимуть кам'янчапи на Дін чи до Азова та яка буде охорона валки, чи знайдуться гаківниці, пістолі, списи. Але замість того сказав байдуже, знехотя:

— Я вже, як бачите, осів у гнізді, буряки доглядаю. — І, помовчавши, додав на доповнення своїх невисловлених думок: — Доглядаю. Собака. Осів!.. — І зітхнув, і вже гостинно, щиро: — Прошу, сідайте ось тут на призьбі. Сьогодні вранці набігли з села молодичі, дівчата, побілили — чисто, сідайте та беріть свіжих ягід, — запросив і повів

мову про сінокіс, про те, що вже люди починають зажинки, а за Кам'янкою на підсонні вже видніються й копи.

Гордій почав, було, слово за словом наvertати про спорядження валки, але старий уникав такої розмови — відмовчувався або ж твердив одне й те ж: «Я вже підбитий, підтоптаний, хай стелиться іншим далека і щаслива дорога».

Діло не клеїлось. Нараз гості і господар змовкли. Треба розходитись.

— Та сідайте! Чого стовбичите! — вже з серцем вигукнув Мартин. — Прийшли, будьте гістьми, сідайте, призоляйтесь. Цього року добрячі ягоди вродило. — І підсунув миску з вишнями.

— Чудова закуска, — сказав Головатий, покуштувавши ягід. — А ми, телепні, йдучи сюди, не захопили хоча б півжбанчика.

— Я непитущий, ви ж знаєте, — запротестував господар.

— То хоча б пригубив чи понюхав для честі, — обізвався Семен. — В оковитої, буває, і смак, і дух приємний.

— Для честі, — підтримав рішуче Гордій. — Отож задля неї катай, Семене, до корчми, візьми півока. Ось гроші.

— Даремно, друже, могоричиш, — кинув невдоволено Мартин, коли Семен пішов з двору. — Даремно тратишся.

— Гроші, як полова, звідкіля б не повіяв вітер, розвіє, — відповів Гордій весело.

— Але тратити треба з розумом, — зауважив Мартин, — не на всяку дурницю.

— Твоя правда, — здався Гордій. — Та хоч крутись-вертись, а могорич доведеться запивати... Хотів мати з тобою, Ціпов'язе, розмову віч-на-віч.

Старий пильно подивився на гостя.

— Вирушити на Дін тебе, Мартине, просить, — почав довірливо Головатий, — крім кам'янчан, низове товариство. Просьба від коша.

— Від коша... — мовив у задумі Ціпов'яз, — бувало, говориш — кіш, а на думці тобі — Сірко, Іван Сірко...

— Так, бувало, — підхопив Головатий, — бувало... — обронив глухо. — Вічна пам'ять славному лицареві кошовому Іванові Сірку, — проказав і, скинувши шапку, стояв виструнчений, з похилою головою.

— Вічна пам'ять... — повторював урочисто і Мартин, стаючи поруч Гордія.

— Кошовий Сірко заповідав нам, — вів далі Головатий, — продовжувати святе лицарське діло — стояти за рідну землю, за народ, громити наших ворогів бусурманів і панів.

— Вічна слава йому у віках! — додав Ціпов'яз.

— Поховано його неподалеку Чортотлика, у Капулівці. А святе лицарське діло серед людей. Отож не гоже нам з тобою, — натискав на слова Головатий, — не гоже сидіти на городі біля бурячків, — цілком звіряючись, вів своє Гордій. — Хай буде тобі відомо: окрім отих возів, про які говорив Семен, десятків чотири, а може, й більше, в одній валці під виглядом чумацьких підуть із Запоріжжя. Буде кінна охорона.

Ціпов'яз слухав дуже уважно.

— Який саме крам повезуть, — наголошував Гордій, — не скажу, бо не знаю. А з Дону є думка забрати всяке потрібне козакові спорядження. Наші брати донці, як відомо, мають від Москви добрячі гаківниці і все таке інше, необхідне в поході, та ще, ватаже, візьмемо з собою отого чорного каменю. Скажу тобі: може, це найважливіше. На Запоріжжі дуже тим вугіллям зацікавились. Отак.

Головатий змовк, ждав, що буде говорити Мартин. А той — ні слова. Хотілося знати, яке враження справило на нього повідомлення про спорядження такої незвичайної чумацької валки. Гордій вважав, що він звірив старому все, що треба було звірити, сподіваючись, що той буде отаманувати у тій валці. Не сказав він тільки про те, що під виглядом чумаків буде кілька чоловік, які поїдуть на Дін на перемови. А про що саме — невідомо, можна тільки здогадуватися. На Січі готуються до походу, закликають до Лугу навіть «охочекомонних», довірені-гінці подадуться на раду-пораду. Бо так уже здавна ведеться, коли затівалася якась вавірюха, а тим паче, коли вирушати на одвічного ворога — кримських ординців, то запорожці і донці завжди домовлялись про спільні дії. Так було навіть нещодавно, коли брали у Турків Азов.

— А коли ж вирушати? Чи Кислієва валка піде попереду? — запитав нарешті Ціпов'яз. І з того запитання стало зрозуміло, що він не байдужий до повідомленого Головатим.

— Мажара із Запоріжжя уже в дорозі, прямують сюди. А Кислію треба дорогу перетяти... Перетяти! — повторив рішуче Гордій.

— Перетяти? — здивувався старий. — Таж вози там уже спаковані, воли з налігачами біля ярем, і вирушають завтра чи післязавтра. Це ти, Гордію, мабуть, нічого не знаєш і ото балакаєш на вітер...

— Ні, не на вітер, — обізвався Головатий.

— Заходив Тиміш, — вів своє Мартин, — хвалявся: везуть полотна, поташ, бо нібито такий товар у добрій ціні на Дону. А коли вертатимуть з Дикого поля, вивезуть оте горюче каміння. Кажуть, Саливон дуже умовляв Савку Забару, щоб той вирушав з валкою і показав, де само лежить оте каміння.

«Зметикував, чортів жмикрут, на чому можна погріти руки», — подумав Гордій.

— Вугілля те, земляне, візьмемо ми! — проказав рішуче, вголос. — Про це вже я сам подбаю!.. Ти, батьку Мартине, — мовив уже тихше, — напевне, розумієш, що вся наша сьогоднішня розмова, як то приказують, «тільки між нами — панами». Тобі довіряє кам'янська сірома і товариші з Лугу тебе знають: не раз бував у пригоді низовому товариству.

— Останнє доручення на Дону не виконав, — признався Мартин. — Яюсь так сталося, що джуру осавули з Черкаського так і не вдалося знайти.

— Зате я з ним зустрічався, — похвалився Гордій.

— Ти? Зустрічався? — перепитав Ціпов'яз. — Оце так діло! Так от який був у мене чумак?.. — І в захопленні поплескав гостя по плечах, аж виляски пішли. Золотосмугий будило, що вже було вмостився на груші, раптово злетів на землю і закричав на все своє півняче горло.

— Будило, мабуть, запитус, — посміхаючись, мовив Гордій, — чи візьмемо його на переднього воза.

— Візьмемо, — зрозумівши натяк, відповів старий і першим пішов назустріч гостеві з розкритими руками для обіймів.

На вулиці показався Семен. Він був уже, як видно, напідпитку — злегка заточувався, не зовсім слухалися ноги, але у правій, витягнутій уперед руці міцно тримав округлий глиняний поставець, а в лівій — великого чабака і про щось невимушено весело розмовляв сам із собою.

— Ти вже, батьку, тут сам приймай гостя, — просив щиро Головатий, — а мені треба поспішати.

— Оце вже ні, — запротестував господар, — замовив — пий, пий хоча б чарку.

— Іншим разом не відмовлюся навіть від кварти,— спішив заперечити Гордій,— а зараз і маленька чарка може стати на заваді. Мені треба мати сьогодні ясну голову.— І, тицьнувши старого в груди куксою, зник на городі в густому вишняку.

Вийшовши на вулицю, Гордій направився не додому, хоча хата його була недалеко від двору Ціпов'яза, а в завулок, до обійстя Забари. Там уже ждали нарешні з Низу — Максим Чопило і Михайло Гулий.

Козака Гулого Головатий досі не знав. Зараз знайомлячись, Гордісві здалося, що він ніби його десь бачив. Чув шепелявий голос. А де, коли, не міг пригадати. Та й ніколи було над цим роздумувати.

Настрій Головатого був піднесений. Радувало, що Ціпов'яз дав згоду отаманувати. Без старого було б труднувати в дорозі. Такий досвідчений ватаг знає, де і як проїхати, де краще зупинитися і коли рушати. Та й на торзі не взіває. Особливо на Дону в нього багато своїх людей, які, коли треба, зарадять і допоможуть. Невгомонного Гордія радувало навіть те, що сьогодні вже, як мовиться, під зав'язку доведеться вирішувати і ще одну дуже важливу справу: спробувати затримати, а то й зовсім не пустити в Дике поле Кислієву валку. Чорне горюче каміння мають вивозити не Кислій, а кам'янчанська громада та низове товариство.

«Отак. Тільки так»,— запевняв себе Гордій і рішуче надав кроку вулицею.

Готова до від'їзду валка розташувалась на Кислієвому дворищі та прилеглих до нього вулицях. Завтра, в неділю враці, після того як панотець Танаїсій врочисто освятить-благословить, вози, поскрипуючи від важкого начиння, рушать у дорогу.

Валку поведе Тиміш Вутлий. В ці, особливо останні, дні йому це раз кам'янчани говорили, щоб він подумав, відмовився від ватагування, мовляв, куди пнешся, чи ж справишся з такими обов'язками. Натякали: скористався з немилості на Мартина Ціпов'яза, стаєш на його місце, чи ж личить так... Тиміш ні на що не зважав, рвавсь в дорогу, був певний — справиться. Бувало ж кілька разів направляв під наглядом отамана Ціпов'яза чумацьку валку, на ярмарках вів торг з покупцями і продавцями. І старий хвалив його за обачність, спритність. До того ж лестило, що

йому довіряє такий господар, як Кислій, і плату дає більшу, ніж давав досі старому ватагові. А перед Мартином — чистий, вини в його долі-біді немає. Чому ж відмовлятихся від отаманування?

Останнім часом Тиміш Вутлий днював і почував біля валки, перевіряв спорядження, справність возів — чи добрі полудрабки, віїя, чи не муляють ярма, занози, як підмазано вісі. Зустрітися Гордієві та його друзям-понизовцям з ватагом віч-на-віч, без свідків, у ці дні — неможливо. Але треба було докопче зустрітихся.

Та ось стало відомо: останню ніч перед від'їздом Тиміш почуватиме вдома.

— Не взіваймо, товариство, — попереджував Максим, — а то прогавимо. Часу в обріз.

— Впритик, — додав Михайло.

— В обріз. Впритик, — погоджувався Гордій. — Валку можна затримати тільки тоді, якщо її обезглаavimo...

— Щоб без отамана?..

— Отого, Тимоша?.. — запитали понизовці.

— Сьогодні іще можна щось вдіяти, — продовжував Гордій, — а завтра... — розвів руками, похитав головою.

— А якщо не домовимося з отим Тимошем, що ж тоді? — запитав Михайло.

— Остання надія на нашого характерника-знахаря, — позираючи на Гордія, сказав Максим, — може, таки він виручить...

— Виручу, — поспішив, лукаво моргнувши, Головатий. — Той, хто вживе моїх ліків, далеко не втече, прикипить до свого місця.

Коли геть зовсім смеркло, до хати Тимоша підійшло трос. Один з цих (це був Гордій) показав, у яке вікно постукати, і віддалився, став недалечко за бузковими кущами, які росли навпроти сінешніх дверей. Господар не забарився з'явитись. Ступив через поріг і зупинився, здивований, насторожений. Невідомі привіталися, побажали доброго вечора.

Вутлий знехотя, боязко відповів.

— Ми в дуже важливій справі, — почав першим Максим.

— А хто ж ви такі? — трохи осмілівши, запитав господар.

— Хто і звідкіля — не цікався, — попередив рішуче Михайло.

— Але якщо цікавить, то знай,— додав у тон йому Максим,— за нами товариство велике і вельми поважне.

— Нам, добродію, відомо,— проказав уже спокійно, поділовому,— тебе наставлено отаманом і ніби завтра вирушаш з валкою.

— Завтра,— бовкнув глухо Тиміш.

— А ми просимо не вирушати... Не вирушати,— повторив ще раз Максим.

— До від'їзду вже все готове,— несміло опирався Вутлий.— Як же це так!..

— А так,— напосідав Максим, вимовляючи тихо, але з притиском слова,— завдаток, який ти одержав, повернеш, а самому треба, мабуть, захворіти. Ми просимо,— підтвердив, підступаючи ближче,— просимо.

Тиміш тільки зараз помітив, що в обох відвідувачів під накинутими наопашки жупанами стирчать пістолі і приторочено шаблюки; помітив і, відступаючи, мовив:

— Але ж як же це, здоровий-здоровісінький і — хворий? Ніхто не повірить.

— Ось, бери,— простягаючи капшука з грішми, наказав Максим.— А оце,— подав маленького вузлика,— якщо треба захворіти... Візьми хоча б половину, розбав водою й випий. Як будеш виконувати нашу просьбу та пораду, перевіримо.

— І про зустріч оцю нашу, хазяїне, нікому навіть півслова,— застеріг Михайло.

-- Пам'ятай!..— не втерпів додати з-за кущів Гордій.

В ту ж мить всі троє зникли в темряві ночі.

Зайшовши до хати, Тиміш засвітив каганця і перелічив висипані з гаманця золоті й срібні. З того, що так неждано попало до рук, був вельми радий. Можна не тільки віддати завдаток, а й купити дві пари волів, навіть з ярмами. Намилувавшись грішми, розв'язав тасмничого вузлика. Здалося, звичайнісінька сіль. Попробував — солоне й гіркіше від полину. Та що поробиш — треба захворіти.

«А що, як отрута?» — майнуло в думці. Попробував ще раз, потім іще, трохи більше, потім відділив половину вузлика, розмішав у воді і випив. Довго вижидав, прислухався — ніде не болить, не пече, не коле. А з думки не сходило: «Що воно буде, як не вийде завтра на світанку до валки?» Вирішив: хай що буде, то й буде. Та якщо вже хворіти, то хворіти по-справжньому, і випив решту гіркої солі.

Всю ніч Тимошу не спалося. Тривожився, роздумував, як воно з ним буде, коли не прийде обіцяна хвороба, гнітило: пічогісінько не відчував, так ніби й не пив оту гіркоту. На світанку, коли почав, було, дрімати, почув зазивні звуки рогу — на дворіщі Кислія скликали чумаків і сповіщали село, що валка вирушає в дорогу.

«Хай трублять», — подумав Тиміш, підвівся з постелі, ще раз памилувався грішми, навіть потрусив у розкритому капшучі, щоб почути, як дзвенять, відрахував кілька злотих, які треба віддати Саливопові, і знову уклався в ліжко.

До хати не забарилися прийти нарошні від Кислія. Вони були здивовані, що той, хто мав би бути зараз біля валки першим, — вилежується. Довідавшись, з якої причини, поспівчували йому, порадили ліки і пішли сказати господареві про нагле нещастя. Вдруге прибулі нарошні заявили, що воли вже в ярмах. Отаман повинен з'явитись негайно і вирушати. На возі вилежиться, і ліки йому будуть, які потрібно.

Втретє нарошні — гайдуки — заскочили, підхопили Вутлого під руки і силоміць повели на дворіще.

Опечалений, що не дотримав слова, що, напевне, доведеться відповідати, і невідомо, яка буде кара, Тиміш готовий був на відчайдушний вчинок — рвонути куди-небудь, геть далі забігти. Але гайдуки вчепились пазурасто, тримають міцно, ведуть, куди хочуть. І нарікав Тиміш на тих невідомих нічних відвідувачів: обіцяли ж бо — захворієш, а воно в животі трохи погурчало, сюди-туди перекотилось, та й по всьому.

Але нарікання були даремні.

На дворіщі біля переднього у валці отамапового воза стояв панотець Танаїсій з усім своїм причетом. Над головами маяли різнокольорові та визолочені хоругви. Саливон, Казьо Пшепульський та ще гурт кам'янчанських дуків стояли тут же. Всі нетерпляче ждали на появу отамана Вутлого.

Нарешті він уже з'явився, наближається, ступає хоча й не сам, його ведуть, але ж — іде. Чумаки поспішили до своїх возів. Валка почала оживати. Зацьвохкали батоги, вже вчулося: гей, гей та соб, цабе. Задні вози підтягались до передніх.

І сталося...

В ту хвилину, коли голосно панотець, здіймаючи мокре кропило, почав благословляти, а за ним завчепо, дружпо

й урочисто підтягли дяки та півчі, Тиміш тривожно, глухо скрикнув:

— Ой, пустіть!..— рвонув щосили, вирвався, здавалося, хотів кудись бігти, та... ледве що встиг розсупонити очкура, присів на землю.

Папотець і всі, що його супроводжували, теж ойкнули, відвернулися, а потім негайно ж залишили дворище. Пішов звідтіля ніким не затримуваний і Тиміш Вутлий.

Волів випрягали з ярем, заганяли до обори, відгнали на луки, на пашу, а на дзвіниці, не знаючи, що сталося, певні, що проводжають чумаків, настирливо дзвонили.

Серпневої, осяяної місяцем ночі три десятки чумацьких возів виїхали з Кам'янки на схід. За селом вони долучилися до валки, яка підійшла з півдня, із Запоріжжя. Мартин Ціпов'яз обійшов довгий ряд мажар, але не пере-віряв, чим саме вони наричені. Після того обходу чумаки зібралися до гурту. Мартин скинув бриля, низенько вклонився і застиг у чеканні — настав час обрання отамана валки.

— Ціпов'яза!

— Мартина!

— Мартина! — злетіло багатоголосе, стверджуюче. І враз стало тихо. В гурті більше ніхто не обзивався. Ціпов'яз підвів голову, випростався, поздоровив усіх і побажав щасливої дороги. Степовики та понизовці теж, чемно вклоняючись, побажали старому здоров'я, твердої руки вершити справи у валці та доброї удачі. Потому ватаг забрався на свого, переднього, воза і дав знак рушати.

Кінні дозорці виїхали наперед.

Якось непомітно, з першого ж дня Головатий став правою рукою отамана. Він давав лад усьому немудрому господарству валки. А головне — пильнував, щоб усі чумаки-погоничі дотримувались заведеного в дорозі порядку. А коли вози зупинялись бодай на хвилину, перевіряв, чи все справно, чи не муляють ярма волам шиї, як зберігається крам і всяка інша поклажа. Та ще при всякій нагоді, як тільки зупинялись на відпочинок чи навіть коли треба було лагодити поламаного воза, Гордій збирав до гурту степовиків і навчав їх орудувати шаблею, пікою та стріляти — влучати з пістоля і гаківниці. Вправлялись охоче, залюбки. «Охочекомонними» називали себе жар-

тома чумаки, і, мабуть, ніхто тоді не думав про те, що скоро їм усім пригодиться ота військова наука.

Першого дня подорожування на відпочинок зупинилися ще далеко до заходу сонця, тому що від незвички довгого переходу стомилися люди, та й воли почали приставати. Біля табору розіклали аж три вогнища і в трьох казанах варили страву: на відміну від уживаної чумаками в дорозі традиційної саламати та пшоняної каші цього разу на перший обід, чи скоріше вечерю, варили справжній борщ і кашу: в торбах знайшлися свіжо припасені буряки, кріп, цибуля. Старувате, вже трошки прижовкле сало затовкли з часником. Запахи від того прадідівського, ні з чим не зрівняного наїдку затопили увесь навколишній степ.

Гордієві хотілося, щоб кам'ячани і понизовці скоріше познайомилися та й потоваришували. Отож він посадовив усіх чумаків за одним столом — на виляглій траві, біля таганів із стравою. Ватаг Мартин, щоб добре всім смакувалося, витяг чопика з пузатого барильця і налив кожному міцної оковитої, крім тих, що мають на ніч вартувати.

— Добряча, бісова! — хвалили степовики.

— Пеуча, а п'ється, як вода, холодна, текуча.

— На цьому, мабуть, і заговіємо.

— У нашого ватага в дорозі не поживишся...

— Еге ж, попрощайся, Семене, з чаркою, як дома в Одаркою.

— Та він утік від жінки, не попрощавшись.

— Ще може надолужити, — зауважив Головатий, — від'їхали недалеко від дому.

— Та й тобі, зайдо, можна б повернутися і заскочити до Саливона...

Сказане викликало сміх і нагадало про те, що Кислій, довідавшись, яким саме способом було затримано від'їзд на Дін його валки, нахвалявся розправитись з призвідцем того способу. На селі говорили, пібито Головатий перед від'їздом заходив до Саливона з паміром попрощатися, але не застав дома господаря.

— Кажете, жде?

— Еге ж, дуже хоче побачитись, почоломкатись зубами...

— Та Головатому вітатися з такими не первина.

— Зустрічався-вітався, мабуть, не з одним...

— Бо, напевне, як тільки виліз із пелюшок, так і почав гамселити дуків.

Слова «не первина» та «не з одним» нагадали про те, як Головатий починав своє бурлакування-козакування. Це було дуже цікаво. І про те багато оповідали, коли Гордій з'явився у Кам'янці.

А було ніби так.

На сімнадцятому році свого життя кріпак магната Потоцького вирішив тікати з панської неволі. Думав-гадав, куди б його податися, і вирішив: на Січ. Попрощався з сестрою, в родині якої проживав, і рушив. Уже в дорозі, на самоті, дійшов такої думки, що, мабуть, негоже з'явитися перед славним низовим лицарством, не вчинивши жодного месницького вчинку. Та, крім усього, годилося б віддячити за все, що зазнав, працюючи воловиком у маєтку пана. Недовго роздумував, вернувся в рідне село Рубайку, над річкою Синюхою, підпалив панський маєток та й знову рушив своєю дорогою. Але його впіймали. Катували, як хотіли, та й мали посадовити на палю.

Хлопцеві вдалося втекти вночі, напередодні страти. Тікаючи, не втерпів, завернув до будинку найлютішого ката — управителя маєтку, пробрався до спальні, зв'язав його, облив усього дьогтем і мав підпалити, але не вдалося — не було чим. Та вже згодом, під час одного походу січового товариства, Гордій по дорозі завітав до свого села і, мавши наготові вогонь, пістоль і шаблюку, не взівав нагоди «віншувати» як слід «свого» пана...

Багаття дотліває. Тагани порожні. Ложки в кишенях. А гуртова дружна розмова точиться та й точиться. І все про те ж, щойно залишене, свіже в пам'яті, близьке серцю; ще недалеко, здається, он там, зразу за імлистим видно-кругом, — тихо пливка Вовча, рідне село. Учора в степовиків ще була робота в полі, в городі, почали обмолот збіжжя, а сьогодні без них будуть збирати городину; турбувало, як буде цього року з посівом озимини, чи вчасно випадуть дощі. А з веселих подій-пригод насамперед згадали та й посміялися досхочу, як Тиміш Вутлий перетяв дорогу Кислівій валці. Говорили, ніби Саливон шукав етамана навіть у сусідніх селах, але після того випадку з Тимошем ніхто не наважувався.

Коли розмова зайшла про Кислія, два чумаки з усього гурту раптово змовкли, угнули голови і наслухали. Це — понизовець Михайло Гулий і Карпо Гунька. Вони нічим

не виказували, що вони одподумці, поводили себе дуже обережно. Уникали зустрічі один з одним. Тож, розуміється, ніхто в гурті чумаків навіть не міг подумати, що ці двоє у змові між собою і Кислієм.

Гунька допомагав Саливонові ладнати валки до Дикого поля. А коли з тієї затії нічого не вийшло, той же Карпо Гунька звів Гулого з Саливом. Гулий запродався Кислієві, знайшовши йому дірку-лазівку, в яку той і проліз, та ще й дуже спритно. Ні Гордій Головатий, ні Мартин Ціпов'яз та й ніхто інший з чумаків не знають, що під виглядом прибулих возів із Запоріжжя у валці йдуть мажари Кислія та ще одного козацького дуки. А коли ті мажари будуть паричепі горючим камінням, то Карпо і Михайло подбають, щоб вони потрапили на дворища тих, хто їх сюди направив.

Багаття загасили. Табір затих. Дрімає степ. Чумаки на возах і під возами. Дорога пролягає повз села. Отож тут поки що безпечно. А все ж треба бути пильними. І вартові, затаївшись у високих травах, сторожко наслухають, ловлять пайменший порух тиші.

Савка стояв дозорцем серед кущів глоду. Сходив місяць. Від густої багряної імли, а потім від сріблясто-тьмянних променів навколишній степ здавався ще більш приишклим, таємничим. Парубок наглядав, придивлявся, а думками летів на береги Вовчої, бачив себе в своєму селі, на своєму обійсті, в хаті; перед ним з'являлась мати — пригадувались її накази, просьби та роздуми. «Коли б Гордій не так настирливо умовляв-доказував, що тебе просить громада, то я б не пустила, хай інші чумакують-багатіють. А може б, вони і без тебе знайшли оте чорне каміння?.. Та ще бачу, що ти й сам з великою охотою почав збиратися. Ну їдь уже, їдь. Хай щастить... Та тільки бережися в дорозі лихої людини, холодного й гарячого, недоброї страви. Не один чумаченько навіки ліг край дороги порубаний, затіпаний пропасницею та через хворобу живота. Батько твій, покійник Кузьма, уже вертав з Волощини і не вернувся, кажуть, захопило його, скрутило, припав до сирої землі, та й по всьому... Будь обережний, сину...»

Савка запевняв матір, що буде обачний, признався, що їде з охотою, треба показати, де саме лежить той горючий камінь, побачити ще раз безкрай розлогий степ, ріку До-

нець, Савур-могилу, хутір Зелений, а що найбільше вабить його туди — вирішив сказати трохи згодом, коли вгамується серце та й самому стане ясніше, як йому бути надалі... Нема тої днини, тої години, і де б не був він, і що б не робив, а думкою залітає у той далекий край, і немов привидиться все, само серце його вимовляє пристрасно й піжно її пісенне ім'я — Оксана... А іноді закрадався і в'ялив терпкий роздум: чи ж доведеться ще зустрітись, перехопити погляд її очей, почути вимовлене нею слово...

Минає ще тільки перша доба в дорозі, ще така далека далина попереду, а йому здається, що він уже наближається до омріяного, і завирували думки, і прискорено б'ється стривожене радістю серце, та й муляє напосідливе: якою буде зустріч?.. Чи зустріне? А може, тільки він лине до неї, а вопа до іншого... Раптом чомусь згадалися слова пісні і настирливо не дають спокою:

Ти пийсь води та холодної,
Забудь про дівчину,
Ой пив я воду, пив холодную,
А вона не п'ється.
Як згадаю про дівчину,
Аж серце заб'ється...

«Хоча б оце з ким-небудь поділитися, облегшити душу,— подумав Савка.— Всі чумаки свої, знайомі, але не близькі. А був би оце тут Лукаш. Але ж він залишився вдома». Коли набиралася валка, Лукаш теж почав, було, рихтуватися, а потім заявив, що не поїде — несправний віз, треба готувати ріллю, а там і сіяти озиме, та й охоти немає вириватися під осінні дощі, негоду. А Савка здогадується: причина — Варка Гутякова, за якою парубок почав упадати. І пішла навіть така чутка, що восени вони справлять весілля. Жалкуючи, що немає поруч товариша, з яким було б охотніше, Савка в той же час впіймав себе на думці: може, краще, що Лукаша тут немає, бо ж він не байдужий був до Оксани, і невідомо, як вона до нього... «Дурило ти і нікчема», — вилаяв себе Савка за такі прикрі, непрошені думки. Він намагався відігнати їх геть і не міг. Це дратувало, і водночас наростало бажання — скоріше б опинитися в хуторі Зеленому. І там напевне все з'ясується...

Неподалеку від кущів, ніби із засідки, з трави вигулькнула й замаячила, купаючись у місячному промінні, по-

стать, вчулись скрадливі кроки. Савка пізнав: Гордій, а все ж наготовив пістоля і запитав притишено, хто йде. Той відповів. Наблизився. Стояли поруч і наслухали. Савці згадалася стоянка валки біля тернового щовба, ніч після великої зливи, вони удвох з Головатим випасали воли і вели розмову. І, на диво, ніби все повторюється — він не може вгамувати своє серце і хоче повести про те ж саме розмову. Та чи ж зручно?

Але зважився.

— От ми їдемо, — почав спроквола і аж зашпурся. — Коли будемо біля Сіверського Дінця? І чи зупиниться валка біля Зеленого хутора?

— Саме за тим і їдемо, щоб там зупинитися, — відповідав дещо здивований таким запитанням Гордій. — Зупинимось, і ти поведеш нас до того місця, де лежить чорне каміння.

— А там неподалік хутір, — додав Савка.

— Неподалік, — погодився Гордій. — Там, напевне, теж будемо. Все ж те ще ген де, не одна ніч, не один десь попереду. Іди, відпочивай. А я повартую. — І пхнув від себе парубка. Але той не йшов, був радіий, що розговорився про милі його серцю місця.

— Іди, — наказав Головатий.

І Савка віддалився, наспівуючи стиха:

Ти напийсь води та холодної...

Недосипаючи почей, підпімались на світанку і рухались на схід сонця до полудня, потім за сонцем, а вже підвечір — від нього, поспішали, доки дорога суха, не тванлива. А степ не спохмурнів, проглядається. Так було багато днів. І того, передостаннього, на повороті на південь, до моря, до Таганного Рогу, теж поспішали. Сонце вигулькнуло заспане, невмите, ніби помапило, вказало, де саме його шукати, і заховалось. Та десь уже з полудня з'явилось чисте, ясне, щиро ласкаве. І світ поширив і став милішим.

Передній віз зупинився. На ньому піднято високу тичку — увага. Отаман відійшов від дороги у степ, озирнувшись, придивився і дав знак з'їжджати.

Валка отаборилась на тому ж місці, де зупинялись чумаки-кам'янчани весною. Недалеко виднівся той же порослий терном щовб, із-за кущів, ніби притаївшись, визи-

рали кам'яні баби, у всі кінці, без перепону, збігав хвилястий простір, тільки там уже грає не ізумрудно-зелено шумовипня, а сивіючі тирсові плеса, простяглися густі димчасті полинові смуги, гінкі трави зрівняли розмиті водою рівчаки, виповнили широкі лощини; уявлялось: там ховається сайгак, лисиця і заєць; птахи ще не збиваються у зграї, крім говірливих веселих шпаків; ще чути щебет і пискотіння, а на пагорбах уже простяглися жовтаві брижі, але ще грають, ще ваблять мінливі барви полуденного літа.

Тут, поблизу дороги, мав бути тривалий відпочинок. Зразу ж, як тільки розташувались, усі, хто був вільний від табірних обов'язків, рушили до урвища. Хотілось приспішити, а йшли дуже повільно, борсаючись у високій і поколошканій вітром траві.

— Он там... — показав рукою Савка, коли зупинились над глибоким і довгим проваллям.

Але крім чорних, застиглих уже патьоків, які збігали донизу по боках урвища, ніхто нічого не побачив.

— Мабуть, хтось забрав або ж змило водою, — висловив голосно свій здогад парубок, здивований, як і всі, що вугілля немає. — Хтось забрав, — повторив Савка. В голосі вчувалась тривога.

Та й було чого тривожитись. Скільки зміряно довгої степової дороги, та й які були сподівання, надії, люди ж вірили...

«Та було ж воно, було! — хотілось крикнути на весь голос. — Он там, на дні, дрібна жорства, а серед неї брили, великі купи!..» Але він мовчав. Мовчали, приголомшені, і всі товариші. Потупившись, пішли впродовж урвища на південь. Чимдалі воно розширювалось, ставалось мілкішим, зарослим травною. Вернулися назад.

— А чи те воно місце? — запитав Гордій.

— Те, — поспішив запевнити Савка, радий, що до нього хоч заговорили. — Я примітив тоді он ті дві глодини...

— Глодин у степу багато, — сказав хтось з докором.

— Пам'ять у Савки — дай боже всякому.

— Не може бути, щоб помилився, — заступилися чумаки.

— А он, гляньте, упоперек якісь чорні смуги.

— Та ніби як вугілля.

— Брили ніби...

Довелося опускатися на дно, а потім лізти вверх — добиратися до чорної смуги, яка, як виявилось, була справді покладом чорного каміння. Та як його звідтіля взяти?

Вирішили звернутися за порадою до своєї людини — коваля Данила. Бо хто-хто, а він напевне знає, де тут найкращі родовища того вугілля і як його з-під землі видобувати.

До хутора вирушили невеликим гуртом: ватаг Мартин, Гордій, Карпо і Савка. Іти заважали та ж висока, місцями геть полегла трава та рівчаки, хоч і не глибокі, але замулені, засипані густою порохнявою, ступиш — і аж хлипне на тебе пилом. Заважали і павали дрібного каміння та хмизу.

Савка готовий був підганяти своїх друзів, як йому здавалося, дуже повільних пішоходців, він виривався вперед, збігав на горбки, вдивлявся, а йому не терпілося хоча б здаля побачити обриси того Зеленого хутора.

Та ось нарешті на обрії вималювалась висока, ніби з чорногузячим гніздом, сторожова фігура. А потім, уже впизу під горою, замаячили дерева, серед них — будівлі. Дорога покращала. Савка повів перед і першим зійшов на кладку через річку.

Ще здалека, як тільки увійшли до хутора, вчулися розмірені виляски-удари заліза об залізо. Навіть нікого не питаючи, а по тому видзвоюванню можна було догадатися — потрапили до садиби Данила. Пройшли найкоротшою дорогою, через садок і опинилися на дворіщі, огороженому кам'яним муром.

— Тату, а до нас оп люди! — почулось високе, здивоване.

У дверях кузні показався коваль, тримаючи обцеськами багрянний залізний обрубок, глянув і зник. І в цю мить сталося таке, про що ніхто не думав і не гадав. З кузні вибігла дівчина і з радісним «прибув» кинулась до Савки, припала до його грудей і — розплакалась. Раптом отямилась, зніжковіла і чкурнула через дворіще до хати, в якій незабаром вийшла, привітно вклоняючись гостям, господарка Настя.

— Оце зустріч!.. — низьким, але чистим присмним голосом мовив Данило. Сказане могло стосуватися Оксани і Савки, Мартипа, з яким чоломкався господар, та й усіх присутніх, яких він радо вітав.

— Дуже прошу вас, товариство, пробачити,— звернувся раптом коваль до гостей,— побудьте якусь хвилинку самі, бо в мене у горні залізо. Може перегрітися.

— Може допомогти наш коваленко,— вихопився Гордій.

— Еге ж, може виручати,— підтвердив Мартин,— давай, парубче.

На Савку ввійшло запам'ятованим, знайомим, не раз уявлюваним, близьким і рідним. Не поспішаючи, звично і вправно підперезався фартухом, який висів на стіні, папевце, залишений Оксаною, підживив міхом вогонь, витягнув червоноприскаюче залізо й почав орудувати молотком.

Чумаки стовпились біля дверей кузні. Про дивовижну вправність Савки під наглядом коваля Лавріна вони знали, та їм хотілось, щоб і тут, при такій нагоді, він показав себе добрим умільцем. Всі тільки стежили за кожним рухом свого коваленка.

На їх очах обрубок заліза швидко змінювався. З неоконченного, товстуватого став плескуватим, гранчастим, потім його було зігнуто в дужку, наварено короткі шипи і в тій же дужці пробито пробійцем кілька дірок для вухналів.

— Так, так, отак! — мов заворожений, не відриваючи очей від роботи парубка, проказував Данило.

Савка підняв щипцями, відніс, занурив у воду, а потім витяг і кинув на землю готову, з синюватим полиском, підкову.

Данило вхопив парубка в обійми.

— Коваль, справжній коваль!..

— Виучень майстра Лавріна,— ніби між іншим, не без гордості підкреслив Гордій.— Виучень.

Уже полуднуючи за столом під розлогою вишнею, почали розмову, чого завітали сюди чумаки-кам'ячани та чим саме може допомогти їм земляк Данило.

З поверненням отамана Мартина з товаришами чумацький табір ожив, завирував. Відбувався розподіл на тих, хто має займатися тут, біля урвища, і видобувати чорне каміння і хто вирушить у дорогу на Дін. Не обійшлося без нарікань та невдоволення. Ватагові не раз довелося вислуховувати просьби і домагання. Виявилось, багатьом забажалося залишитися тут і добиратися до того горючого вугілля. Така просьба була і в Карпа Гуньки. За нього

настирливо просив і понизовець Михайло Гулий. Доказував, що в дорогу на Дін людей підбралося багатенько, а тут, у степу, довбати каміння потрібні здорові руки.

За порадою Максима Чопила отаманувати над валкою, яка вирушала на Дін, мав Михайло Гулий. За вимогою Гордія помічником Гулого став Семен Сонько.

А коли все утряслося, в Михайла і Карпа Гуньки відбулася своя потаємна розмова.

— Все було там гаразд? — запитав Гулий, кивнувши головою в бік хутора.

— Все до діла, — відповів Карпо. — Виявилось, крім отого місця, яке вказав Савка, у тому ж урвищі є ще місця, де із землі вибирає той камінь. Коваль погодився допомагати. Зробить кілька ломів-довбачок та відер-бадей. Та ще обіцяв, допоможуть копати хуторяни, які вже вміють вправлятися під землею.

— Ти залишаєшся тут, — сказав тоном старшого Михайло, — доглядай за волами та щоб каміння було добірне — бриласте, великими грудоміхами. А я — далі. Там, на Дону, теж є справи. А оце ось візьми, — передав зав'язані у вузлику гроші, — від хазяїна, — підкреслив: — Це на випадок, можливо, треба буде комусь підсипати-задобрити.

Перемовившись, почали розходитись.

— А Савка коваленком у того Данила, — уже навздогін вигукнув Карпо, ховаючи гроші в широкій штанині. Михайло повернувся, наблизився.

— З ним теж будь обережний, — проказав майже пошепки і озираючись. — Він того ж, Гордієвого, кодла правдолюбів... — вимовив з притиском, ядовито. І сугулячись, ніби під важкою ношею, поспішив до возів, що вже з'їжджали на дорогу.

Спливли теплі дні серпня. Вересень почався густими й обложними дощами. А потім випогодилось. Умитий степ ніби присмирнів, раптово втратив свої різнотонні звуки і збляк; з вечоровими довгими присмерками на землю спадала сумовита замріяна тиша. А може, воно так здавалось заклопотаному Савці, бо з радісно-веселого, допитливо-метукуватого став зажурений, аж ніби до всього байдужий. Віп з тривогою ждав повернення чумацької валки — тоді немипуче розставання з усім, що стало йому тут дорогим.

В думки йому не сходило зронене з дівочих уст тривожно-жагуче і ніжне: «А як же я без тебе, любий, як...» Залишатися тут, чого владно вимагає серце, він не може. У нього ж є рідна сторопа, рідна мати. А в такому ділі потрібна її порада-благословення.

І так щодня, і де б не був. І вже, здається, не вголос, а тільки очі Оксани, гарні, звабливі, запитують: «Як же... без тебе?..»

Питання вирішилось неждано і піби так, як треба.

У другій половині вересня до тернового щовба з Дону, а насправді від Таганного Рогу прибули чумаки з нариченими сіллю та рибою возами. Зустріч була зворушлива. Довго ж бо не бачились. Біля Чумацького шляху стояло понад чотири десятки мажар, паповнених чорним камінням. Добре чумакувалось і тим, що повернулися від моря. Всіх печалило тільки повідомлення про наглу смерть Семена Сонька.

— Все йшло у нас гаразд із скотиною, з торгом, — оповідав побожно, з сумом Михайло Гулий, — та спіткала нашого любого Семена біда. Купляючи рибу, ми вирішили трохи підмогоричити донських продавців. Я, признаюсь, вихилив тоді оковитої, мабуть, з півкварти, і — нічого. А Сонько — небагато, чарочку-другу. Та сталося лихо. Ніби завійна його скрутила: посинів, скорчився та й віддав богові душу. — Здійнявши очі до неба, Гулий хрестився, шепотів молитву, здавалося, плакав, угнув голову і застиг у скорботі.

Довго стояли понурені, засмучені чумаки, потім, не сказавши ні слова, почали розходитись до своїх возів.

— Тут щось воно не те. Ой, не те, — підступаючи до Головатого, мовив старий понизовець Свирид Свербляк. — Семена Сонька, бувало, і півоком не зіб'єш з ніг, а тут раптом зів'яв від якоїсь маленької чарочки...

— Була вона, мабуть, не проста, а з зіллям... — патякнув Гордій.

— Еге ж, — погодився Свирид, — була вона не звичайна.

— Дізнаємось!.. — запевнив Головатий і заспішив до отаманового воза.

Перепочинок тих, що приїхали, був короткий. Попастиволи, оглянули, підмазали вісі та й готові. Величезна, мабуть, на верстви дві довжиною, валка з вугіллям, рибою та іще чимсь, старанно впакованим на дні возів, рушила на захід.

Останніми від глибокого урвища відходили Савка і Данило. Так було задумано й вирішено: коваль вирушить з чумаками, відвідає рідний край — село над Вовчою, погостює там, а потім із Савкою, а може, навіть з його матір'ю, старою Василюю, повернуться до Зеленого хутора.

Схвильовані розлукою, вони востаннє окинули поглядом далекі, ніби затуманені, обриси хутора, волохато-синяві обрії, чорні пори, з яких виймали земляне вугілля, все навколишнє в степу, запам'ятоване, рідне.

— Щасливої дороги! — мовив зворушливо, тихо схвильований розставанням Данило.

— Щасливої! — повторив щиро Савка. І обидва вони поспішили прилучитись до чумацького гурту.

Минав уже тиждень, як від'їхали від тернового щовба; перетинали долини і яруги, мілкі, а то й зовсім висхлі річки, а степ стелився той же, — цілинний, безкрайї. Вози котять рівною дорогою, воли ступають розмірено, без наруги. Чумакам не треба спонукати-погейкувати та вицьвохкувати батогами, можна поки що подрімати чи перекинутись словом-другим з товаришем або й затягнути стиха пісню — послати над неозорим мінливим простором радість чи тугу. А навколо — піби заворожепо, дрімотно.

Тишу нагло порушено: вчувся крик. Потім гримнув постріл. Валка зупинилась. На передньому возі підвівся отаман — подає знак ставити вози в широке і щільне коло. Такий же наказ подавав і Головатий. Повз валку промчали кінні дозорці. Одні понереджали:

— Татари!..

Інші закликали:

— До зброї!

— До зброї!..

З півночі нерівним широким півколом здійсманася в небо, немов хмаринна заслона, сивіюча курява. Поперед неї мчали, припавши до грив, па пизьких прудкопогих конях вершники.

Наростало гоготіння, тупіт, пропизливі викрики.

Збити до кола всі вози не встигли. Кілька їх навіть, як були, з волами в запрязі, залишилися на дорозі. Чумаки залягли за мажарами, між колесами, замість земляного валу насипали вугілля, щілини затулили згорнутими жужмом ряднами, кожухами, свитками, усім, що було напо-

хваті і могло захищати. Залишивши коней напризволяще, спішені дозорці теж залягли під возами.

Ординці, наближаючись, сповільнили біг, напевне, давали перепочинок своїм коням. А потім з дикими вигуками з блискотом мечів, кинджалів і пік павально кинулись на табір. Назустріч, з-під возів, гримнули гаківниці, а потім пістолі. Кілька вершників упало на землю. Але це не зупинило нападників. У степу теж зрипули постріли. Летіли кулі, стріли.

В таборі почулися зойки.

— Ватага...

— Отамана...

— Убито!..— кружляло глухе, тривожне, передавалось від одного чумака до другого.

Мартин сидів навпочіпки, тримаючи па колінах пістоля. Здавалось, чимсь здивований, готовий щось говорити. Раптом пістоль випав з його рук, і ватаг упав навznak. Кров топенькою цівкою ринула з тім'я, зросила розсипає вугілля і запеклась па ньому.

Ціпов'яза віднесли у захисток, зроблений з вугільних грудомех і мішків з рибою. Потім у той же захисток поклали іще одного чумака-кам'ячанина...

— Біля гаківниці бути тільки тим, хто вміє добре вціляти,— наказав Гордій,— з пістолів бити, коли паблизяться!..

— Цілься!

— Цілься! — лунало раз по раз.

— Списи, ножі наготові!

Спокійний голос Головатого, його витримка згуртовували до оборони, вселяли падію на можливість відбити напад або ж принаймні отак, у захистку, добути до ночі, а там, коли геть стемніє, татари, можливо, відхлипуть, та й можна буде спробувати вибратись у степ.

Навала тривала. Одні з ординців гарцювали на недосяжній для куль відстані, то наближаючись, привертали увагу чумаків, інші нишпорили біля залишених на дорозі возів. Стало помітно: татар прибувало все більше й більше. Густішала, наближаючись, курява. Обрій па півночі заволокло пилюгою, ось-ось вона насунеться на табір. А що там, за тою сивою заслоною...

Чумаки віднесли в захисток іще двох кам'ячан і одного понизовця.

— Якщо ординці підступлять зовсім близько, — наказував Гордій, — будемо битись ножами, ятаганами.

— Будемо битися!

— Не дамося! — передавали один одному рішуче запевнення.

На табір насувалася пова суцільна широка лавина тагарських вершників.

— Попрощайтесь, браття! — вчулося високе.

— Попрощайтесь! — підхопило декілька чумаків.

— В списи! В пожі! — перекрив своїм різким голосом Головатий.

В глибині степу, на південь за байраком, на високій ноті прокотилось лулке ревіння, немовби раптом заграли труби або ж били в тугі громохкі барабани. Ординці зупинились, змішались, поспішно підібрали убитих, поранених і відхлинули.

Віддалік чумацького табору, здається, безкопечним потоком сунули вершники, і в кожного по двоє, по троє коней, пав'ючених, як верблюди, папевце, всяким паграбованим добром.

Згодом, слідом за татарами, мчали загопи інших вершників, як виявилось, воїни із залоги соляного міста Тора, бахмутські дозорці та сторожа із Святогірського монастиря на Сіверському Дінці.

Підвечір на тому ж місці, біля дороги, де відбувся бій, копали глибоку й широку могилу, в якій довічно спочиватимуть чумаки. З-під навколишніх дубчаків, ожини та глоду зносили шапками пухку вогкувату землю та й насипали, і насипали. Зростання нового пагорба припинилось тільки із заходом сонця.

Оговтавшись, у таборі заходилися біля необхідного і звичного: лагодили, випасали скотину, ставали на чати. Довелось вдруге завантажувати вози вугіллям. Це була важка і загійна робота. Та що поробиш... Тільки не розкладали того вечора багаття. В німій скорботі лежали чумаки навколо свіжої могили. Не перемовлялись, мов скам'яніли.

Пливла темпа, холоднувата ніч. Головатий, кружляючи навколо табору, перевіряв пильність дозорців. Око вловило: неподалеку дороги блимнув раз і вдруге вогник. Це насторожило. Скрадаючись, Гордій підійшов до густого тернового куща. Прислухався. До вух долинуло притишене:

— У наших втрат небагато... Шестеро коней забрали в собою, і загинуло чотири Саливонових воли...

— Кисліїв тільки один,— заперечив другий голос,— отой, що ходив у парі з однорогим, половим...

— Розкажемо, як було, повірять...

— Повірять, татари залишили мітку.

— Та ще й яку...

Страшний здогад закрався в душу Гордія. Він готовий був кинутись, дізнатися, хто веде таку блюзнірську розмову, але стримав себе й почав відходити з тим, щоб зайти до куща з другого боку і застукати, ніби непароком.

Але не вдалося.

— Хтось наближається,— почулось застережливе. З куща вийшли Михайло Гулий і Карпо Гуцька.

— Гомонимо собі про се про те,— почав Михайло, вдаваю позіхаючи,— а воно хилить на соп.

— Але вартуємо як слід,— додав Карпо.

— То й добре,— кинув Гордій і закрокував далі. І вже не чув, як один з тих дозорців йому навздогін вилаявся, а другий сказав, ніби розмовляючи сам з собою:

— І де він, гемонський, узявся? Підходив дуже тихо. Міг би почути. Простежимо, перевіримо.

— Простежимо, Карпе. Не втече,— погодився другий і, корчачись від стримуваного реготу, додав: — Благодійник, сірома... зайда триклятий!..

Тієї ночі Гордій не спав. Немов сновида, кружляв і кружляв степом і не міг заспокоїтись. З думки йому не сходило пекуче: «Як же це воно так сталося?.. Прогавив!.. Саливон, бач, умудрився: ці двоє — його прибічники, під виглядом запорізьких...» Йому хотілося кричати на весь степ: «Дивіться, ось він, дурень! Битий, та не добитий. Бачите, кому він оте каміння везе?.. Бачите?..»

«Але ж можна везти і не довести,— закралося рятівне.— Можна не довести... А скільки їх, Кислієвих возів?.. Відомо, де кам'ячанські, а решта понизовців і Саливонові. Та скільки ж саме його?»

На світанку почали рихтуватись. З розбитих возів вугілля і рибу переклали на непошкоджені. Дві пари волів мали йти як запасні. Коли вози стягнули на дорогу, чумаки залишили валку, зібрались біля могили, скинули шапки, впали на коліна, схилили низько голови й заклали в скорботі.

— Прощайте, друзі-побратими! — проказував повільно Гордій.— Ми вас довіку не забудемо.

— Прощайте!

— Не забудемо! — повторювали теж повільно чумаки.

— Будемо мстити за вашу смерть,— продовжував Головатий.— А добро, за яке пролито вашу кров, не попаде до хижих рук! Не попаде! — вигукнув рішуче і, здіймаючись на ноги, глянув на Карпа, який в цю мить, здалося, презирнувся з Михайлом.

Опівдні, коли валка зупинилась перепочити, Гордій покликав Савку і, як то робив за всякої нагоди покійний Мартин, почав оглядати вози.

— А глянь-но, друже, на отого однорогого,— попросив Головатий, показуючи на вола, який пасся біля дороги.

— Добрий воляка, примітний,— відповідав Савка.

— Отож у тому й заковика,— продовжував Гордій.— А чи не примічав ти його раніше?..

Парубок задумався, не розуміючи, до чого таке запитується.

— Може, бачив його у тій весняній нашій валці або десь інше? — направляв Головатий.

— Та однорогих у нас не один, а цей ніби Кисліїв,— з подивом мовив Савка, підійшов ближче і почав перевіряти знайомі прикмети-позначки на рогові, ніби карби, натерті налигачем.— Та я ж не раз запрягав його, знаю,— стверджував Савка.— А он кленові полудрабки, люшні берестові, та ще он ті ярма цятковані, це ж усе, здається, Саливонове. Як же це...

— Я, друже, тепер думаю про оте «як же це»,— мовив Гордій.— Треба дошукатись. А поки що мовчи. Вечором, коли отаборимось на ночівлю, дам знак, зустрінемось, поговоримо, порадимось та, може, й відгадаємо оту загадку.— Гордієві згадалося: «...у наших втрат небагато» — почуте з тієї пічної розмови Михайла і Карпа. А що криється за отим «у наших»? Можна гадати, що до цієї чумацької валки причетний не тільки Саливон, а й ще хтось. «Хто ж саме?..— І задавав собі питання: — Хто допоміг їм, отим, непроханим, потаємно пролізти? Мабуть, ті ж Карпо, Михайло. А як саме?..»

«Отак, живеш в гурті,— роздумував Головатий,— і не знаєш, хто поруч тебе. А мусив би знати, бо не всі тут однодумці, не всі в одну дуду грають, не за одне тягнуть. От хоча б і той Карпо Гунька — непоказний, тихий чоловік,

бідний господар, чумакує однією паровицею. Отож мав би тягнути руку за таких, як сам, а воно, як видно, тягне сторону Кислія і вже, бач, злигався з Михайлом Гулим. А хто він такий насправді? Видає себе за понизовця, з Уманського куреня». Але як Гордій не силкувався пригадати, а піяк не пригадує такого козака серед січового товариства, а тим паче серед уманців. В той же час напливає неясне, затуманене: десь ніби бачив, навіть близько, отакого рудоголового, із загостреним, схожим на хижу птицю, обличчям...

Михайло Гулий і Максим Чопило з'явилися у Кам'янці у дні, коли гуртувалася валка, отож вони й подали думку: долучити до кам'янчанських мажари із Запоріжжя. Головатий, а за ним і решта чумаків охоче погодились: чому б низовому лицарству не піти назустріч. Та їй те брали до уваги: збільшиться валка, безпечніше буде в дорозі. І, розуміється, ні в кого тоді і в мислі не могло бути, що під виглядом запорізьких долучиться добрий десяток мажар Саливових, а може, іще якогось дуки.

«Невже про все те знав і Максим?» — задав собі питання Головатий. Але довідатись, перевірити зараз не було можливості. Понизовець Чопило залишився на Дону у якихось справах Лугового товариства. Можливо, дещо можна було б вивідати у понизовців-чумаків. Їх тут, у валці, кілька десятків. А кого ж саме з них поспитати? Хіба що у Свирида...

За дві доби на третю, а це припадає на неділю, валка розподілиться на дві окремі: вози із Запоріжжя повернуть на південь, а решта прямуватиме далі, до села. Отоді, під час того розподілу, — вирішив Головатий, — земляпе вугілля з Кислієвих мажар розділити — половину запорожцям, а другу — кам'янчанам. І треба так діяти, щоб руки Саливона до того каміння не дотягнулись. Гордій розумів: щоб саме так зробити, йому треба весь час мати біля себе своїх, надійних людей. Отож завчасно почав підтягати до свого переднього воза мажари кам'янчан. Найперше долучились Савка і Данило. З ними вже було домовлено: під час розподілу валки обидва будуть при зброї і особливо пильнуватимуть за Михайлом і Карцом, щоб ті, бува, не вчинили опору.

Змовники поки що не знали, що затівається. Але поведінка ватага та близьких до нього людей насторожувала. Вони здогадувалися: їх викрито. Можливі неприємності.

Отож треба запобігти тих неприємностей. Вирішили діяти. І діяти рішуче і негайно.

Цієї передостанньої для кам'ячан чумацької ночі в таборі все було як звичайно: відпочивали. Кому належало за чергою, вартували. Прохолодно. Але під кожухами та ряднами і будою — затишно, тепло. Дорога стелиться рівно. Та й підганяло, радувало: скоро домівка.

Вже на світанку, перевіривши вартових, Гордій вертав до свого воза. Ішов спокійним, неквапливим кроком, за звичкою, наслухав і придивлявся, але не помітив: у траві біля дороги лежало двоє. Коли проминув їх, підвелись і спритно, в одну мить, накинули на голову мішок, збили з ніг, потім підхопили і повели.

Йшли довго. Квапили. Зупинились над глибоким яром. Коли скрутили намоченим у воді налигачем поги, зняли мішок.

— Здоров будь, зайдо Головатий! — проказав зухвало, іронічно Михайло.— Пробач, що запровадили тебе аж сюди і сповили. Бачимо: принохується, гуртує, щось, напевне, має на умі — замишляє, сучий син. Тепер полежиш, відпочинеш та, може, й розуму наберешся...— Хмикнув і криво, вишкірюючи зуби, посміхнувся.— Вузли наші, знай, тугенькі, розв'яжеш їх за днів два-три, коли підсохнуть, якщо до того вовки-сіроманці не рознесуть твої кісточки... Воно годилося б залишити тобі тут трохи чогось їстівного та й горілочки, щоб призволявся-втішався. Та саламати не наварили, а горілка вся ота з приправою дісталася твоєму улюбленому Семену. Там, на Дону...

Разом з бризками слини в обличчя бив мурмотливий, в'їдливий сміх. Гордій відвернув лице, відкрив очі — темно, як у льоху. Та поволі почало просвітлюватись. Поруч з Михайлом стояв ще один. «Карпо»,— здогадався Гордій.

— Відпочивай,— продовжував глузливо.— Відпочивай, а Кислієві вози з камінчиками підуть своєю дорогою, до хазяїна... Скільки їх там, добродію?..

— Двадцять,— почулося запобігливе, притишене, в тон Михайлові,— а решта на Низ...

— Тільки не до Січі, як ти, зайдо, гадав,— навміспе наголошуючи на словах, зауважив Гулий,— а до Барабаша, аж двадцять п'ять. Еге ж, добродію, двадцять п'ять, до того самого осавули, що відтяв твою лівицю...— Сказане завершив удаваним глузливым сміхом.

Михайло говорив іще про валку, про чорне каміння. Здається, впоминалися Савка, Данило, — Гордій не прислухався. Його приголомшило не так оте, що з ним сталося, як повідомлення, що й більша частина возів у валці не з Лугу і каміння піде не на добробут низового товариства, а для такого ж, як і Саливон, дуки-срібляка, та ще й кривного ворога, старшини Барабаша.

«Дурень, дурень, — повторював у думці Головатий, — ошукали... Так тобі й треба, конай!» — стиснув кулак, рвонувся.

— Огрії його, хай не пручається, — вчулося, — то й турни, хай котиться.

Тім'я пройняв різкий, нестерпний біль. Гордій ушав грудьми на землю. Закляк.

Здалося, прокинувся від сну: розплющив очі. Уже зовсім видно. Тихо, пусто. Ніде нікого живого, не чути навіть пташиних голосів. На схід збігає глибокий яр. Там, в низині, зеленіла трава. А на горі, голо, все спалене сонцем. Гордій намірився було звестись на ноги і не зміг. Вдалося тільки сісти. Рукою дотягнувся до мотузка, яким був зв'язаний, та годі було й думати, розв'язати однією рукою туго затиснуті великі набряклі вузли. Мотузок в'ївся в тіло, ноги аж посиніли, стають як колоди. Ще раз спробував було підвестися — пройняла рантова млість, скувала, гойднула, здалося, пірнув у липку, гарячу темряву.

Лежав горілиць, плив і плив кудись на теплих, гойдли-вих, але дуже мультких хвилях, пив воду й чомусь не міг загасити спрагу. Темрява зникла, все стало звичайним, а він ніби опинився на річці Самарі, навколо знайомі місця, тільки чомусь не плюскотить вода, не шумлять комиші, не чути голосів козаків-побратимів, а вони ж он, поблизу, товпляться, рухаються, рішуче вимагають, щоб осавула Барабаш заплатив їм стільки, як домовлялися, коли ставали ловити йому у Дніпрі і Самарі рибу. Уже минуло багато часу, як закінчили рибалити, а плати немає. Їм заявили: «Досить того, що харчували». Та нібито риболови дбали для свого Уманського куреня. А насправді рибу ту розвезли на Барабашевих мажарах по навколишніх корчмах та ярмарках.

До збунтованої сіроми прибув сам Барабаш. Він умовляв, погрожував. Йому відповідали гостро, межі очі кидали рибу, сіль, почали рубати сокирами човни і пускати їх за водою. Розлючений осавула кинувся на козаків-риболовів

в оголеною шаблюкою. Гордій пішов на нього з веслом, почався герць. Гордій огрів Барабаша межі плечі раз, вдруге і вже памірівся в груди, а рудий гайдук Стасьо підбив руку, підставив ногу, і в ту ж мить Гордій упав, здалося, розкраяний навпіл...

Здалека долинуло глухе, ледве чутне гримотіння, прямо в очі били й сліпили блискавки. Темрява змінювалась на тьмяне світло, і так, здавалось, було дуже-дуже довго.

Опам'ятовувався Гордій поволі, немовби прокидався від тяжкого сну, був ще в полоні тривожного видіння, колісь пережитого ним на березі річки Самари. Раптом прорізало свідомість: рудий гайдук — Михайло Гулий... Як же це так, — докоряв сам собі Головатий. — Щодня бачив його, осоружного, і не пізнав, аж поки він сам не натякнув...» Але ж від тої події на березі Самари минуло багато часу, та й бачив його тоді тільки в ту хвилину, коли він, рятуючи свого пана, підбіг, на якусь мить затримав руку з піднятим веслом і збив з ніг...

Щоб вгамувати спрагу, Гордій підбирав камінці. Прохололі, ще не нагріті сонцем, тулив до губ, до обличчя та до тім'я, які пашіли вогнем. «Знайти б гострий, розрізати...» — майнуло рятівне. Плазуючи, вибиваючись із сил, шарив навколо себе, а до руки попадали то маленькі, то більші камінці, але всі ніби обточені, як галька на березі моря. Здогадався: почав бити камінець об камінець, коли нарешті відскочило кілька гострих скалок, почав ними різати налигача.

Звільнившись від пут, довго лежав розпластаний, безсилий, не міг звестись. Ноги ніби не його — пабряклі, як колоди, важкі. Опираючись на руку, зрушив себе з місця і разів кілька перевернувся. В яру доповз до води, до мочариння, і влігся на ньому, як на пухкій прохолодній постелі.

Підвівся, коли сонце звертало вже з полудня. Мав би ще перепочити, набиратися сили. А думки тривожили — наздоганяв валку, бачив себе серед гурту чумаків; не терпілося зустрітися з Михайлом Гулим та його підручним Гунькою.

І пішов на захід, куди показувало сонце.

Раптове зникнення ватага занепокоїло чумаків. Ніхто не знав, куди податись, де його шукати. Снаптеличила і водночас схвилювала чутка: Головатий виїхав наперед, до

села, повідомити кам'ячан про наближення валки. Напочатку цьому було повірили, дивувало тільки — відбув, не попередивши, не порадився з товариством. Чого б це так... Потім виявилось: чутка про від'їзд отамана — брехня, бо ж і з трьох табірних коней, які залишилися після татарського наскоку, зараз тут двоє, а на третьому сьогодні вранці відбув не Головатий, а Карпо Гунька. Згодом пішли розмови, що Гордій і Карпо вирушили в одній і тій же справі, і один з них, мабуть, пішки.

Підступний, хитрий Михайло Гулий, пускаючи такі чутки, сам дивувався, вболівав, удавав дуже стурбованого, в той же час заспокоював, — мовляв, усе гаразд буде, скоро все з'ясується, бо ж їхати залишилося якихось двадцять-тридцять верст. Отож, треба вирушати не гаючись.

А валка стояла на місці. В таборі ніхто нічим не займався, і тільки їй розмов було, що про те загадкове зникнення Головатого і від'їзд Карпа.

Савка й Данило, більше, ніж будь-хто, були занепокоєні, ламали голови над тим, що могло статися з Гордієм, і приходили до висновку — то справа рук Михайла, напевне, й Карпа. Мабуть, неспроста ото Гунька вранці, не сказавши нікому, куди вирушас, кинув валку. Але що з того — доказів немає.

Після довгих і гарячих суперечок кам'ячани, підтримані кількома понизовцями, обрали Савку Забару отаманом. Подякувавши, як годиться за честь, він, не гаючись, зібрав до гурту всіх чумаків і наказав обшукати навколо табору степ, а особливо високі зарості трави, терну, байраки і низини в надії, може, десь там, знесилений безсонними ночами та турботами Гордій завалився і спить. Але пошуки й неодноразові постріли з гаківниць нічого не дали.

Коли сонце вже геть-геть підбилося, валка вирушила своєю дорогою.

Савка пильнував переднього воза, на якому зберігалася зброя, і весь час стежив за поведінкою Михайла. Ватажок понизовців, напевне, здогадувався, що за ним пантрують, поводив себе обережно — вдавав цілком безтурботного, до всього байдужого. Йому і справді нічого було турбуватись чи потерпати. Він зробив своє діло, та так, що й комар носа не підточить. Був певний: його посланець, Карпо, наближається зараз ко Кам'янки, а може, навіть, уже в господі Кислія доповідає йому про подорож, про те, що його вози вивершеного горючим камінням, розказує все, як було, що

довелося їм, чумакам, звідати-персжити, і домовляється, як його краще зібратися й завтра, опівдні, зустріти за селом, на розвилці доріг, чумацьку валку.

«А той, нишпорка, уболівальник голоти,— лежачи на возі, задоволено посміхаючись, роздумував Михайло,— хай попряжиться на сонці і, якщо не сконає й вирішить наздоганяти, то довгенько шукатиме сліду, та чи й знайде...» Воли ступають повільно, віз, котячись, рипить, хитається. «Лежати б оце на сіні, а ще краще на пуховій перині, ніж на цьому чортовому камінні,— вирішує Гулий,— та вже скоро всьому кінець. А там відпочинок. Винагорода. Мусить бути добра винагорода за всі оті злигодні... А поки що качайся на цих грудомохах, качайся...»

Умоцнюючись на розстеленій киреї, Михайло разів кілька перевернувся з боку на бік, лягав і так і сяк, впродовж і впоперек; з переднього воза до нього зверталися з якимось запитанням, а він, заглиблений у своє, ні на що не зважав, напрям його думок не мінявся, йому дуже хотілося бути вже зараз поблизу Кам'янки і зустрітися з отим дукою Кислієм. І крім злотих і рублів, як домовлено, за оці наричені вугіллям шістнадцять мажар, щоб Кислій розщедрився та вивіз на дорогу справжньої людської їжі і хоча б декілька кварт добрячого вина, такого, яким він частував тоді, коли звів їх Карпо і вони домовлялися послужити господареві...

Про ті бажані щедроти Саливонові має підказати Карпо. Такий йому, крім усього, наказ. І він підкаже. І все буде так, як задумано. «Згодом, вже на хуторі Барабаша,— давав волю своїй уяві Гулий,— буде теж добряча чарка з рук осавули, як це бувало завше, коли завершалася якась важлива чи делікатна робота, виконана Стасьом... На гуральні, до млинів чи ще кудись піде оце мультке чортове каміння. А тому, хто привіз його,— золото, срібло, а з ним — вино і втіхи...»

Поблизу розмовляли. Михайлові раптом здалося,— вчув голос Головатого, миттю підвівся, глянув: за возом ішли два чумаки і про щось сперечились.

«Отаке подумав, і аж в піт кинуло,— докоряв сам собі Гулий,— і як би це він міг отут з'явитися. Вузли на ногах вив'язував йому не хто-небудь, а я сам. Не розв'яжеш, навіть двома руками, не те що однією. Так, так. Вузли перевірені...»

Йому згадалося...

Перебуваючи в особистій обслузі осавули Барабаша, він був разом із господарем в Криму і, як і інші, полював ординців. Отоді в одному аулі впіймав двох здорових, молодих татарчуків. Вирішив не вбивати, а вивезти як здобич. Отож зв'язав тих двох полонених за своїм засобом і залишив на примітному місці під скелею. Того ж дня підвечір навідався до того місця. Лежать обидва бусурмани мертві. Смерть, як видно, прийшла до них через те, що туго скрутив їм ноги і руки. А вузли такі, якщо будеш шарпати мотуз, то ще тугіше їх затягнеш.

А ще трапилось таке. Це вже дома. Хлоп'як Барабашевого підсусідка Івана при зустрічах частенько викрикував образливе «Стасьо, пся крев, стерво». Пригрозив йому раз, удруге і втретє, не бере втямки. Тоді заманив хлоп'яка на леваду, до річки, впіймав, зв'язав його й покинув на березі. А сам відійшов і з-за кущів верболозу спостерігав, що буде. Зв'язаний спочатку силкувався розв'язати вузли, потім благав, корчився і, докотившись до річки, занурився в воду. Отож і Головатий, якщо почне борсатись, затягне тугіше або й опиниться в яру, в багнуці. Хай. Сам буде винен... — з такою думкою Михайло склепив очі і спокійно задрімав.

Цієї останньої ночі не отаборювались. Вози залишилися стояти там, де зупинились. Сталося непередбачене: ще не доїхавши до розвилки доріг, чумаки вже розділилися на два табори. Окремо варили саламату і навіть воли погнали випасати двома гуртами.

Першими почали відокремлюватися понизовці. Під'юджувані Гулим, мовляв, кам'ячани уже згуртували свої вози та й пастановили свого ватага, запорожці вилучили мажари і готові були їхати іншою дорогою. Але ж вона була поки що одна і стелилася тільки на захід. Так у досі єдиний гурт вповзла зловорожість. Це було на руку Михайлові. Він домігся свого. Був радий. Але радості нікому не виказував: ще не все завершено; зброя, яка належала всій валці, знаходиться на передньому, ватаговому возі. Треба знайти спосіб захопити її.

По той бік дороги, в траві, почулось шарудіння, потім поволі почала зводитись, здавалося, висока постать людини.

— Хто такий? — окликнув Савка.

— Знайшов...— почулося притишечне, радісне. До воза наближався Головатий. Украй стомлений, він ледь тримався на ногах. Його підхопили дужі руки, допомогли сісти. Гордій попросив води, напився і зразу ж заснув. Але спав недовго. Підвівся, здавалось, бадьорий, рішучий, оповів коротко, що було з ним, і попросив вести його до воза Гулого.

— Тридцять четвертий від нашого, переднього,— показував пошепки Савка,— для примітки, як піби ватагів віз, уквітчаний клечанням.

Заходили водночас з двох боків. Оточили навално. Але на возі лежала тільки безладно розкидана кирся, під нею пістоль і ятаган, долі, біля колеса, шапка. «Утік. А де зараз? Невже випередить, добереться раніше нас до села і здійме там бучу?» — подумав, досадуючи з невдачі, Гордій і наказав, не гаючись, збиратись і вирушати.

Настрашений Гулий сидів у бур'яні, неподалік од валки, і роздумував, як йому бути. Оговтавшись, вирішив піти попереду валки й щонайскоріше опинитися в Кам'янці. Та коли вози рушили з місця, дорогу почали чатувати кінні дозорці, а піші тепер розтягнулися обіч неї, немов ті широкі крила,— не проскочиш. Залишалася єдина надія, що Кислій не забариться виїхати назустріч, і виїде він, мабуть, не один, а з своїми гайдуками. Отоді їй відбудеться справжня та й вельми цікава розмова з отим Головатим та його друзями.

Так буде. А поки що, плазуючи в бур'яні, Михайло нарікав на свою необачність. Не треба було надіятись на свої вузли, а штрикнути виродка як слід ятаганом. Та вдруге при нагоді, твердо вирішив, уже не взіває.

Кислій був дуже радий добрим вістям. Майже два місяці не було чутки про чумацьку валку. І ось вона повертає, і все гаразд — мажари з вугіллям наближаються до села. Частуючи Карпа, Саливон допитувався, якнайсаме везуть камінь, дрібний чи грудомачи, і вже планував, як краще розподілити, куди зсипати, скільки возів відправити на гуральню, до сукновалки; та, напевне, доведеться возів кілька послати Пшенульському, і, може, не так в рахунок оплати за сторгований у нього лісок Зелений гай, як для заохочення, щоб вельможний побачив, яка це вигода, оте чорне каміння. А як бути з купцем Коцайловим? Кислій давно вже дійшов до думки, що з таким

чоловіком треба водити кумпанію. Йде вгору. Та ще й як. Крампиці й вози з усяким крамом — на всіх навколишніх базарах. До того ж сувої полотна і бочки з дьогтем в дорогу на Дін дав таки він, Сила Копайлов. Але сюди віз, туди два, міркував Саливон, а що залишиться тобі?.. Може, іншим разом, з іншої валки. Слава богу, дорога до того Дикого поля, де лежать ті чорні скарби, тепер відома, споряджуй тільки добрячу валку.

Роздумуючи над повідомленням Карпа, Кислій радувався і тому, що рудий запорожець Михайло Гулий додержав слова-уговору, виявився метикуватим і спритним: уладнав діло з мажарами, допровадив на Дін, набрав вугілля і навіть зумів приборкати того капосного зухвальця й баламута Головатого. Та й Карпо Гунька теж добрий зух. Такого треба тримати поблизу себе. Доведеться підкинути йому якусь копу грошей чи там якого збіжжя.

— Пий, Карпе! — заохочував Саливон. — Оковита свіженька, тільки що з гуральні. Пий, кому-кому, а тобі — щиро, по віщя. Заслужив. І знай, в обиді не будеш. Обдарую. За все обдарую... — І, лукаво посміхаючись, осікся, згадав світлооку красуню Катрю, дружину Карпа, до якої настирливо залицявся і у відсутності чоловіка говорив такі самі слова...

Карпо поштиво брав з рук Кислія чарку і надолужував за всі дні вимушеного посту в дорозі, в чумацькій валці.

Про події, що сталися за останню добу, треба було поговорити з усіма чумаками, порадитись. Щоб не згаяти час на зупинку, Головатий вирішив зробити це в дорозі, на ходу. Удвох з Савкою вони підходили від одного чумака до другого й починали розмову. Та як тільки черга дійшла до понизовців, ті рішуче зажадали зупинити вози і зібратися всім до гурту. Умовляння, що згаяти зараз час — злочин, що згодом наговоримось і все з'ясуємо, були даремні. Вимога була одна: дізнатися нарешті, чия насправді оця валка з рибою, сіллю та отим чорним камінням, біля якої вони гибіють.

Виявилось: у декого з понизовців ще напочатку, коли вирушили в дорогу, закрадався сумнів, чи ж воно справді всі вози з крамом приналежі запорізькому товариству. Бо ж говорилося: «для коша», «з Базавлука», «з Січі». А майже половина мажар виїжджала із степового хутора

осавули Барабаша. Дивувало і те, що вже на четвертий чи п'ятий день подорожування на Вовчій, біля Кам'янки, долучилися теж ніби запорізькі мажари. Січовики допитувались: «Хто їх сюди пригнав?», «Як вони тут опинилися?» «Чи ж справді запорізькі?» Але Михайло і Карпо своїми запевненнями, навіть божбою з хрестом, загасили всі підозріння, сумніви. Чумаки-кам'янчани теж легко взяли на віру слова, що всі прибулі з півдня мажари — з Лугу.

А воно виявляється...

— Ганьба!

— Сором!

— Обдурено, як маленьких!..

Були й такі, що, понуривши голови, мовчали. Їм, напевне, було байдуже, чиї вози, чиї воли і куди їхати, аби в гурті, аби добра плата та харчування. І навіть чулося:

— Чого репетувати, бідкатись?

— Вийшло так, ну їй хай...

— Того чи іншого, все одно — не наше.

— Авжеж, на чиему возі, того їй добро.

— А ми підсунемо дукам не добро, а гайно... — заперечували інші.

— Оце б сюди отих призвідців — Гулого й Гуньку.

— Спитали б, та ще й як спитали б!..

Чумацьке коло кипіло гнівом. Обурення наростало. Та все це — як тупою сокирою в слід.

А час не ждав.

— То що будемо робити з возами дуків? — запитав Головатий.

Чумаки притихли. Стояли, спираючись на пужалка, мовчали. Справа була не з легких. Це вперше доводилось їм вирішувати таке незвичайне питання.

— А скільки їх, тих возів? — запитали.

— Понад чотири десятки.

— Хай забирають їх собі кам'янчани. У нас і свого доволі.

— Беріть. Нам тільки плату за чумакування, — просили понизовці.

— Оце справедливо.

— Кам'янчанам.

— А я такої думки, — подав голос коваль Данило, — Барабашеві — хай до Лугу, а Кислієві — кам'янчанам.

— Розумно.

— Хай буде так!

- Так. Хай так, — схвалили в колі.
- А тих, що підло нас обдурили... — почав Головатий.
- Затаврувати!
- Ганьба їм!
- Відшнїні вони нам не друзі, — вів своє Гордій.
- Вороги!
- Таким серед чесних людей — не місце.
- Затаврувати!
- Ганьба! — злетіло зпову одностайне.

Понизовці обрали своїм отаманом статечного козака Свирида Свербляка. Він дав слово допровадити вози до Лугу і там передати їх куреням.

Прощання понизовців з кам'янчанами було коротке, але щире. Чоломкались, бажали одні одним щасливої дороги та доброї вдачі. І востаннє, вже роз'їжджаючись, змахнули над головами шапками, брилями, вигукнули високе «ге-ге-гей!».

І одна валка повернула круто на південь, друга — продовжувала рухатись на захід.

Серед рідних перелісків, полів, уже поораних, місцями вкритих молодією зеленкуватою з жовто-синюватим відтінком паростю жита і пшениці, вільніше було дихати і, здавалось, рвалися вперед, жвавіше прибавляли кроку й круторогі. Вози підтяглися ближче один до одного, котились, не затримуючись. Останню добу недаремно спішили, було загадано прибути опівдні, а прибули — ще тільки над обрієм показалося сонце. Виграш у часі був дуже необхідний. Саме на це і розраховував Гордій Головатий.

В низині, в прозорому легкому серпанку понад рікою, з гуңавипи садків визирали білі хатки, купчились клуні, хліви, повітки. А геть далі, за оселею, суцільними смугами простяглися діброви, мочари, сіножаті. І над усім — голубе спокійне небо.

Останній короткий перепочинок. Воли не випрягали з ярем, як це здавна заведено, оглянули вози, причепурились самі. Гордій зібрав до гурту чумаків.

— Що будемо з ними робити? — показав на Кисліві мажари з вугіллям.

- Якщо по-чесному, то воно наше.
- Наші руки рубали.
- Ми його везли.

— Охороняли...— чулося справедливе.

— На ньому наша кров...

— І наших друзів,— додав Головатий.

— І наших друзів,— повторили за ним. В уяві стовплених, зчорнілих, як земля, від вітру і сонця людей по-стало навально: мчать ординці... мертві побратими... могила в степу, при дорозі...

Чумаки скинули шапки, низько схилили голови.

— Хай бере його, хто хоче, тільки не Саливон.

— Йому — ні мірки!

— Ні півмірки!

— Ні жмені!

— Ні вуглини! — запротестували.

— Віддамо своїм людям.

— У кого обмаль палива.

— У кузню треба дати.

— В кузню для всієї громади.

— Так і зробимо,— запевним Головатий і дав наказ рупшити.

Мажари роз'їхались по всенькому селу. Чумаки під'їжджали до двору, викликали господаря й питали, чи треба йому палива. Ніхто не відмовлявся. Одні брали чверть, другі — мірку-дві. Чутка про те, що роздають горючий камінь, швидко рознеслася по селу. Десь недільний, всі були вдома, виходили на вулицю й охоче допомагали вибирати вугілля.

Порожні мажари направлялися вулицями до двору Кислія.

На своє обійстя Савка в'їжджав двома своїми і двома Даниловими возами. Відкинувши налигача, батіг і шапку, чумак упав на коліна серед двору, вклонився до землі. Йому уявлялось, що поряд нього, теж на колінах, схилила голову Оксана. Вони удвох ждуть благословення...

З хати вийшла стара Василина і повагом, хоч їй хотілося чимдуж поспішити, але ж так годиться,— підходила до сина.

Підвівшись, Савка кипувся в обійми заплакапої від радості матері, цілував їй руки, чоло. Вона поздоровила сина з щасливим поверненням і аж тоді оглянула, що ж саме він припровадив до двору.

— А оце, мамо,— сказав, ніяковіючи, парубок,— дядько Данило,— хотів сказати «батько», але не насмілився,— це той, в якого ми гостили й ковалювали в кузні. Отоді, весною, я тобі розказував...— По тих словах остаточно змішався і, червоціючи, відвернувся.

— Та ми з тобою, Василю,— виручаючи парубка, чемно вклоняючись, втрутився коваль,— чи не разом бігали на вулицю, на перші гулі...

— Та разом, Даниле, разом,— підтверджувала радо Василина.— Тоді були сусідами.

— То, може, й зараз будемо ще ближчими, ріднішими...— поспішив Данило.

— З добрими людьми, як мовиться, на все гоже,— відказала господарка.— Ой, та чого ж це ми топчемося тут, серед двору. Давайте до хати, мої любі, милі, до хати. Причепуріться з дороги, а я тим часом зготую на стіл.

Чоловіки заходилися порядкувати на дворіщі: вози підкотили у затінок, до повітки, зброю перенесли до комори, випрягали волів і ставили їх до ясел, наповнених сіном, коней пустили пастись в лузі, на мочаринні.

А вже по всьому, упоравшись, переодягшись у чисте, Данило й Савка пішли до хати. На порозі, як водиться, їх радо зустріла господарка Василина. Відчинила навстіж двері і ввела до невеликої, затишної світлиці.

Дубовий, під білою скатертиною стіл було вже заставлено суліями з вином, наливками, настояною на різно-трав'ї горілкою, мисками з холодцем, печенею, пампушками з часником, пиріжками з ягодами та капустою; на полумисках, на широких тарелях красувались червоно-яптарні баклажани, огірки, свіжі й солопі, вкриті сивою памороззю, гропа винограду, яблука, груші і сливи; череп'яцу солонку з сіллю оточили золотисто-лискуча добірца цибуля, сиві головки та зубки часнику і всяке городне зело; окремо на дерев'яній таці лежали крутобок, зеленокорі і рябокори кавуни, жовтаві набрякло-репані дині.

— Здорова будь, матінко! — прокричав знадвору весело Гордій.— Частуєш?

— Просимо, просимо дорогого гостя,— відповіла Василина і поставила на стіл ще одну миску й ложку.

Переступивши порога, гість вклонився, поцілував господиню, сідаючи до столу, прийняв з її рук повну чарку і з докором глянув на молодого господаря.

— А ти, Савко, необачний. До двору заїхав, а ворота— навстіж. Заходь, хто хоче,— вовк чи Саливон.

— А правда,— забідкалась Василина,— вовка не так страшно, як Саливона, цей лютіше звіра. Піди, синку, зачини.

— Та я вже погосподарював, взяв на замок і пакнув клямку,— заспокоїв Гордій.

Зав'язалася невимушена розмова. Господарка переказувала гостям різні сільські повини, згадала і про те:

— Коли кам'янчанська валка від'їхала, Кислій ще довго лютував, винуватив Гордія в тому, що ніби через нього, його, Кислієва, валка не пішла на Діп. Нахвалявся по-своєму віддячити, та ще пятак, що він таки обдурив попизовця і заявив: вугілля буде паше.

— Обдурив, та не зовсім,— вставив своє Головатий.— Замість вугілля понюхав дулю...

— В селі Саливон будує велику кузню,— продовжувала Василина,— а гріти її будуть отим чорним камінням.

— Нагріє... нагріє, тільки пижче сиии,— не втерпів Гордій.

— А я вам скажу,— вела далі господарка,— він таки спритний, той Саливон. Багатіє всякими способами, обплутує людей грішми, споює горілкою...

— Та хай йому грець! — вигукнув Головатий — Давай, матінко, ще по чарці.

— Та я зараз, зараз по частую медовою...

— Будьте напоготові,— поспішив попередити Гордій, коли Василина вийшла в суміжну кімнату,— затівається щось лихе. Біля корчми, коли їхав сюди, бачив Саливона з кількома вершниками, озброєних рушницями. Будьте напоготові. Коней наших десь треба поблизу заховати.

— Пістолі і рушниці в коморі, ножі в хаті,— заявив Савка,— коней запровадили в низину, в лози.

Василина впесла іще сулію з вином і тарілки з холодцем, потім кілька великих рябих кавунів і дипі-зимівки. Але полуднувати не довелося. З вулиці долинуло загрозливе, вимогливе:

— Відчиняй!

Вчулись луки удари.

— Починається завірюха,— мовив Гордій, оглянувши пістолі, засунув їх з обох боків за пояс, пакнувши наопашки кирею, шапку зсунув набакир і рушив до виходу з хати.

За ним вийшли Данило і Савка.

Сплотніла, приголомшена, Василина якусь хвилину стояла, тримаючи ложки. Потім відкинула їх геть і взяла до рук пістоля. Згадалося... Давним-давно, ще за молодих років, вона і Кузьма, її чоловік, разом з сусідами відбивалися від татар, які зненацька заскочили до села за живою. Але ж то були невіри-бусурмани, а це ж свої люди. Чого раптом напали на обійстя?.. Це, мабуть, якесь непорозуміння. Жінка поклала на мисник зброю і поспішила з хати.

З десяток вершників гарцювало на вулиці, а кілька чоловік піших намагалися відкрити замкнені ворота.

— Натискуй дужче!

— Підважуй!

— Разом!.. — чулось підбадьорююче, зухвале.

Та це було не так легко. Оковані залізом дошки не піддавалися ударам дрючків і навіть сокир. Тоді нападники почали ламати огорожу. Переплигуючи через повалений паркан, ватага вершників і піших увірвалася на дворище.

— Беріть, в'яжіть їх! — кричав несамовито Кислій. — Забирайте вози, скоріше! — спонукував наймитів, які підганяли до двору кілька паровиць волів.

— Стривай, чого репетуєш?! — скрикнув грізно Головатий.

Кислій направив коня на понизовця, вихопив пістоля. Але Гордій випередив — вистрілив уверх, біля самої морди коня. Той рвонув, став дибки, Саливон хитнувся, мелькнули розчепірені руки, потім ноги і — хряпнув на землю. Кінь вирвався, оббіг дворище і умчав.

В цю хвилину з'явився спішений Михайло Гулий і рішуче кинувся на Гордія з ятаганом.

— Стасьо?! — скрикнув здивовано і навіть радісно Головатий. — Давай! Підступай!..

Ятагани, схрещуючись, дзвеніли, скреготали. Всі, хто був на дворищі, застигли, спостерігаючи двобій. Тільки Саливон, уже піднявшись з землі, викрикував несамовито:

— Рубай його! Роби другу куксу! Рубай!..

Легкий, спритний Михайло, нападаючи, ніби той метелик, кружляв навколо, здавалось, неповороткого, загайного у своїх рухах Гордія. Та ще мить, і нападаючий почав здавати — наскоки уповільнювались, мигтіння лева ятагана згасало, меркло. Гордій нібито вирішив уникнути бою, почав відступати — ступив крок, другий і третій, по-

тім, пригинаючись, скочив раптово вбік, подався вперед, і ятаган загруз у Михайлові.

— Триклятий! — в скаженій люті вигукнув Кислій і розрядив свого пістоля в Данила, який стояв педалеко від нього.

— Батечку! — скрикнув Савка, підхопив на руки вже неживого коваля, відніс його і поклав на траву під вишню, біля повітки. Коли випростався, пролунало підряд один за одним кілька пострілів. Савці здалося, кулі просвистіли повз нього, над головою. Почув тривожно-застережливе:

— Синку!.. — В ту ж мить мати стала поперед нього. Гримнули ще постріли. Васирина раптом зів'яла, заточилася. Савка підхопив матір на руки і вловив останнє, ледве чути: «Сину... сину...»

Йому перехопило віддих, очі залили сльози. А десь поблизу, ніби з вершини, долинуло рішуче:

— В оборону!.. Рушниці!.. Пістолі!.. — Майнула по-стать Головатого. І знову той же наказ: — В оборону!..

Вони залягли під возом, за купою вугілля. В такому захистку було зручно відбиватися. І порівняно безпечно. Ворожі кулі застрягали, топились у чорній жорстві. А зверху від каміння, що його досилали салівонівці, захищали полудрабки.

— Цілься в того ірода, Салівона, — наказав Гордій, подаючи Савці рушницю, — насамперед треба його вразити.

Чотири рушниці і стільки ж пістолів давали можливість досить часто відстрілюватись, не підпускати близько нападників. Один з них упав і не підводився. Другий припав до землі і почав відповзати. Кудись зникли і наймити, які намірювались забирати з дворища вози.

Коли Кислій захопився за правий бік і мов ошпарений вискочив з двору на вулицю, слідом за ним відкотилася і вся його ватага. Головатий вийшов із засідки і послав навздогін іще один, подвійний заряд рушниці. Куля не досягла. Нападники були далеко.

Вулиця опустіла.

Сонце зависло над виднокругом. Спадав вечір. Налякані пострілами, криками, оскаженим гарцюванням коней, кам'япчапи сиділи по домівках. Поки що ніхто з них нічого не знав про трагедію, що сталася на дворищі Забаря.

Упавши на коліна в головах двох мерців, які лежали поряд, стояв у невимовній глибокій тузі, ніби скам'янілий Савка — ні думок, ні бажань. Здається, і серце зупинилось, холодіє від нестерпно пекучого болю. І все навколо теж німує в скорботі, — піде ні звуку, навіть ні шелесте пройняте багрянцем осені листя, пошкля ржавіюча, сива трава.

— Знову наближають салівонівці, — сказав Гордій притишено, щоб не вразити Савку. Сказав і торкнув злегка за плече хлопця.

— Наближають, — повторив Лукаш, який з'явився на подвір'ї. — Цілим загопом виїхали з подвір'я Кислія. Чуб і Саламата вже верховодять. Вам треба, не гаючись, зникати.

— Треба, — погодився Головатий. — Треба. — І стояв похмурий, опечалений.

— Візьміть мого коня, — запропонував Лукаш. — Я зараз приведу.

— Спасибі, друже, — подякував Гордій, — у нас двоє своїх, та й Кисліїв там, у лозах. Рушаймо!

— Я тут... Помщуся... — відповів, ніби поволі прокидаючись від сну, Савка.

— Мізерпа буде зараз помста, — зауважив Гордій. — Мізерна...

— Вирушай, рідних твоїх я поховаю, — ще раз порадив Лукаш. — За обійстям доглядатиму.

Вчувся тупіт копит, голоси, валування собак.

Савка поцілував чоло матері, Данила і знову закликав над рідними. Друзі підняли його під руки і поставили на ноги. Парубок вихопив рушницю з рук Головатого й рушив пазустріч вершникам, що вже показалися на вулиці.

— Куди? — крикнув сердито Гордій. — Лізеш, як дурне теля в яму. — Підбіг і рішуче рвонув його назад.

— Я зроблю все, як сказав, — запевнив Лукаш, теж затримуючи товариша.

Загін вершників уже в'їхав на дворище.

— Спасибі вам, спасибі!.. — Розгублений і розчулений, Савка затупцював на місці, не знав, куди йому податися. Раптом випростався, окинув прощальним поглядом навколо: — Якщо вділіє — твоє, Лукашу. — Вказав рукою на хату. І, немов відштовхуючись, торкнувся плеча друга, пригнувся і зник у вишняку, слідом за Головатим.

Ведучи коней за повіддя, вони пробиралися рідким, а місцями й густим, кущуватим лозняком упродовж річки. Коли зійшли на мочариння, почали грузнути, вода бризкала з-під ніг, обливала, довелося вибиратися на сухий ґрунт, а це значить — бути на видноті.

— Дорога нам тепер тільки до Січі,— мовив Гордій ніби до себе, коли вони опинилися за селом, у полі. Пригнічений, ще не отямившись від того, що сталося, Савка мовчав, їхав, не розуміючи толком, куди його ведуть.

— Майнемо до Січі,— уже не питав, а наказував Головатий.

Савка кивнув головою, оглянувся і зупинив коня. Над селом високо в небо здіймався чорний стовп диму. Сиві його звиви поволі розповзалися, застиляли низину—оселі, садки,— тяглися за плином ріки.

— Чекай, Саливоне, буде отак і з твоїм обійстям,— погрозив Гордій і рвонув коня. Другий теж стріпнувся, пішов услід чвалом. Враз вимчали на пригорок. Поблизу, за версти дві-три, назустріч мчало два вершники, а трохи ліворуч, полем, іще чотири.

— Назад! — скомандував Головатий, повертаючи круто коня.

— А може, прорвемося? — запитав Савка.

— У нас потомлені коні і мчати треба зоразим полем,— заперечив Гордій.

Той же трудний перехід мочаринням і кущуватими заростями шелюги — і ось вони знову опинилися на тому ж місці, біля городу, від якого починали свою путь якусь годину-півтори тому. Вже не здогадувались, а бачили: клуня і дерев'яна повітка згоріли дощенту. Хату обійняли орацжеві, сипяві язики полум'я — лижуть, тріщать оголені крокви, бантини, з гоготінням здійсмається вище й вище, немовби з широкого зчорнілого димаря у небо, рветься, клубочачись, вогненно-димовий вихор.

Савка глянув і відвернувся.

— За мпою! Поспішай! — мовив Гордій, аби щось говорити, відволікти увагу парубка. Городами, завулками вибралися за село і опинилися на розвилці доріг — одна стелилася на південь, друга — на схід. Саме тою, що завертала на південь, треба було, не гаючись, мчати. Але ті, що переслідували, напевне, вгадували наміри двох утікачів,— напереріз їм з близького від дороги переліска вимчало чотири вершники.

— На схід! Не відставай!..— крикнув Головатий, пустив коня вскач, але скоро зупинився. На Чумацькій дорозі гарцювали, готові рушити, з десяток вершників.

Дороги перетято. Залишилося одне: спробувати пробитись до села, але ж там, напевно, засідка, тоді—рватись у польовий простір. Вирішили мчати у напрямі ліска, що ледве виднівся на виднокрузі великою чорною плямою.

Сонце вже черкнулося землі, почало грузнути. Смеркалось. Погоня не відставала, але й не наближалася. Борсаючись у густій збляклій і піби вже змертвленій траві, коні йшли дуже повільно, спотикаючись. Доводилось зупинятися, вибирати місця, де зручніше проїхати. Та хай би там що, а треба було посуватись.

Лісок виявився дуже маленьким — низькорослий, густий чагарник і лише зрідка невисокі дерева: дуби, граби, берести. Та заховатись на ніч саме у тих заростях було зручніше, ніж десь у іншому місці.

Як тільки в'їхали у листяну гущавину, Савка виліз на високу деревину й уважно придивився: навколо ліска розташувалися вершники. Густа вечорова сутінь скрадала бачене, а все ж можна було вгадати: пасуться, напевне, стрижонені коні, постаті людей, одні нерухомі, інші крокують взад, уперед, чатують на тих, що заховалися в кущах.

— Ніччю вони сюди не полізуть, побояться,— мовив, роздумуючи, Головатий.— А вдень живими нас не випустять. Конем ні вдень, ні вночі не проскочиш. Спасати можуть тільки ноги і трава..

— Як? — запитав, не розуміючи, Савка.

— Розпалимо багаття,— замість відповіді радив Гордій,— та ще й велике.

— Багаття? — кинув здивовано парубок.

— Готуй. Тільки нишком,— наказав Головатий.

Коли запалав вогонь і полум'я зметнулося вище кущів, втікачі затягнули пісню, ніби не знаючи, що на них чатують.

— Підкинь хмизу і гайда,— прошепотів Гордій.

Обережно, крадучись, пробралися на південну сторону ліска. Простежили, поблизу на видноті — нікого, напевне, пішли туди, де палає вогонь. На тій стороні і справді вчулися голоси, іржали, мабуть, потривожені, сполохані коні.

Плазуючи в траві, готові, коли б хто зустрівсь, захищатись, Гордій і Савка повзли в напрямі ближчого ярка,

а коли добралися до улоговини, пішли на ввесь зріст, поспішали назустріч рожевій каймі, яка почала бліднути. На тому місці, на сході, викотився великий багряний місяць. Він теж скоро зблід, став меншим, посріблівся, плив чистий, велично спокійний, всю ніч присвічував дорогу.

Схід сонця вони зустрічали на березі невідомої маленької річки, серед заростей осоки і лозняка. Хода, тривожна безсонна ніч далися добре взнаки — хотілося впасти долі й заснути, тільки заснути. Вибрали місцину: ніби острівцець який з усіх боків обіймала вода і густі високі комиші. Як тільки зупинились, Савка присів на купу сухого хмизу і зразу ж заснув.

Головатий вартував. Щоб хоч трохи відігнати напослідливу дрімоту, черпав рукою воду і хлюпав на лице, голову, потім на хвилину вмощувався біля Савки або кружляв галявиною. «Занесло, як ото в хурделицю, коли йдеш навмання і не знаєш куди, — роздумував Гордій, — ти хотів туди, а воно тебе в другий бік. А треба ж найти стежку... Що, повертати на Січ? — запитав сам себе. — Наздоганяти Свиридову валку? А чи ж пішла вона туди? Може, зсипають оте земляне вугілля осавулові Барабашу... А якщо не йому, то іншому дуці-сріблянику. Може. А ти, «мудрий», недосипав, недоїдав, підставляв себе під кулі, ятагапи і тішив: «Для добробуту низового лицарства». А вопо, оте вугілля, у пельку якомусь пузатому собачому сиңу. Тьху!..»

«Та чого це ти розкис, шкварчиш, як на розпеченій сковороді, — звернувся невдоволено сам до себе. — Еге ж, шкварчиш. Але ж, якщо тверезо подумати, — правда... Бо ж серед старшини дай боже скільки торбохватів та жмикрутів. Та ще й яких!..»

Трохи заспокоївшись, почав пригадувати-перебирати в умі свої взаємини із старшиною — курінними, осавулами, писарями. І тільки зараз побачив та й здивувався, чому не бачив раніше. Воно так виходить — під час походу та й коли готуються до нього, старшина і козак-сірома ніби рівні, товариші. А після завірюхи, коли вертають на обжиті місця, на займища, старшина стає справді старшиною. А ти, як був, — лайдак, сірома. Трудниш свої руки, гнеш спину — па того ж пана...

«Так було на Самарі у Барабаша, на Дніпрі у Безбородька, — почав знову закипати Гордій, — а «козацький хліб» — взяте в бою, в Криму чи там у мастку паца-ля-

ха — теж осідає в коморах, горницях чи льохах тої ж старшини. Та хіба тільки «козацький хліб», землі, вода, сіножаті на Дніпрі, Самарі, Вовчій — вважаються січового товариства, а хто з цього має зиск?..»

— От як!..— ніби доказуючи комусь сторонньому, мовив уголос Головатий. Щоб відігнати геть такі прикрі думки, він перестав кружляти, скинув із себе одяг і обережно, щоб не розбудити Савку, занурився у воду. Коли одягся, знову крокував галявиною. Напрям думок не змінився. Але вже роздумував спокійніше. І навіть посміхнувся раптовому, ніби кимсь підказаному: «Майнути б з ватагою добрих побратимів отими займищами та й наполохати дуків-срібляників. Ото було б діло...»

Нараз, здалося, над самою головою завихрило скажене шелестіння і щось важке, одне за одним, попадало в воду. Головатий розсунув кущі. На невеликому плесі, з добру ковбачю, вигравав, хизуючись і вдовольняючи спрагу, цілий виводок качок. В цю хвилину Гордій особливо відчув, що він голодний. Уявлялось: палаюче вогнище, над ним, на заструганій палиці,— качка. Здалось, навіть запахло смаженим. Підкинув рушницю, прицілився, і в ту ж мить війнуло застережливе: «Поблизу можуть бути небажані люди, та й Савку не хотілося нагло будити»,— цівка рушниці ковзнула долі.

У свою чергу, за просьбою Головатого, Савка охороняв його сон, та недовго: краще не доспати, чим не дійти...

З комишів вибиралися, коли сонце вже залишило обрій. Треба було вирішити, в яку сторону податись. Про ковернення на захід чи на південь не можна було й думати. Отож дорога їм тільки на північ або на схід. А куди саме?..

Вийшли на гору. Звідтіля видно було далеко навколо: горби, продовгасті перевали, сиві, червонясті, місцями зеленкуваті. Це падало місцевості дивної строкатості й суворой таємничості. В низині, над комишами, заростями лозняка, стелилися легенькі прозорі пасма туману. Безвітряно. Чисте небо. З усього видно — день має бути теплий, погожий.

Стояли. Вдивлялись. Не вирушали. Перекидалися словами про се про те.

— Підемо, а воно ж голодному дорога — мука,— заявив нарешті Савка.

— А так,— погодився Гордій,— як ноги не понесуть, на животі далеко не наплазуєш. Та ми щось придумасмо...

— У річці є риба.— Савка навіть показував руками, яку саме він бачив рибину.

— Та й, крім риби, є дещо, коли тільки не полетіли,— додав Головатий.

Він залишився на варті — стежив, щоб будь-хто небажаний знепацька не заскочив до низини, та все ще примічав — вивчав незнайому місцевість. Хотілося знати, де саме вони опинилися та куди краще їм податися. А розгадки не було.

В комишах пролунало два постріли. Звились сивуваті димки. Вони домішувались до плинних прозорих пасмуг туману — тож були зовсім не помітні.

Гордій виждав, упевнившись, що поблизу пікого, спустився до низини, і вже удвох орудували біля вогнища й ласували свіжою качатиною. Хай без хліба, замість солі виваляна у попелі, занадто присмажена-пригоріла, але — їжа.

Пойму залишили пополудні, взявши напрям на північний схід в надії, що там вони скоріше потраплять на битий Чумацький шлях, який веде через Дике поле, на Дін. Та й іти в цьому напрямі було нібито легше, попереду стелився рівний піскуватий, порослий густою, але невисокою травою степ.

На четверту добу подорожування, коли залишили низини, де роздобували сяку-таку живність та воду, пішли рівниною на північ. Надвечір того дня опинилися біля високої могили. Підходили обережно. Там, на вершині, ще здалека, було помітно, здавалось, людські постаті. Вилярилось — кам'яні баби. Вони стояли юрбою на кургані. Оточили його з усіх боків. Ніби ті чудища, зібравшись, вели свою потаємну розмову і раптом кинулись врозтіч або ж, навпаки, намагались зійти на вершину могили, та чомусь не зійшли, залякли і стоять... Стоять споконвіку. Німі. Балухаті. Схожі одна на одну.

Подорожні зійшли на вершину кургана. Озирали. Виднокруг на південну сторону здавався більше видовжений. Яруги та балки беруть свій початок з півночі, збігаючи на південь, розширюються. А йти однаково трудно. Та ще коли ноги босі, натружені, підкошуються, ледве ступають. А підживку ніякого. Учора з'їдено останню жмепю терного терну і шкоринки шиншини. Та не так мучить

голод, як спрага. Сьогодні з самого ранку ні разу не на-трапляли на воду — рівнина та й рівнина. Невідомо, що там, попереду, але треба йти, добратись до Чумацького шляху, а від нього, на північ,— оселі, люди.

Смеркло. Вирішили започувати. Відпочити. З обережності на ніч уклались не на могилі, куди може завітати всякий, хто сновигає степом, шукає поживи чи пригод, а трохи поодаль, у рівчаку. Спали і вартували наперемішку.

Ніч минула спокійно.

На світанку чатував Савка. Після сну, відпочивши, він почував себе бадьоріше, спокійно. А вгазалі після пережитого ще не зовсім оклигав, став мовчкуватим, неповоротким. У всьому покладався на Гордія, хай веде, куди хоче, що хоче, хай наказує,— буде виконано. Все, що діялося в дорозі, йому ніби було байдуже. Тільки коли рушили на схід, до Дінця, закралась надія побувати в Зеленому хуторі, і він пожвавішав.

Багато про що за ці останні дні передумав Савка. Здається, все життя перейшло знову перед ним. Згадуване спливало і спливало, не дуже й тривожило. А от те, що сталося на подвір'ї біля хати, не зникало ні на хвилину. Перед очима була мати. Ось вона така, як запам'яталась з далеких дитячих років, веде за собою... Бачив її усміхнену, раду — вітає з щасливим поверненням з чумацької дороги... Зустрічає його — коваленка... І востаннє в жахній тривозі заступає від кулі і в'яне...

Савці хотілося рішуче повернути назад, до свого села, зустрітися з нападником Кислієм віч-на-віч, а потім, коли рішить його, пустити прахом і все його гніздо... А обачний Гордій заспокоював своїм, здається, незаперечним і лагідним: «Підожди», «Ще буде час», «Не втече». І вони йдуть далі, у степ. А куди?..

Сидячи в рівчаку, він вдивлявся в рожевіюче небо; ген там, по той бік могили, скоро схід запалає, з багряного півкола на виднокрузі вдарять, пронижуть синяво-голубий простір золоті довгі списи — над степом мчатиме новий день...

Раптом йому здалося, що кам'яні баби, які весь час маячили, ховаючись у млі, почали рухатись, спускатися з кургана, збиватися до гурту, і навіть чутно було, як перемовляються між собою. Не гаючись, він розбудив Гордія.

— І справді, — здивувався той, — чортівня якась. Ожили, чи що? Та ні, це люди.. А хто вони?..

Нетерпляче ждали, поки зовсім розвидниться.

Навколо могили розташувалися вершники, піші, на возах у запрязі волів, копей і верблюдов. З усього видно було, що не татари. Коли б сюди набігли ординці, то були б тільки на конях. Та й мова чується не татарська.

— Пішли назустріч, — сказав Гордій, — бо все одно нас тут знайдуть, та ще й вважатимуть лиходіями.

В таборі напочатку ніхто не звернув уваги на появу двох чоловіків зі зброєю. Та коли почали рихтуватись, гуртуватись у загони, помітили: босі й простоволосі. Один — високий, широкоплечий, мабуть, дужий, на юному обличчі ще тільки пробився золотистий пух, голова теж золотиста, кучеряво-кудлата; другий — кремезний, в літах, з однією рукою, замість другої — кукса, лице округле, заросле сивою щетиною, здається, суворе, а очі усміхнені, із задерикуватим, веселим вогником. Обидва — молодий і старший — в подертому, вимазаному грязюкою одязі.

— Хто це такі? — запитав, випростовуючись на баскому буланому коні, високий, худорлявий, у довгополому каптані чоловік.

— А ми теж не знаємо, хто ви... — признався щиро Головатий, окинувши очима людей у жупанах, свитах, довгих киреях і коротких кожухах — в одязі, який носять донські та запорозькі козаки. Та й зброя: бердиші, ятагани, шаблі, звичайні рушниці й гаківниці.

— Відповідайте, коли питають! — наголосив суворо високий, ворухнувши довгими чорними вусами.

— Козаки-чумаки, — відповів стримано Гордій, — шукаємо кращої долі.

— Відбилися від валки?

— Втікачі?..

— А таки втекли, — підтвердив Савка.

— Від пана? Боярина?

— Та ні, — заперечив Головатий, — довго розказувати. А якщо коротко: зчепилися ми з одним дукою-срібляником і його посіпаками — та й, признатися, програли баталію. Отак.

— Було таке в Кам'янці, — додав Савка і показав рукою на захід.

— А може, вони вивідачі?

— З царського війська...

— Та ніби не схоже...

— Говорять, козаки-чумаки,— перемовлялися в гурті.

— На Січі, кажеш, бував? — прискіпувався чорновусий.— Коли та з ким саме?

— Двічі з кошовим Сіркою відвідував Крим,— мовив байдуже Гордій, якому вже починало обридати таке настирливе допитування.

— Якого куреня?

— Уманського,— кивнув Головатий.

— У нас ніби є з такого?

— Та повинні бути.

— З Лугу багато надійшло...

Раптом почулись високі голоси: напевне, наказ вирушати. Натопч почав танути.

— Цих двох перевіримо,— сказав, звертаючись до когось, високий у каптані,— посадовіть на переднього воза, біля мого.— І від'їхав.

Загін прямував степом на схід, та потім почав забирати на північ і зупинився. Треба було перевірити, чи можна з важкими мажарами перебраться через неглибокий, але дуже зарослий терном і шелюгою яр, та довідатись, яка дорога там, за байраком, що виднівся по той бік низини.

Розтягнутий на добру верству, загін почав підтягатись. Тут було, напевне, кілька сот: козаки, селяни, робітні люди з солеварень. І всі при зброї.

— Зайдо, Головатий?!

— Та ніби він...

— Головатий?! — окликнули голосно.

Гордій озирнувся і в ту ж мить вистрибнув із воза. Два вершники, що проїжджали поблизу, теж, не гаючись, спішилися.

На radoщах зустрічі друзі духопелили Гордія, аж гуло. Він теж добряче штурхав, орудував навіть куксою. І тільки чулося:

— Оце!

— Зайдо, Гордійку!..

— Чопило!..

— Марко!..

— Ось як!

— Оце тобі, іще!

Трохи вгомоцившись, уже запитували:

— Та ти ж ніби па Доцу?

- Там був, та загув.
- А Марко кинув Січ-матір?
- Ага. У робітних людях...
- У Бахмуті варив сіль.
- А тепер декому засипає іншої солі...

Відсапуючись, радісно усміхнені, вони ще раз презирнулися один з одним і почали цілуватися.

— А чого це ти, друже, на возі? Та й вигляд у тебе якийсь дивний...— дивувався Максим Чопило.

— Посадовили. Везуть. А куди, не знаю,— відповів удавано байдуже Гордії,— вигляд дуки зіпсували, а кінь у лісі за Кам'янкою пасеться.

— Та ми тобі якого хочеш, на вибір. У нас їх зараз, ого-го! — хвалився Марко.

— Нас двоє: я і мій побратим,— поспішив Головатий, показуючи на Савку, який сидів на полудрабку, звисивши босі ноги, і з задрістю спостерігав сердечну зустріч друзів.

Коли розмова пішла спокійніше, Гордісві і Савці стало відомо: вони перебувають в одному із загонів отамана Кондратія Булавина, який повстав проти руського царя Петра та його вельмож, князів і дворян.

Вже в дорозі Марко Сірий, бахмутський солевар, оповідав друзям про те, як починалося повстання.

...За наказом царя Петра на Дін та до Сіверського Дінця прибув великий загін князя Долгорукого. Мов та скажена вовча зграя, гасали-нишпорили по селах, хуторах і вишукували втікачів, підлеглих боярам, воєводам. Впіймавши, людину в'язали, кували в кайдани і відправляли гоном, як скотину, до маєтків тих можновладних князів, воєвод. Того, хто памагався втекти, заховатись, упіймавши, карали батогами, забивали в диби, вішали. «Многих огнем выжгли и многих старожилых казаков кпуютом били, губы и носы резали и младенцев по деревьям вешали». Так оповідали про ту криваву жорстоку езекуцію.

«Це нечуване свавілля й жорстокість,— говорив обурений бахмутський соляний отаман Кіндрат Булавін.— Всякого звіра приборкують, а коли він скаженіє, кусається, знищують. Так мусимо і ми робити».

Двісті відчайдушних сміливих робітних людей і втікачів набрав і згуртував отаман Булавін. Одрісі ночі, на початку місяця жовтня, біля Шульгін-городка, на Айдарі,

повстанці застукали карателів. Тисяча лягло їх разом із своїм воєводою Долгоруким.

Та на цьому не скінчилося. То був тільки початок великих і грізних подій. Царський уряд вирішив суворо покарати непокірних і зухвалих. Цього разу, крім царського війська, карателями стали заможні, домовиті козаки та калмики. І повів їх на повсталих донський військовий отамаан Лук'ян Максимов.

— Було,— мовив, слухаючи ту оповідь, Максим Чопило,— мірялися ми з татарвою, турками та ляхами, а коли зараз на таке закривилося, то покажемо себе і перед донськими домовитими, у нас на Бахмутській сторожі залишилися тільки вартові, а решта всі вирушили в похід. Та й з інших сторож і паланок рушили козаки. Набереться чималенько. Покажемо тому Максимову!..

— А чого це ми тут, у степу, кружляємо? — не втерпів Гордій, якому поки що не зрозуміло було до кінця, куди вони рухаються.

— Вся Донщина заклекотіла,— пояснював Марко,— ми отак їдемо від хутора до хутора, від городка до городка, і скрізь люди пристають до нашого загону, а інші дають, чим багаті і що мають для походу.

— Тож недарма Кіндрат розіслав усюди свої «прелестные письма» з закликом бити бояр, воєвод і всяких начальних,— додав Максим,— недарма...

— Наші бахмутські солевари погасили вугілля під казанами і, як були,— гайда!

— Земляне? На солеварнях? — запитав здивовано Савка.

— Ну да, земляне,— підтвердив Марко.— А ти, парубче, що, теж бачив таке?

— Рубав його в норах, віз на чумацьких мажарах.

— А чортзна-кому попадало,— додав сердито Головатий,— і спричинилося до того, що ми оце тиняємось...

Якийсь час їхали мовчки. Максим і Марко іноді кидали допитливі погляди на Савку, але той їхав понурий, не звертав жодної уваги. Навіть, здавалось, навмисне уникав тих поглядів. Чопило не втерпів, під'їхав ближче і запитав стиха:

— Та що таке?

— Скажу іншим разом,— відповів неголосно Гордій,— це тривож хлопця.

Загін рухався повільно, але безперестанку. Сотні людей, які зустрілися тут уперше, відчували себе зрідненими, своїми. В них були одні помисли, одні спільні жадання — серця їхні запалив клич до волі. Вони вірили. Багато хто з них — робітних людей, втікачів, селян, козаків — уперше насправді відчували волю. Знали: йдуть здобувати її для себе.

— Як воно тут у вас, — запитав раптом Головатий, — курені, полки чи сотні заводить ваш отаман Булавін?

— Та він тепер і твій, — зауважив Максим Чопило, — а курені було б непогано — як на Січі...

— Чи курені, чи сотні, один біс, аби добре духопелили панів, підпанків, — продовжував Гордій. — І на тій, нашій, Січі не вадило б узяти декого за барки та нам'яти добре боки.

— Свята правда! — вигукнув Марко.

— От який ти став! — здивувався Максим, кипувши пильний погляд на Гордія.

— Отакий! — рішуче, визивно відповів Головатий. — Я готовий бити дуку скрізь, де б його не зляпав. Та й ти, Максиме, мабуть, помірявся б з отими, що обдурили-обкрутили тебе на Січі з мажарами під чорне камінь...

Максим, ніяково посміхаючись, угнув голову.

— А Кіндратові при нагоді скажіть, що тепер він і мій отаман, — закінчив своє слово Головатий.

— Скажемо, коли зустрінемося, — запевнив Марко, — до нього ж ідемо.

На світанку, прикритий густим холодним туманом, загін переправився через Сіверський Донець. На тому боці, неподалеку від ріки, перебували й інші загони. З'єднавшись, не гаючись, рушали далі. На берегах тихого Айдару пішли широкі, розлогі низини з перелісками, соновими гаями. На рівнині булавінці посувалися швидко, зупинялись лише на короткий відпочинок.

Савці здавалося, що він подорожує вже дуже давно. Ніби його підхопила широка нестримна течія і несе назустріч якійсь важливій, невідомій події; було захоплююче цікаво стикатися з новими людьми, пізнавати від них таке, чого досі не знав, навіть не мав про нього уяви. Але все ж це різноманітне і дивне не заглушало, не розвіювало тугу зболілого серця. Раніше тривожила думка:

як стане він перед Оксаною та її матір'ю, якою буде перша розмова з ними про те, що сталося, чи не кинуть вони колючий докір: «Не вберіг», «Не захистив». І як ти їх переконаєш, що було саме так, а не інакше. Та згодом почало закрадатися: може, це на краще, що він до них не в'являється, відволікає оту тяжку звістку. Може, краще їм ждати-виглядати, аніж знати, що вже ніколи не діждуться. Та коли почав із загоном віддалятися від того краю, де знаходився хутір Зелений, думки оті про зволікання розвіялись, згасли. Наростало бажання. І твердо вирішив: хай яка буде зустріч, а зустрітися...

Він не знав. Оксана щодня виходила до Чумацького шляху і з вершини тернового щовба вдивлялася на схід — виглядала. А їх, рідних, милих, — нема та й нема. Вона почала перепитувати чумаків, що їхали на Дін, і тих, що вертали звідтіля на Україну, може, хто знає далеку Кам'янку над рікою Вовчою та чув щось про кам'янських чумаків. І нарешті-таки Оксана натрапила на людей, які чули про жахну подію...

Іноді в ті дні тужної безнадії до Оксани як просвіток вкрадалося — ось-ось на поріг хати ступить Савка, і з ним увійде розрада. А час минав. І з пливом осінніх похмурих днів у дівчини згасала надія на зустріч, щирі поради і втіху.

Тиха, замріяна, цяткована золотом осінь поволі відпливала і гасла. День починався, здавалося, із дуже важкого похмурого світанку, який теж, так і не розгорівшись як слід, згасав з волохатою сутінню вечора. Насідали густі, сиві тумани. Часто сіялись дрібні, в'їдливі дощі. Земля, напоєна водою, розбухала, ослизла і глухо зітхала. Похолодало. Сипалась біла крупа, зривався і справжній лапатий сніг.

Повстанці рухались і рухались на північ. За Сіверським Дінцем відбувались короткі сутички з дрібними загонами донських козаків і калмиків. Зустріч основних сил двох ворожих таборів була неминуча. Булавін поспішав добратися до Пристанського городка на річці Хопер. З того городка та з інших місць мали підійти нові загоони селян-втікачів. Це була б значна підмога повсталим.

Донський отаман Лук'ян Максимов із своїми «знатними» — домовитими козаками перетяв булавінцям дорогу на березі Айдару, біля городка Закотного.

Тут і відбулась битва.

Двічі загін, в якому билися Гордій, Максим, Марко і Савка, тіснив донців, пробивався вперед понад берегом річки. Вимчали воїни і втретє, але, зустрінуті густим росом куль із засади, змушені були відступити. Бій затягнувся до пізньої ночі. Перевага була на боці «домовитих». Майже що всі повстаці полягли у тій січі. Серед тих, що навіки лягли кістьми під Закотним, був і робітний чоловік — Марко Сірій. Савку, ледве живого, непритомного, Гордій і Максим вихопили і винесли з місця бою.

Невеликий загін повстанців переправився через Сіверський Донець і прямував на південь, у простір Дикого поля.

Коли добрались до Чумацького шляху, який вився із сходу, з Донської сторони на Слобідську Україну, загін зупинився на перепочинок.

Вечоріло. Небо повисло над самою землею. Сіро. Непривітно. Оголений степ заснув. Ніде нікого живого. Здається, що зараз отак пустинно на світі скрізь. І від того душу проймає глуха щемляча тоска.

Першим спішився Кіндрат Булавін. Він глянув на дорогу, рівну, припорошену снігом, без будь-якого сліду воза чи людської ноги, і дав знак — всі злізли з коней і підступили. Утворилося невелике коло.

— Нас побито, але нас не розгромлено, — сказав спокійно, глухувато Булавін, так, ніби мова йшла про щось зовсім звичайне. — Діло, за яке ми повстали, святе, живе діло. Ми будемо боротись! — На останньому слові він особливо наголосив і виждав, що скажуть товариші-побратими.

— Будемо!

— Будемо! — проказали всі в один голос.

— Для цього нам треба набратися сил, — вимовляв твердо отаман. Вище середнього зросту, дебелий, в кожусі, поверх якого натягнуто каптана, в гостроверхій шапці, він здавався трохи товстуватим. Гострий погляд сірих великих бистрих очей надавав сухорлявому засмаглому обличчю твердої рішучості. Булавін ступив на горбок і немов аж виріс. — Нам треба набрати сили, доброї сили! — повторив удруге. Очі метнули іскри, весь він став грізним, відчайдушно смілим і непохитним. — Треба добратись до Кодака! Позизовці нам допоможуть!..

— На Січ!

— На Січ! — ніби перекликаючись, повторювали один за одним повстанці.

— Ми з тобою, отамане.

— З тобою! — майже разом сказали Гордій Головатий і Максим Чопило.

— З нами тут і наш побратим,— сказав Максим,— тяжкої хворий. Його треба покласти у теплій хаті.

— Де ж саме? — запитав Булавін.

— Тут, недалечко, є хутір, і там свої люди,— пояснив Гордій.

— Згаємо час!

— Згаємо!..

— Нам треба спішити,— почулись невдоволені голоси.

— Тоді рушайте без нас! — заявив рішуче Головатий.— Ми товариша не кинемо. Рушайте, дорога відкрита!..— вказав рукою на південь і відвернувся.

— Диви, який гострий.

— Як звати? — запитав Булавін.

— Прозивають Головатим.

— Упертий.

— Та й зухвалий.

— Отакий! — кинув Гордій, піднімаючи хворого.— Іншим не буду!..

— Веди! — припинив суперечку отаман.— Веди скоріше! — І в ту ж мить скочив на коня. Вершники підождали, доки наперед вийдуть коні з пошами, і рушили слідом, в напрямі Зеленого хутора.

Причаївшись у пизипі, під горою, запнуті туманом, вкритим густим мороком ночі, хатки, як сиві ослизлі печериці, припали до землі. Могло б здатися — немає ніякої оселі, тільки гай, широкий і безмовний, розкиданий упродовж долини. Гордій розшукав знайоме дворище, затермосив ворітьми. На тривожне «хто прийшов?» назвав себе чумаком з Кам'янки. Дві жінки раптом заголосили й почали відкривати хвіртку. З того ревного плачу Головатий здогадався: Оксана і її мати знають про подію в селі Кам'янці. А тут, в додаток, до них іще з невеселою справою. Та що поробиш.

Вже в хаті Гордій сказав, кого привіз, що треба прихистити, доглянути. Непритомного Савку внесли у світлицю. Плач вибухнув знову. А коли трохи втихомирились, від жінок посипались запитання. Гордій відповідав ухиль-

по й коротко: довго лежав на промерзлій землі, і от, ма-
буть, приключилася пропасниця. Треба покликати тя-
мущу на хворобах людину, якщо така є на хуторі. Нака-
зав, щоб запам'ятали: Савка — чумак. Та й щоб він, коли
опритомніє, всім, хто буде цікавитись, говорив: «З чума-
цької валки». Вже прощаючись, Головатий поцілував по-
братима в чоло, торкнувся рукою його плеча, залишив на
столі кілька срібних карбованців і вийшов з хати.

На вулиці нетерпляче ждали. Надходив світанок. Схід
уже починав рожевіти — низиною брався гострий віте-
рець, розвіював туман. Вершникам треба було десь пере-
ховуватись або ж, замітаючи сліди, вирушати в степовий
простір.

— Ти, Гордію, кажуть, із Запоріжжя,— звернувся Бу-
лавін,— веди нас туди. І найкоротшою дорогою.

— Доберемося скоро,— відповів Головатий. Його при-
хилила до себе сердечність отамана, коли вирішувалося,
як бути з Савкою.— Доберемось,— повторив Гордій.—
Рушаймо!..

Загіп обережно вибрався з хутора, проминув дубовий
гай, добрався до Чумацького шляху.

Він лежав із закритими очима в тихій, безперервній
дрімоті. У кволій свідомості роїлися, то з'являлись, то
зникали химерні видіння і все було чорним. Та поволі
навколо почало світлішати, клубочилось плетиво світлих
пасом, ось вони стали оголеними шаблями, довгими спи-
сами, летять від одного кінця обрію до другого, викре-
шують золоті іскри, й ті іскри рояться навколо нього,
Савки, обсідають голову, жалять, мов оси, він провалює-
ться у глибоке урвище, на дні якого багато листя, про-
йнятого осінню. Нараз те листя стає чорним камінням,
сонце виблискує, грає на прожилках. Від того полиску
приємно на душі — радісно, легко у грудях. І раптом до-
линув дзвінкий, ніжний переклик синиці: «Дзінь-цінь,
дзінь-цінь». Прислухався — все ближче, голосніше. Згада-
лось: він малий, безштанько... А птахи мчать його па лег-
ких крилах, і навколо отака ж пісня...

Савка відкрив очі. Над ним висока голубувата стеля,
широкий з візерунками сволок. У хаті теплінь. В челю-
стях печі жевріє вугілля, купка його, чорного, дрібного,
лежить на прип'ячку. Озирнув кімнату.

«Ніби знайома і незнайома, бачив, а коли, де?» — силкувався пригадати. Голоси синиць не затихають, не дають думати — куди це його занесло?.. Він не витримує, захопившись однією рукою за лутку вікна, другою — за стіл, підводиться, злізає з лавки, вступає в повстяники і, тримаючись за стіни, виходить з хати. Разом із сліпучим промінням, що б'є в очі і валить з ніг, він чує дивно знайомий голос — тривожне і радісне:

— Савко!..

Його знову вкладають на лавку біля столу. Він вислуховує докори і обіцяє бути покірним, не вставати з постелі, а в душі радіє — чує голос коханої, її ласкаві руки торкаються його руки, обличчя. Йому приємно. Затишно.

Савка знає, хто привіз його сюди, до хати. А де ж він сам, його рятівник-побратим? Де вони, товариші-друзі, з якими був у поході, мчав у бій?..

Про все це він довідався десь аж через рік-півтора, після того кривавого бою біля городка Закотного.

Вони сиділи на лавці, під розлогими вишнями. Цідили прохолодну брагу і вели розмову. Савка розказував, як він, коли оклигав після хвороби, добирався до Кам'янки, надивлявся-милувався дорогими серцю місцями, в порядкував могили рідних і повернувся на хутір Зелений... Гордій не спішив оповідати. Виснажений, змарнілий, почував себе дуже стомленим, на душі було важко. Коли б оце перед ним не побратим сидів, а хтось інший, то він, мабуть, не мовив би й слова про те, що ятрить йому рани серця і навіває сумні спогади.

— Тієї ж зими, коли тебе отут залишили, — мовив повільно, в задумі Головатий, — ми прибули до Січі. Довгенько там гостили, братались та розвідували, що воно й до чого, хто має силу, чие слово важить у ділі. Кіндрат, на похвалу йому, зразу ж полюбився товариству, розуміється, нашому братові сіроми. Із старшини теж декотрі співчували, але потайки. Вони, бач, не від того, щоб укусити царя Петра, але боялись. А ще більше старшина боялась сіроми: кинь тільки клич — і загримить, запалас... Отож, кажу, полюбився Булавін, та й звів на святе діло з Лугу кілька тисяч понизовців. А цопереду летіли птахами прудкими по Україні та по Донській стороні його, отаманові, «прелестные письма» — люди почули слово про волю, та й заклекотіло. Запалали панські, боярські палаци, мастки.

Весною сімсот восьмого пам'ятного року, коли набрали сили, дали добрячого прочухана донському отаманові Максимову, віддячили за оте Закотце, біля Айдару. Дісталось товстопузим домовитим і в спину, і в загривок. Давали вони драла, хто куди, а Максимов па той світ подався.

Взяли ми тоді багато городів і сам Черкаськ. Кондратій Опанасович став отаманом війська Донського. Отаке було. Здавалося, сіромі, людям робітним, утікачам війнуло справжньою волею. Війнуло... Гриміло на Дону і на Україні, та й добре гриміло...

— Докочувалось аж сюди, і до нашого закутка,— вставив Савка,— а я крижем валявся...

— Докочувалось, кажеш? — перепитав Гордій.— Не диво. Котився оцим степом і я, котився,— криво посміхнувся, ніби вхопив чогось дуже кислого чи гіркого, і змовк задуманий, спохмурнілий.— У тому ж таки році,— ронив неохоче слово за словом Головатий,— Петро спорядив і послав проти нас, казали, щось понад тридцять тисяч свого війська. І ми не встояли. Зазнав невдачі під Азовом і Таганом Кондратій Булавін. Отам, оточений зрадниками, козаками-багатіями, домовитими, він і поліг у нерівному бою. І пішло, і пішло шкереберть. А все через те, що не в одну дудку грали. Сіромі хотілося одного — волі, жити без пана. А багатіям свого — привілеїв, хоча б і від того ж царя. Дай їм ласий шматок, щоб багатіли, і помиряться. Та ще скажу тобі таке,— підкреслив Гордій,— розпорошилися ми. Так, так, розбрелися гуртами по землі на сотні верст, і нікому було нас зібрати до великого гурту, щоб стали доброю силою. Це, коли хочеш, і помилка Кіндрата...

— А що з Голим, який водив повстанців на Слобідській Україні? — запитав Савка. Головатий мовчав.— Пригадуєш,— вів своє господар,— я почув, як читали його «прелестные письма», запам'ятав, а потім і сам почав, ніби кобзар, наспівувати-переказувати повстапцям і на селах, особливо оте: «Нам дело до бояр и которые неправду делают. А вы, голытьба, и все идите изо всех городов конные и пешие, нагие и босые, идите, не опасайтесь: будут вам кони, и ружья, и платья, и денежное жалованье».

— І пішли голитьба-сірома,— проказав Гордій,— і громили тих бояр, і тих, котрі неправду вчиняли. А потім

усе — панівець. Немає отамапа Микити Голого. На Сіверському Дішці, біля містечка Тора, розбито і загопи булавінця отамапа Семена Драного; у тій великій січі, біля Тора, загинув і побратим наш — світла людина Максим Чопило. Багато загинуло... А мені судилося ходити по цій землі, посити в душі печаль і думати про помсту... Оце як розпатякався та розпустив нюні, хпикало старе, — обурився сам на себе Гордій, — це, мабуть, що з тобою, при зустрічі, вилив до кіпця наболіле. А іншим часом дурної сльози не виб'єш, ні! Дорогу свою я знаю. На герць треба викликати всякого барабаша, жмикрута, дуку, на герць! І щоб послизнувся він на своїй крові. Та ще скажу, додаю: якщо ти став на боротьбу за волю, то не будь вербою, що гнеться, куди вітер хилить, і сльози ропить. А здіймайся в небо тополею високою, розкинься широкою кроною дуба могутнього, щоб віти — руки, і в кожній шаблюка, пістоль, які вціляють у папа, в дуку, отак...

Головатий раптом підвівся, зірвав біле судвіття вишні, понюхав його, сунув до кишені і, обіцяючи скоро повернутися, пішов з двору. Пішов та й ніби канув у воду.

А Савка ждав. Вірилось — прийде.

Мипали літа. Однієї ранньої осені, коли ще не зовсім побуріла степова трава, а в гаях-байраках, ніби тільки на вибір, дерева проймались молодим багрянцем, з'явився Гордій Головатий.

Він увійшов на те ж обнесене муром подвір'я, зупинився, озирнувся навколо, ніби впевнявся, чи туди потрапив, або ж роздивлявся, які тут сталися зміни, і голосно покликав господарів.

Першою вийшла з хати Оксана в оточенні аж трьох чорнявих, схожих на матір хлопчаків, а потім з'явився і Савка. Після міцних обіймів побратими, відступивши на крок, роздивлявся один одного. Ставний, світлоокій, помітно змужнілий, з кучерявою борідкою, Савка був такий, як і раніше, красень; Гордій теж, здавалося, не змінився, ніби роки над ним не владні, не залишають сліду, — бадьорий, рухливий, відкрите обличчя, як завше, поголене, чисте, тільки чуб став помітно сивіший. На Головатому широкі сипі штани, сорочка з вузьким вишитим коміром, наопашки та ж, бита дощами, обвіяна вітрами, кирея, та нема біля боку, за чересом, кривого ятагана. Зате в руках

довга сукувата, з облізлою корою палиця, а за плечима торба.

— Та чого ж це ми стоїмо, мовчимо! — вигукнув здивовано Савка.— Пішли до хати чи, може, тут, під вишнями, поговоримо, потрапезуємо.

— До хати, до хати,— запрошувала Оксана,— гостя посадовимо на покуті та й почастуємо. Це ж сьогодні свято. Ми вас так довго виглядали. Данило наш, старшенький, не раз вилазив аж на сторожову фігуру та вдивлявся, чи, бува, не йде високий дядько в киреї, з великим ятаганом при боці. Це все Савка йому у своїх оповідях таким вас намалював. Ану, діти, беріть дядька під руки і ведіть, гуртом ведіть.

Хлопчаки обступили Гордія, не знаючи, що їм робити. Та віп першим вхопив рукою двох менших і притис до себе, примовляючи:

— Коваленки. Еге ж коваленки, отак!

— Та вже привчаємо,— похвалилася мати.— Навіть малий, Гордійко, тягнеться до молотка. Та годі вже там з ними, пішли...— І, вклопяючись, показала рукою на сінешні двері.

— Та тут я,— спохватився Головатий,— з великим гуртом. Дозвольте запросити?

— Запрошуй, аякже! — мовив Савка.

— Та приспішіть, не томіть людей!..— Обурилася щиро Оксана.

Гордій мерщій кинувся до хвіртки, відчинив і гукнув на вулицю: — Завертай сюди, завертай!..

У відчинені ворота на подвір'я в'їхав віз у запряжі пари коней, на ньому лопати, ломи, дерев'яні кадуби і дошки. Услід за возом увійшло кілька чоловік, попереду високий, русявий, з борідкою, волосся на голові зачесане назад, лице продовгасте, сірі допитливі очі. В одязі чоловіка ніяких прикрас: в юхтові, вже вичовгані, поруділі чоботи заправлені широкі штани, короткий каптац, на грудях широкі застіжки, в руках така ж, як і в Головатого, грубенька палиця. І до всього (а це аж ніяк не пасувало) звичайний солом'яний обпалений сонцем бриль.

— Піддячий Григорій Капустін,— злегка вклопяючись, мовив чоловік з борідкою.

— Грицько, мій руський побратим,— додав Головатий. Шукач чорного каменю.

— Кам'яного уголья,— поправив Капустін,— тут всі рудокопи.— Показав на стовплених біля нього людей.— Та будемо і вас просити.— Звернувся до Савки: — Мій друг Гордій багато говорив пам про вас...

— Щоб ти показав, де саме залягас оте крихке кам'яне угольє,— втрутився Головатий.

— А ти, Гордію, що, забув, де знаходиться оте місце? — здивувався Савка.

— Не забув і, мабуть, ніколи не забуду,— поспішив Гордій.— У тих норах я довгенько переховувався, коли тут, у степу, гасали царські людолови.

«Після повстання?» — хотів запитати господар, але вчасно стримався, здогадуючись, що це, напевне, було тоді, коли украй нужденним, хирлявим з'явився сюди Гордій і раптом, на прикре здивування, зник невідомо куди.

— Знаю те місце, знаю,— повторив Гордій,— та коли діло державне, вельми важливе, і коли ти, Савко, першим знайшов його, то вже тобі й першу честь.

— Так, честь,— підтвердив Капустін. Він витяг з обшлага рукава цупкий, сіруватий, вже зім'ятий папір, розгорнув його і проказав, наголошуючи на перших словах:

— Берг-привілегія! — Потім почав уже повільно: — «Соизволяется всем и каждому, дается воля, какого бы чина и достоинства ни был, во всех местах, как на собственных, так и на чужих землях, искать, копать, плавить, варить и чистить всякие металлы, сиречь: золото, серебро, медь, олово, свинец, железо, також и минералов, яко селитра, сера, купорос, квасцы и всяких красок, потребные земли и каменья, к чему каждый толико промышленник приять может, колико тот завод и к тому подобные изживения востребуют». — Передихнувши, підвищив голос і продовжував: — «А тем, которые изобретены руды утаят и доносят о них не будут... объявляется наш жестокий гнев, неотложное телесное наказание и смертная казнь». Підписано государем Петром Першим у тисяча сімсот дев'ятнадцятому році, це два роки тому,— ніби між іншим сказав Капустін і сховав папір за обшлаг рукава.

— Що ж, веди...— звернувся Головатий до господаря.

— Нікуди я не піду,— відрубав Савка,— у мене своя робота.— Вклонився всім присутнім і повагом пішов до кузні. Вчулось, як дзенькнуло залізо, засопів міх.

Головатий залишив біля воза торбу, палицю і теж попрямував до кузні.

Підійшов до дверей, став біля порога, заступив світло. Савка зустрів допитливий погляд Гордія і, не припиняючи роботи, кинув, карбуючи слова:

— Що, помирився з царем Петром і запродався йому?..

Головатий, мружачи очі, ворухнув сивими бровами, відповів повільно, стримано:

— Не мирився і не запродався. Мені з царем з однієї миски саламати не їсти. Хочу, щоб у тебе у горнах і в інших ковалів палахкотіло оте чорне каміння, щоб той вогонь землі був на добро всім людям. Отак.— І відступив від порога.

— Отак...— повторив у задумі Савка і випустив з рук молоток... Вогонь у горні почав чахнути-згасати. Згасло і невдоволення Савки. Він рушив до виходу. Проходячи повз Гордія, ніби ненароком, торкнувся його плеча і посміхнувся відкрито, щиро. Але не сказав ні слова.

Аж на другий день з дворища Савки Забари виїжджали гості.

— Скоріше, не гайтесь! — підгапав Головатий.

Складалося таке враження, що ніби він серед рудокопів за старшого або принаймні помічник піддячого. Насправді Гордій не вважався навіть рудокопом. Зустрівшись на березі Сіверського Дінця, Капустів і Головатий здружились і почали разом шукати горючий камінь. Пошуки і привели їх до Зеленого хутора.

Наричений струментом і деревом, віз рушив до смуги Чумацького шляху.

Степове урвище було таке ж, як і багато років тому, коли вперше на нього потрапив Савка, хіба що місцями трохи поширшали та поглибшали нори. Звідціля не раз брали вугілля чумаки, звідціля вивозили його мажарами до бахмутських солеварень, вибирали і хуторяни для своїх кузень та печей.

Оповіді про користування вугіллям Капустін записав до своєї книжечки в шкіряних палітурках, оглянув місцевість і теж позаписував усякі прикмети.

Наказав надобати і засипати в окремі коробки на возі пудів три-чотири добірного, у грудомохах.

Рудокопи взялися до роботи. Гордій і Савка відокремились, відійшли в степ, аж до того місця, де зупинялись чумацькі валки. Побратимам хотілося без свідків нагово-

ритися вволю — порадитись. Бо ж так довго воши не бачились. І поговорити було про що.

— Ти, друже, знайшов своє місце-долю,— мовив роздумливо, щиро Гордій.— Роби людям лемеші, серпи та й будь щасливий довіку... А я все ще тиняюсь. Так мені вишало-судилося. Сходив уже, мабуть, півсвіту. Бачив море і гори. Побував на берегах Волги, Дону та Москви-ріки, звідтіля завернув на Ворсклу, а потім до Дніпра. Отам було добрався до Кодака, слухав, як реве-бурунить Ненаситець. А до Лугу не пішов, згадав, що там зараз руїни. Січ спустошено. Отак. Відбушувало низове товариство. Де ж мої побратими?.. Защеміло моє серце, розрадив сам себе та й повернув пазад, на схід сонця вибрав дорогу. Серце так вимагало. Отож, зібрав рештки булавінців та й гайнули. Справляли поминки по Кіндрату, Семену Драцому, Микиті Голому та й по всіх, хто стояв і загинув за волю сіроми. Не один маєток пустили за димом, а людей певільних напучували іти в широкий світ. Так і говорили: «Тікай за Сіверський Донець, у Дике поле, там просторо, сховаєшся, заживеш без пана». Та почали на нас полювати царські ловці. Довелось розбрестися. Отак.

— Попрошу тебе, друже,— звернувся раптом Головатий,— покажи мені на прощання оту пісню про чумаків і чайку. Хай згадається чумакування наше.

— Покажу, якщо не забуду,— погодився Савка. Подумав трохи та й почав:

Ой їхали чумаченьки з України,
Та й стали попасати край долини,
Та й стали попасати край долини,
Та й викресали вогню із ожини,
Та ї запалили комиш по долині...
Та й попеклися діточки чайні...

— Чаєчка літає, квилить-проклинає,— підказав Головатий.

— Еге ж,— продовжував Савка,— промовляє:

Ой бодай ви, чумаченьки, солі не набрали,
Ой бодай ви, чумаченьки, вози поламали,
Ой бодай вам, чумаченьки, воли поздихали,
Як ви моїх малих діток із світа зігнали...

— А тепер ще про Сірка,— попросив Гордій.

— Гаразд,— сказав Савка,— хоча це тільки дещо з того, що про нього співають кобзарі.

Та, ой, як крикнув же козак Сірко,
Тай, ой, на своїх же, гей, козаченьків,
Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці,
Та збирайтесь до хана у гості.
Та туман поле покриває,
Гей, та Сірко з Січі та виїжджає.

— Таки виїжджав,— не втерпів Головатий,— битися з ворогами виїжджав,— раптом схаменувся. На знак мовчання поклав на вуста пальця, прищурився і слухав проказуване.

Та ми думали, ой, та ми думали,
Що то місяць в степу, ой, заходжає,—
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
На битому шляху та татар оступає...

— Оступає,— повторив остаңце слово Савка і змовк.

— Спасибі! — проказав розчулений Гордій.— Це, мабуть, діялось таке десь біля річки Кінської або ж біля річки Гайчура. Нещодавно бував я у тих місцях.

— Усякі місця згадуєш, а про Кам'янку і не натякаєш,— з легким докором мовив Савка.

— Он що тебе кортить, муляє! — вигукнув Головатий.— А ти б давно уже мусив би запитати: чи гостював ти, чоловіче, в наших благословенних краях? А я б тобі: гостював-бенкетував, та ще й добре. Було, забігли ми цілим загоном булавіпців до села Кам'янки, хотіли бачити дуку Саливона. Ну, розуміється, по змозі полоскотати його та, може, й засвітити у його гнізді. А він, стерво, ще й не бачивши нас, злякався та ходу із свого двору у лозняки, а звідтіля хотів переправитися на ту сторону Вовчої, та вода не витримала таке товстенне важке жлукто, і пішов на дно. Отак.

«Раніше б йому було піти»,— подумав Савка.

— А Лукаша бачив? — запитав по хвилі.

— Аякже, бачив. Такий дядько, як і ти. Тільки замість борідки запорозькі вуса відпустив. Жито та гречку сіє. Женився на Варці Гутяковій. Лелеки їм двох дівчаток припесли... Оце, мабуть, і по всьому,— сказав багатозначно Головатий, спостерігаючи, як від урвища ви-

їжджає віз з рудокопами.— Проведу на дорогу, до Москви, отих своїх друзів, вклоплюся низенько цій землі та й подамся на захід.

— Чого це? — стривожився Савка.

— На тій стороні України,— продовжував Гордій,— нап'юся води з рідної Синюхи та Ятрані, зберу ватагу добрих хлопців-побратимів та й будемо колошкати магнатів Конецпольських, Потоцьких, бо страшенно багато пани та підпани залили сала людям за шкуру. Багато...

Проводжаючи друга, Савка дійшов аж до тернового щовба, зійшов на нього, стояв, пильно вдивлявся.

Разом з ним, здавалося, вдивляються на захід, уздовж Чумацького шляху, і кам'яні ідолл-баби. Мовчать. А Савці хочеться кричати на весь широкий степ. І в грудях йому жагуче тісно. Й він тільки шепоче: «Щасливо... друже, щасливо...»

А кремезний, ставний, з брилем на палиці Гордій відходить не поспішаючи: полуденне, густе сонячне проміння золотить не зігнутому літами й пегодами спину і сріблить його чубату голову.

ІСКРИ
ГНІВУ.

Осіній запізнілий ранок. Застояна вогкувата теплінь. Пахне терпкою цвіллю зіпрілого дерева, прив'яленим листям. Над звивистою течією Дінця стелеться волохатий серпапок туману. Він виходить з берегів, розповзається, здіймається вище і вище, оповиває дерева, крутогори і повільно тече кудись — у дикопільський незвіданий край.

Гордій Головатий, тримаючи за повіддя коня, стоїть над хлюпотливою водою, дослухається. З протилежного берега доливає приглушене туманом тупотіння, глухувате телескання, шамотіння коліс, пофоркування коней.

У житті понизовця було багато зустрічей і розлук. От і зараз тільки-но розстався з тими, що назвали себе рудознавцями. Тривалий час разом з ними Гордій мандрував пішки і кінно Доном та Сіверським Дінцем. А тепер попрощався сердечно, як з друзями. Єдина прикрість залишилась на серці — гостра суперечка з рудознавцем, піддядчим Григорієм Капустиним.

Парокінний віз уже перехопився на той берег, готовий до від'їзду. На ньому — крихкий горючий камінь, який повезуть до Москви, Петербурга — на пробу.

— Поїдемо, здамо нашу знахідку до Берг-колегії, — радо говорив Капустін, — хай там знавці-учені мудрують, випробовують його вогнедайність.

— Та ж не раз, не два випробували вже тут у кузнях, в печах, — нагадав Головатий. — Жар дає он який!..

— Сам бачив, що горить, — погодився рудознавець, — а в Берг-колегії вони там по-своєму...

— Все буде до ладу, — заневнив Гордій. — Буде!

— Повипно так бути. А тобі спасибі за добре слово, спасибі за те, що допоміг нам знайти уголь, — щиро мовив Капустін, поклавши руку на плече Головатого. — Ми виконали волю царя, зробили добру послугу його величності.

— Не царю! — спалахнув Гордій. — Людям!

— І людям, — погодився рудознавець. На його широкому, облямованому русявою, злегка зачучерявленою бородою виду ковзнула щира посмішка. — І людям, — повторив, зиркнувши на спохмурнілого Гордія.

— Готово! — почувся з протилежного берега.

— А я, друже, знову про те, про що вже говорив. Давай, Гордію, з нами. З тебе буде добрий рудознавець, — прощаючись, нагадав Капустін.

— Ні! — твердо мовив Головатий. — У кожного своя дорога.

— Ти ж натякав, що залишаєш цей край, — вів далі Капустін.

— Але не залишаю свого діла, — Гордій поправив недоуздок, підтягнув попруги сідла, пустив коня.

Обірвана розмова не відновилася.

Капустіну не все було зрозуміле в словах Головатого. «Яка у нього своя дорога?» Йому дуже хотілось залучити до рудознавського діла цього немолодого, кмітливого чоловіка.

А Гордій між тим міркував: «І на біса він доточує отого царя? Стараєшся для людей, а він, бач, — послуга його величності...»

— Готово! — знову долинуло з того берега.

— Іди! — Головатий відсторонився, дав дорогу.

Капустін ступив крок, другий, наблизився до плоту, яким мав переправитись, і раптом повернув назад.

— Не годиться так, — сказав і, схвильований, усміхнений, широко розкрилив руки.

Головатий ступив йому назустріч. Вони стисли один одного в обіймах, розцілувалися і розійшлися.

Гордієві здалося, ніби він ще й досі чує голос Капустіна, перестук коліс його воза. Прислухався — німо. Тільки на воді скидається-жирує риба та в кущах верболозу перекликаються птахи. Туман розсіявся, заясніло. Посеред Дінця сонце топило золоті леза, грало нестримне кипіння. Здавалося, що вода ось-ось збуриться — і широкі брижі хлинуть на берег...

— От і скінчилося байдикування, — промовив сам до себе. — Скінчилося...

Присів навпочіпки, зачерпнув пригорщею води, напився.

Якусь мить прощально милувався бистриною. Потім напоїв коня і, ведучи його за повід, подався в глибіню дубового і соснового пралісу.

Вже аж надвечір понизовець вибрався з лісової гущавини. Позаду, на півночі, зостався Дінець з його зеленими берегами, широкими заплавами, непролазними хащами, з галявинами одвіку не кошених трав.

Гордій мав доволі часу, аби подумати про те, як йому бути далі, куди податися. Нав'язувалося одне, давно задумане: «Прощайся, козаче, з Дикополлям і — на Правобережню Дніпрянщину, на знедолену панами Україну. А що робити там — підкаже серце: можливо, доведеться гуртувати дейнеків-повстанців у рубайському чи уманському лісах. Або на Побужжі, де ще, певно, тліють готові спалахнути іскри гніву, полишені загонами Семена Палія.

Та легко сказати «прощайся», коли навіть намір відірвати себе від того, до чого прижився, боляче ятрить душу. Це ж отут за твоїх молодих літ вихорив бентежний дух волі. І ти, Гордію, разом з побратимами-булавінцями йшов на ворога... Не справдилось сподіване: розвіявся дух боротьби — запах на Дону, Дінці, Айдарі. По горах і долинах — всюди могили бойових побратимів. Але тим, хто живий, заповідано діяти — будити бунтарський дух. Отож, Гордію, не гоже прощатися, доки тут не викрешеш надійної іскри гніву з людських гарячих сердець...»

З такими думами виїхав Головатий на степовий простір Дикого поля, на безкрає привілля.

Давненько він не бував тут, але по незабутих прикметах пізнавав цю місцевість. Он там, за лісовою каймою, городок Тор*. Трохи праворуч, у степовій імлістій даліні, де видніється, ніби гребля, вузький горбастий перевал, — там ріка Бахмутка. Вона нерівною дугою повертас на південь — веде до соляного городка Бахмута. Отуди, до того городка, Гордій і держить путь. Але поїде не берегом річки, а осторонь — буйнотравним степом. Так безпечніше. Не зустрінеться з небажаними людьми. А коли б навіть хтось лихий заступив тобі дорогу, то є де розминутися — заховатися у зарослій високими травами лощині чи в густолистому байраці.

Кінь ішов рівною ходою, вибираючи де зручніше. Іноді його груди розсували високі густі полинові зарості. Збитий тьмяно-сивий гіркуватий пилок забивав подих, клубочився навколо сивою метелицею. Згодом почали все частіше траплятися терни, і подорожній змушений був звернути на торований шлях.

Дорога стелилась до Бахмута, а Гордія перивало повернути на захід, перетяти ріку Бахмутку, взяти напрям понад Сіверським Дінцем і завітати в село Маяки. Кор-

---

* Тор — нині Слов'янськ.

тіло погостити в колишнього понизовця Петра Скалиги, з яким у загонах Кіндрата Булавіна мчав від Дніпра по Дону, до Хопра. І, здається, саме в цих місцях вони перетипали Бахмутку, коли з отаманом-булавінцем Семеном Драним навальпо рвались до містечка Тора, щоб стати на бій з царськими військами.

«Воно годилося б побувати і в соляному городку, — роздумував понизовець. — Розшукати б друзів, спом'янути минувшину. А згадати є що: вогнисту веремію, смертельні бої-січі за волю...».

Годилося б, але спочатку треба побувати в Бахмуті, пробратись до тайника, де сховано скарби і зброю, перекопатись, що цілі вони, вирішити, як бути з усім тим, заповіданим. А тоді вже можна думати й про інше.

Смеркало. Городок облягала ніч. В розлогій низині над річкою де-не-де блимали вогники-каганці. Над соляним промислом крізь чорну димову запону в небо здіймалась ще не роздмухана низька її бліда заграва.

За околицею в чагарниках Головатий стриножив і пустив пастися коня. Там же, біля примітного дерева, залишив свою кирею і аж тоді подався до городка. Ніким не помічений, проминув солеварні, перебіг вулицею, що вела до містка-переправи через річку, садками добрався до фортеці й заліг у дубовому гайку поблизу церкви.

В бахмутському поселенні церква — найпримітніша будівля. Своєю округлою, ніби велетенська груша, банею вона величаво височіла над приземкуватими хатками, над верховіттям дерев. Церкву звели козаки Ізюмського полку, які селились понад Бахмуткою. Вони варили сіль, стояли на сторожі у фортеці.

Коли зовсім смеркло, Головатий, впевнившись, що поблизу немає нікого, вийшов із засідки. Скрадаючись, добрався до мурів церкви, під її північне крило.

Там на рівні одного аршина від кам'яного підмурку відміряв розчепіченими пальцями вліво дванадцять п'ядів, знайшов на цеглинні неглибоку розколину. Від тої мітки відміряв три п'яді донизу, до ребра нічим не примітної цеглини, і почав розхитувати її. Але дарма. Цеглина лежала непорушно.

«А може, помилився?» — майнула думка.

Головатий вдруге перемеряв. За третім разом брав не на вказівний, а на середній палець, на повну широчінь, і набралася ще одна цеглина. Почав розхитувати її. Зда-

лося, зрушилась. Натиснув ще раз, пучками вхопив за ледве примітні виступи і відобув. У неглибокій виїмці в стіпі знайшов те, що шукав: великого мідного ключа.

Біля дверей церкви якусь мить сторожко прислухався, видивлявся на всі боки. Потім обережно відімкнув замок, прочинив двері, витер саквами пилюку з чобіт, протиснувся в отвір і замкнувся зсередини. Тримаючись стіни, добрався до вітара і підліз під широкий, накритий килимом престол. Під ним на кам'яній плиті намацав невелику, як підківка для чобіт, заглибину. Праворуч від неї на другій плиті така ж заглибина, але не посередині, а скраю. На цю, на другу плиту, натиснув з усією силою рукою. Ще й ще раз — і плита повільно зрушилася, відкрила вузький, якнора, отвір. Головатий просунув у нього сакви, а потім протиснувся й сам.

Спершу довелось повзти, та невдовзі склепіння повишало — можна було звестися на повний зріст. Пробираючись попід стінкою, укріпленою дубовими обаполами, Гордій обмацував руками замотапі в рядна, обкладені ключам, змащені жиром рушниці, списи, бердиші, ятагани, пістолі. Все це схоронене тут Кіндратом Булавіним, Семеном Драним і ними — їхніми бойовими побратимами.

У протилежному кінці склепу, в боковій ніші на кам'яному підмурку, стояв мідний казан з пів-аршина заввишки. Головатий зняв з нього повстяний килимок, потім дерев'яну, схожу на велику сковороду, покришку, опустив руку, помацав — повний, як і багато років тому, коли наповнювали цей казан золотом та сріблом, вихопив кілька пластинок і в ту ж мить кинув назад у посудину. Вчулося тонке дзвеніння, ніби хтось торкнувся зразу багатьох туго напнутих струн. Понизовець застиг, дослухаючись до тих звуків, а в уяві зринуло...

Степ. Високе чисте небо. Простір повпять веселі мерехтливі тони. Омита весняними дощами густа зелень аж очі вбирає. І всюди квіти, квіти: жовтаві, білі, синяві, блакитні. Святково... А вони, кілька чоловік, їдуть засмучені, мовчазні, похмурі. Душу кожного ятрить пекуче горе — програно бій, немає товаришів-побратимів. Там, на полі бою, біля городка Тора поліг і їхній отаман Семен Драний. Не полічити полеглих... З тих, що залишились живими, одні подалися на південь, у дикопільські нетрища, а інші ховаються у лісових хащах понад Сіверським Дінцем.

Лиш вони, четверо, після кривавої січі вихопилися з оточення полків Шидловського і з повстанськими скарбами рушили на південь. Перед вели торській солевар Микита Жура і попизовець Петро Скалига. Інші двоє супроводжували віз, наричений добром.

Їхали тільки вночі. Вдень ховалися в байраках, очеретах. На світанку під недільний день під'їхали до соляного городка Бахмута. Причаїлись у густих чагарях поблизу того місця, до якого мали добратися.

Було погожо, затишно. Перев'язали рани, відпочили і заходилися чистити й пакувати зброю. Коли стемніло, а місяць ще не зійшов, усі четверо з тим вантажем пробралися до мурів церкви. Один Микита Жура знав таємницю підземелля. Тієї ночі до склепу Булавина перенесли усі привезені скарби. Попід стінами склали зброю, а золото й срібло зсипали в казан.

І ось тоді Микита Жура скинув з голови шапку і притишено і водночас урочисто сказав:

— Все, що тут схоронене до нас і нами, заповідане отаманами Булавиним і Драним на «святе діло». Так говорили колись вони, так цині випало говорити мені. Поклянемося же, друзі-побратими, не забути цього.

— Клянемося! — промовили всі в один голос.

— Поклянемося, — продовжував Микита, — берегти нашу таємницю від зловорожого ока і вуха, від ворожих рук.

— Клянемося берегти!

— Скарби оці маємо брати лише для боротьби з ворогами, — заповідав Микита. — А якщо при крайній нужді для себе потрібно, то брати тільки одну жменю.

— Одну жменю, — було вимовлено твердо всіма чотирма.

Коли вийшли з підземелля і закрили під престолом ляду-плиту, полами свиток та шапками розмели-розвіяли свої сліди. Двері церкви замкнули. Ключа заховали в умовленому місці, попрощалися, побажали один одному кращої долі та й розійшлися у темну ніч різними шляхами-дорогами.

Загони нескорених царським військом булавінців залишили Дон, дикопільські простори України та й подалися на Кубань. У Петербурзі, Черкаську, Воронежі, Ізюмі та ще у багатьох місцях вважали: усіх «пущих завогчиків»

покарано, а голоту, втікачів та робітних людей приборкано.

Дух волі таки й справді пригас, але не розвіявся геть. Знаходилися невгомонні, непокірні.

Загін повстанців з'явився на берегах Дінця і почав дошкульно колошкати надміру запопадливих дуків. У ті дні Гордій Головатий й Микита Жура побували в підземеллі під церквою, взяли десятків два списів, пістолів та ятаганів і всякого потрібного припасу. Зброя добре послужила, але не довго.

Узимку, коли випав великий сніг, а слідами повстанців ув'язувались та й ув'язувались драгуни й посіпаки з Ізюмського полку, загін розпорошився. Тоді Гордій утретє побував у підземеллі і залишив там свою зброю. Але не назавжди — до слушного часу. А такого сподіваного часу щось довго не траплялося. Та й нині, здається, немає.

«Оце вже, мабуть, ти востаннє отут... — подумав про себе Головатий. — А хто ж навідуватиметься сюди після тебе?.. Микита поліг у бою з драгунами, Петро нікудишній на ноги, сидить у своїх Маяках. А про четвертого побратима ні слуху ні духу, напевно, загинув. Отак... А може, таки ти знайдеш, кому звірити таємницю. Живі ж доки ще побратими, з якими, бувало, пліч-о-пліч ішов на січу. Одні — у Ясеновому, інші — на хуторах Зеленому та Овдієвому. Шукай, може, знайдеш...»

Перевіривши скарби, Головатий узяв з казана пригорщу дзвінких кружалець, в кутку розшукав свої два пістолі і ятаган, які пролежали тут багато років, обережно вибрався з церкви і поспішив до гаю, де залишив коня і кирею.

У глибокій, попелясто-сивій оболоні неба мерехтіли, іскрилися й падали ламкі золоті списи, слалася широка густо-зоряна смуга Чумацького Шляху — вічного дороговказу.

Головатий лежав горлиць з розплющеними очима і мимохіть дослухався. Серед чагарників часом зашурхотить у траві миша або їжак чи тонко, ледве вловимо ковзешеслесне опадаючий лист. А золоті вії зір ворушаться, тремтять; світляний пил спадає на віти, листя, трави; простір повниться синяво тьмяним холоднуватим морозом, тишею.

Гордієві здалося, ніби він лише на якусь мить склепив повіки, пірнув у забуття, а прокинувся — світляна широка

смуга на небі помітно перемістилася на захід, починало благословлятися на світ.

Сон уже не йшов. Нагорнулися всякі непрошені думки, пастирливо напосідали спогади, піби хтось сторонній підказував, воскрешав давнє, напівзабуте.

Вимальовувалось, мов ожило, січове товариство. Віп побачив себе у своєму уманському курені ще тоді, коли з'явився туди юпаком, випрягшись з ярма пана Потоцького. Пригадалася перша сутичка — бій з татарським чамбулом, який посунув з Криму на Україну. Та січа чомусь доточилася до іншої, яка сталася багато років пізніше, на Айдарі, біля городка Закотного з козаками черкаського отамана Максимова. Одне нанизувалось за одним. Уява зпову перепесла до Дніпра, на Січ, у той же уманський курінь, до Кодака. Тут вони удвох з Кіндратом Булавіним пишуть «прелєсного» листа, щоб розіслати його по Україні та Дону. Навіть запам'яталося дещо:

«...добрым людям и всяким черным людям всем також стоять в купе за одно... А которым худым людям и князям, боярам, и прибыльщикам, и немцам, за их злое дело отнюдь бы не молчатъ и не спущать...»

Дванадцять їх на чолі з Булавіним прибули на Січ і добре заворушили отими словами «отнюдь бы не молчатъ и не спущать» лиходіям. І хоч як опирався кошовий Кость Гордієнко, а напровесні того пам'ятного 1708 року за Булавіним пішло кілька тисяч понизовців. Були вони в боях на Дону, Слобожанщині, билися в загонах Семена Драного біля городка Тора.

«Ото розвередив душу, — картав себе Головатий. — То вже, зайдо Гордію, мабуть, ознака того, що старієш. Побував, бач, у тому Бахмуті, де востаннє бачився з побратимами, — і збурило, потягло на сльозу. А може, це від того, що відбився від справжнього діла, довго байдикував — став на стезю Грицька Капустіна, шукав отих чорних горючих мінералів. Але ж воно на добро людям. На добро. Кожному своє. Доля Грицька у Берг-колегію, а твоя, Гордію...» — Головатий задумався.

Щоб розвіятися, позбутися цих прикрих думок, підвівся, походив галявиною і знову вмотився на тому ж місці на розстеленій киреї під кущем глоду. І думки напосідали ті ж самі.

Непокоїло: до кого потрапить оте все, що лежить у бахмутському склепі? Де знайти міцні, надійні руки і серце?

«А кому оді?» — і накрив п'ятірнею два пістолі. Майже сорок років були вони в нього за чересом. У руці тримав міцно, песхибно. Один з них, більший, з довшою цівкою, з поцяткованою сріблом рукояткою, — пам'ять старого січовика Небаби. Дарунок не забувається.

Згадалося...

Літній тихий день. Пообідня пора. Понизовці вправляються — показують один перед одним вміння орудувати шаблюкою, ятаганом, влучати в ціль. Не обкурених ще порохом димом новачків та молодиків павчав Небаба. Чулося спокійне паставницьке, а то й гостро-осудливе:

«Нападай спритніше!»

«Ставай рівно! Не судомся!»

«Та не відступай, не відступай, сучий сину!..»

«Насідай збоку!»

«Та й спритний, як собака до бліх...»

— А ти що, прийшов за витрішками? — запитав Небаба Головатого, який стояв осторонь гурту.

— Нічим, — признався зп'яковілий Гордій.

— Він тільки на тому тижні прибився...

— Наш, умапський. З берегів Синюхи, — вступилися за хлопця декотрі з понизовців.

— На мого, — Небаба вихопив з-за пояса пістоля і подав Гордієві.

— Ану подивимось! — зацікавилися хлопці.

— Стороніться, вліпить у пузо і...

— В гузно!..

— Та хай бабахне хоч у небо...

— Може, вперше держить в руках... — потішалися жартупи.

Головатий прицілився і вліпив кулю в зуби намальованого на дошці ошкіреного голомозого.

— Ану спробуй іще, — Небаба зарядив пістоля й подав.

Коли Гордій не схибив і втретє, старий січовик запитав, де хлопець навчився так добре влучати.

— На панській волоні. З бузинової пукалки, — признався Гордій.

— З пукалки? — здивувався Небаба. — Диви, сто болячок йому в боки, із бузинової! А тепер ти, козаче, стрі-

лятимеш із справжнього.— І заткнув Головатому за пояс пістоля.

...На другому пістолі, трохи меншому, з химерними візерупками на рогових черенках, пучками намацав дві вкарбованих срібних літери — «І. С.».

«А кому ж цей дарунок Івана Сірка?..— подумав Головатий. У грудях раптово війнула терпка щемлива хвиля. І враз опечалився, ніби вже й справді прощався з цією дорогою для нього річчю.— А може, вдалося б пропестити,— заспокоював себе.— Пістоль згодився б там, на Правобережжі, для розмови з ясновельможними...» Але ж на дорогах, по яких доведеться йти, дуже багато кордонів, чатують на берегах Сіверського Дінця, біля Ізюма, Полтави і понад Дніпром.

Звідкись долинуло тягуче, заворожуюче «курли». Гордій прислухався, глянув у небо — журавлиного ключа не знайшов. Небесний дороговказ — Чумацький Шлях — розривається на клапті й меркне, зникає. Ледве чути «курли» ще раз долинуло, впало на повіки і склепило їх. Замість зоряної дороги привиділась голуба зі знайомими берегами його рідна степова Синюха...

Він скоро знаходить мілку переправу і вже опиняється по той бік річки, прямує на захід. Широка, заросла густою осокою заплава звужується понад яром; у лісових нетрищах заховалися білостінні, криті соломною, очеретом хатинки. Гордій минає знайомі сусідські обійстя, іде городами, пробирається крізь густолистяй вишняк. Бурштинові, ще не зовсім достиглі грона обтяжують, гнуть долу віти. Гордій, не зупиняючись, на ходу хоче зірвати найпривабливіші, найстигліші, та розпачливо голосний крик змушує прискорити ходу. Він мчить на той крик: на стежці з'являється сестра Катря з дитиною на руках.

«Братику, рідний, рятуй!..» — Благаючи, сестра вхопила за руку, підвела до повітки. Там на змервленій, зіпрілій, аж зеленій соломі лежить Охрім, чоловік Катрі. Три дні тому Охріма, який занедужав і не зміг вийти на панські волонні, покарали канчуками. Хворий не вийшов другого і третього дня. Тоді на обійстя прибув сам пан економ. Розприндився, розверещався, наказав вставати. Але Охрім не міг навіть підвестися. Розлючений пан разів кілька оперіщив хворого арапником, потім озвіріло, з розмаху вдарив ногою раз, удруге, втретє... доки не вилив усю свою зневагу і лють.

Непритомного Охріма відлили водою. Лежав нерухомий, ніби закам'янів, ледве дихав. Худе посіріле обличчя в синіх басамаках. На грудях, скронях запеклася кров; зустрівши Гордія очима, Охрім силкувався щось сказати, але не міг. Ворухнув спраглими устами й заплющив очі. З-під вій викотились і застигли дві великих, змішаних з кров'ю сльози.

Гордій мовчав, зціпивши зуби. Груді повнили, розпирали пекучі біль і гнів. Та що міг вдіяти...

Вже над могилою Охріма дав клятву помститися. Тієї ж червневої ночі полум'я над панським маєтком освітлювало дорогу на південь...

Головатий прокинувся. Глипнув — рапкова заграва обіймала півнеба. Випала роса. Похолодало. Земля прокидалась від сну: легкий вітерець уже бавився листям, погойдував віттям дерев, зганяв у низини білуваті пасма туманів. З півночі по той бік Бахмутки синяву неба запинала сивіюча імла. Було невідомо, чи то ще не вляглась степова пилюга, чи то скопище диму, що валив і валив з бахмутських куренів-солеварень.

Вже коли сходило сонце, Гордій ретельно почистив зброю, перевірів, чи не відволожився порох, зарядив пістолі, але не застромив їх, як годиться, за пояс, а кинув у сакви і рушив у дорогу.

* * *

Невеличкий хутір примостився над глибоким і довгим яром. Півтора-два десятки хаток ніби раптово вибралися в широких заростей болотяної осоки, вибігли, злякалися безкрайньої рівнини й зупинилися, вросли у завітчану степовими квітами землю.

Де саме стояв курінь-зимівник найпершого тут поселення, козака Овдія, достоту невідомо. Хоча старіші з поселенців показують якусь завалену, замулену землянку. Навколо неї перепалена глина, попіл, череп'я та залишки низькорослого дикого вишняка. Від неї до яру, видно, колись ішов глибокий рів. Тим ровом можна було в разі небезпеки збігти донизу, в густі комиші, до байрачних нетрищ.

Як тільки вдалині показалися хатки і садки, Головатий завернув до ближчого гаю, залишив там коня і попрямував до хутора. Тут він був уперше. Довелося спитати

у стрічних, де живе Пилип Стонога. Розшукувати довго не довелося. Обійстя Стоноги було примітне: обсажене акаціями, кленами, обнесене частоколом. У тій загороді — хата, хліви, клупя, повітки, на подвір'ї всякий ремацент, вози-мажари.

Пилип зустрів, здавалося, радо: стис в обіймах, розцілував. Вражали тільки оті занадто голосні вигуки — «друже мій», «Гордійку», «любий». І поспішно, ніби з надмірного бажання пригостити дорогого гостя, повів його до хати.

У просторій, з дубовими лавами світлиці посадив на почесне місце, на покуті. А сам чомусь не знаходив собі місця, никав, тупцював, позирав у вікно, ніби виглядав іще когось. В той же час цікавився, де Гордій бував, звідкіля прибув. А розмова не клеїлася. Запитання та її відповіді на них були скупі й нещирі.

Головатий знав Стоногу струнким, хвацьким, чорновусим і відчайдушно сміливим. Після загибелі Семена Драного у багатьох булавінців була навіть думка обрати Пилипа Стопогу отаманом. Але він незабаром десь зник. Вважали — загинув. А коли з'явився, вже було пізно: загін почав розпадатися...

Минуло десять років. Перед Гордієм сидів такий же ставний, але вже бородатий, огрядний, напевне, вдоволений життям чоловік.

— Ти скоро там, Пилипе? — почувся різкуватий, сердитий жіночий голос.

Господар помітно знітився, крутнувся, замахав на гостя рукою, мовляв, побудь сам, метнувся в сінці чи й ще кудись і повернувся з хлібиною, нарізаним на тарілці салом, огірками, цибулею, потім вніс невелику сулію з горілкою, настояною на травах, з причепленими до шийки сулії на строкатій шворці двома чарками. За третім разом вніс велику миску, наповнену молочною кашею.

Гордій вдоволено зиркнув на ту миску. Там парувала його улюблена страва.

Господар підсунув ближче до гостя наїдки і почав наповнювати чарки. В сінях почувся притишений гомін.

Двері відчинилися навстіж. В горницю увійшов коренастий, ще не старий чоловік з рудуватим скуйовдженим волоссям і такою ж рудуватою ріденькою борідкою, босий, ноги в волових кізяках, штани короткі, латка на латці, а місцями одні гноти, таке ж лахміття й замість сорочки.

— Воли, добродію, вже в ярмах,— мовив рівним глухуватим голосом рудоволосий і показав пужалном у вікно. В сіни ввійшли ще троє: молоді, безвусі. Теж босі і в такому ж брудному драгті.

— Я зараз вийду. Подождіть там, надворі,— невдоволено кинув Стонога.

— Що за люди? — здогадуючись, поспішив запитати Головатий.— Твої?..— паголосив різко, розтягуючи слово, і втопив погляд в застиглого, з піднятою сулією в руках господаря.

— Втікачі. З панських, боярських,— намагався вимовляти спокійно, вдавано байдуже Пилип. І ніби між іншим: — Пригрів. Годую. Одягаю.

— Та бачу,— в тому ж різкому тоні повільно мовив гість.— Бачу. Пригадуєш, як ми з тобою та Семеном у Маяках, в Ізюмі та в інших місцях брали на цундри та й били дуків-зажер, які пригрівали бідного втікача-сірому, і так пригрівали, що він ледве дихав...

— Так ті «пригрівали» ж, сказати б, своїх, із-за Дніпра,— виправдувався Стонога.

— А ці? — запитав з притиском Гордій.

— Із-за ріки Ками, від якогось князя...— почав Пилип.

— Так що, ці не люди? — скинів Головатий.— Не така кров? Он який ти став?! — уже гримів, підводячись. Ложка, яку він тримав у руці, тріснула.

— Геть! — гримнув, теж зводячись, наїжачений Стонога.— Геть, голодранцю!..

Зціпивши зуби, Гордій вийшов з-за столу і повільно, крок за кроком почав наступати.

Пилип не витримав, задкуючи, опинився біля дверей, крутнувся, ступив через поріг у сіни і раптом зник десь у суміжній хатині.

Головатий натягнув шапку, постояв хвилю у важкій задумі, перекинув через плече сакви та й подався геть з осоружного двору.

Їхав на північ і на північ. За глибокою прірвою, де починається річка Лугапка, Гордій повернув на схід, до хутора Микитового. Степ вирівнявся: аж до небокраю тяглися бурі, ніби іржаві, смуги збляклої трави, паленіла шипшина, червонів кущуватий глід. Низькорослі кривобокі дубчакі у байраках вже помітно втрачали свою зелену окраску.

Пильне око полизовця вловило раптову появу п'ятох вершників. Вони вигулькнули з яру, мабуть, чатували, підкрадалися. А коли наблизилися, припустили своїх коней павперейми. Можна було повернути назад, добратися до ближчого байраку, але Гордій розміркував: гайок замалий, місцями вже оголений — не заховаєшся. Та й коні у переслідувачів, напевно, бистріші, свіжі.

Запам'ятавши прикмети: два пизькорослі один біля одного кущі терну, рівчак, зарослий полеглою сивою травою, — Головатий, не зупиняючи коня, опустив у траву ятагана, через кілька кроків — пістолі й гаманець і, ніби нічого не помічаючи, їхав тою ж повільною ходою. Коли переслідувачі наблизилися, повернув свого коня назустріч. Але проїхав так, аби бути поблизу того місця, де лежать пістолі і ятаган. На думці було: якщо буде непереливки, кинеться до зброї. П'ятох, напевне, не подужає, але й живим до їхніх рук не дасться...

Озброєні бердишами, списами, пиццалями, в гостроверхих, насунутих аж на вуха шапках, в чумарках, перев'язаних поясами, вершники оточували широким півколом, ніби давали можливість спробувати вирватись. Але Гордій про втечу й не думав.

Коло замкнулось. Йому запропонували злізти з коня, скинути кирею, чоботи, шапку. Не питаючи, хто він, звідкіля та куди їде, уважно обшукали, чи нема зброї та, мабуть, і грошей. У шапці знайшли цупку шкурлатину, списану великими чорними літерами, з відтиском царського орла.

— Що тут? — запитав один з вершників.

— Дивіться. Читайте, — спокійно, навіть, могло здатися, зухвало кинув Гордій.

Шкурлатина пішла по руках.

З того, як вони, роздивляючись, вертіли і так і сяк, було видно, що всі п'ятеро неграмотні.

— Про що ж тут? — уже сердито запитав той же, мабуть старший, дозорець.

— Грамота, — сказав нарочито твердо, з погордою Головатий. — Рудознавець. «У всіх місцях як на власних, так і на чужих землях шукати, копати, плавити, варити і чистити всякі метали, цебто: золото, срібло, мідь, олово, свинець, залізо, а також мінерали, як селітра, купорос, галун і каміння», — проказав скоромовкою виразно запам'ятоване з написаного у Петербурзькій Берг-колегії і чи-

тане Григорієм Капустіним. Не сказав тільки, що грамота підписана Петром Першим. Не назвав і свого імені та прізвища. Зпав: він у списках «пущих завоотчиків», «зловредних булавінців», яких розшукують на Дону, на землях Ізюмського, Харківського, Ахтирського полків та й по всій Слобідській Україні.

Виголошепе понизовцем вплинуло.

Шкурлат знову заходив по руках.

— Орел царський.

— Царський.

— Такий, як на штандарті.

— І на паперах.

— І про метали-мінерали, мабуть, правда.

— Мабуть... — розмірковуючи, перемовлялись між собою дозорці.

Повернули шкурлат Головатому і від'їхали.

Коли вершники геть віддалились, Гордій, ведучи коня за собою, завернув до тернових кущів, підібрав свою зброю, гаманця і рушив знову своєї дорогою.

Зважаючи на дуже делікатну затію, яка може нашкодити тим, до кого буде звертатися, Головатий вирішив бути вельми обережним, завидна не з'являтися в селище, не зустрічатися з небажаними. Отож у другій половині дня аж до вечора випасав коня на розлогій, зарослій лозняком леваді, відпочивав. Коли геть стемніло, городами пробрався до обійстя Кліма Гончаренка.

У хаті ще не спали. Гостеві були раді. Нагріли літепла обмитися з дороги, дали повечеряти. Коня поставили під повіткою до ясел із сіном і вівсом.

Багато років тому доля звела Кліма і Гордія в один повстанський загін, там вони й здружилися. І вже навіть після того, як, здавалось, зовсім згасло булавінське вихоріння, їх кілька чоловік не кинули зброю. На прудконогих, як сайгаки, конях краяли степ аж до Луганки, Кальміусу і наганяли холоду дукам-срібляникам. Та вже коли (як мовиться, проти рожна не попреш) з усіх боків насіли царські посіпаки, довелося розбрестися. Відчайдушний Клим з Переяслава пішов у прийоми — одружився з дочкою гончара з Микитового.

Скоро на ярмарках у Торі, Бахмуті і аж у Черкаську пішла слава про добрячі, дзвінкі, як з міді, розмальовані тарелі, глечики, миски Гончаренка Кліма.

В затишнім курені гончарні пахло замішаною глиною, перепаленим череп'ям, лосм та тютюном з Гончаренкової люльки. Розмовляли про се, про те, почали згадувати минуле, побратимів — саме на це й наводив Головатий.

— Цього року напровесні помер наш Данило Чупринок, — тихо, довірливо мовив Клим. — А пригадуєш, який був силач, копя на плечак підіймав. Жити б йому та жити. Молодий ще був. Та, кажуть, рана докопала. Боявся розголосу, нікому не показував, що в нього розрубане рамено. Лікувався травами, не допомогло. Прикинувся антонів вогонь — і нема чоловіка.

— А Гараська, того, що з Курська, твого побратима, — продовжував Гончаренко, — напровесні спіймали і повели...

— Хто впіймав? Хто повів? — стривожився Гордій.

— Посланець воєводи з того ж Курська, — відповів Клим. — Звичайно, не один, а із загоном, гасав тут, нищорив і винюхав, упіймав кріпака. А за тиждень-два з тої ж Курщини та з Полтави сюди прибуло кілька родин з сяким-таким реманентом. Оселилися. Живуть.

Розмова закрутилася навколо того, що дикопільський степ залюднюється, та ще й хутко залюднюється. В пизинах, понад ярами, поближче до води, отаборюються цілими хуторами втікачі з Правобережної і Лівобережної України. Колишні поодинокі козацькі зимівники обростають новими поселеннями.

Поряд з втікачами з Кіївщини, Чернігівщини, Волині осідають орловські, курські.

Широкий, безкрай степ. Щедра земля. А привілля нема. Шматують, загарбують ковилевий простір, сіножаті, байраки, пустища і поселення царські посіпаки: князі, воєводи, дідичі, всякі служиві. І люди, що ховалися тут, у степах, від татарви, споконвіку боролися з кримчаками, ті, що недавно тут оселилися, стають кріпаками. Їх уже женуть на «послушенство» — на панщину. По спинах гуляють канчуки.

— А місяців два чи трохи й більше, — оповідав Гончаренко, — до нашого Микитового заявився із загоном якийсь служивий, майор, чи що. Вели забитих у диби і пов'язаних один до одного налигачем десятків два втікачів. Впіймали і в Микитовому чотирьох...

— І ніхто не спробував відбити? — запитав, зиркнувши гостро, Головатий.

— Чому ж,— заперечив Клим.— Загін той трохи було наполохали, багатьох кріпаків відбили.

— Отаке!..— зрадив Гордії.

— В сусідньому селі, Ясеновому, по дорозі до Торської фортеці,— пояснив Гончаренко.

«В Ясеновому живе колишній булавінець Тиміш,— згадав Головатий.— Ото, мабуть, він і креше іскри... Це добре».

— А щоб роздмухати на повпу силу, як колись? — сказав уголос.

Клим не відповідав. Сидів нерухомо і раз по раз пихкав своєю люлькою.

Гордії, затамувавши подих, скося позираючи, ждав.

Окутане пасмами диму, густою вечоровою сутінню обличчя Гончаренка було певиразне, якесь занадто широке, одутлувате. І вся його постать у довгій, аж до колін, вимазаній глиною сорочці нагадувала незграбну кам'яну бабу, яка стоїть на степовій могилі.

— Відійшов я від такого діла,— щиро признався Клим.— Не думай, що боюся,— цідив повільно,— а якось так, ніби перебродило в мені й осіло...

Лосвий каганець, який ледве блимав хитким жовтавим язичком, почав і зовсім чахнути. В курені потемнішало. Господар заходився підтягувати гнота — мабуть, почував себе незручно за свої слова, й почав запевняти, що коли б десь затівалося «святе діло», то він, напевне, міг би де в чому допомагати.

Гордії уже не слухав. Була думка запитати, чи далеко звідсіля до того Ясенового, чи знає він тамтешнього чоловіка Тимоша, але не запитав.

Схід сонця Головатий зустрічав серед моря райдужно-золотистих іскор, завислих густими гронами на пір'їстоволохатих стеблах тирси, на іржавих волотках полину, на довгих кущуватих і цупких вусиках пирію.

В степовому роздоллі почував себе бадьоро, спокійно. За звичкою бути завжди наготові окидав поглядом аж до обрію. Табунець сайгаків, наполоханий його появою, вискочив з зеленої долини і прудко помчав. Порівнявшись із степовою кам'яною бабою, що похмуро, витрішкувато ледве визирала з бур'янів, зупинив коня, зняв шапку, вклонився. Вклонився не ідолищу, яке бовваніє отут, можливо, й тисячоліття, а могилі, на якій воно стоїть. Це вже в Гордія так: де б не зустрів могилу, завжди вклонявся з

надією, що хтось чемний вклониться, віддасть шану і його прадідам, батькам, котрі спочивають на цвиптарі в дале- кім, загубленім серед лісових хащів хуторі Рубайці.

Пригод у дорозі ніяких не трапилось. Не бачив пічого підозрілого. Хіба що вдалині, аж під обрієм, було, з'явив- ся загін вершників. Вони розтягнулись довгим ланцюж- ком, їхали в тому ж, що й Головатий, напрямі. Хто такі — невідомо. Карателі чи сторожа, яка чатує, щоб не про- рвався до осель на берегах Сіверського Дінця татарський чамбул. Аби уникнути зустрічі з невідомими, Гордій звер- нув трохи праворуч, до неглибокої лощини, доки загін не зник — ніби розтанув. Та зустрітися з тими вершниками йому таки довелося, і навіть скоро.

Широка, приземкувата, з нерівно підрізаною, низько навислою стріхою хата Тимоша Теслі стояла біля самі- сінького дубового гайка. Дерева обіймали півколом, як живопліт, обійстя, затіняли від сонця, захищали в негоду від вітру, хурделиці. Тут було затишно. Стіни хати побі- лені. Вікна обведено синюватою облямівкою. Широка, рівна призьба. Але на подвір'ї, порослому споришем, ні клуні, ні повітки, ні якогось реманенту — голо.

— Тимоше, а до нас гість! — почувся жіночий голос.

Із-за густого, уже поійнятого червіньковим полум'ям вишняка вийшов довготелесий, з розкуйовдженим на го- лові сивуватим волоссям босий, у білій розхристаній на грудях сорочці і в широких полотняних штанях чоловік. У руках він тримав ціп і два жовтаво-рябих гарбузи. Слі- дом за довготелесим ішли двоє дітей, теж несучи гарбузи. За хлопчиками спроквола простувала невеликого зросту, в широкій — в кілька пілок — спідниці пов'язана рябень- кою хустпною жінка.

— Оп він, біля воріт, — показали хлопчаки.

Тиміш неквапливо відкинув геть ціп, поклав гарбузи, перестрибнув через палісадник і з розгону широко розкри- тими руками обхопив Гордія.

— Головка! Ой ти ж мій Головка! — вигукував па ра- дощах Тиміш і раз по раз чоломкався. — А ти такий же, як колись, як тоді... — казав він і підморгнув Гордієві. — Минають літа, а ти не міняєшся з виду, не міняєш своїї стежки...

— Така моя доля. І не нарікаю на неї, — відповів Головатий.

Готуючись частувати гостя, Тиміш наказав жінці до борщу і каші зварити вареників з сиром, а до оковитої обов'язково дістати з льоху отих огірків, що засолені з хроном та вишневим листом.

— Нічого цього не треба, — рішуче запротестував Головатий. — Тільки, якщо можна, кашу пшоняну, а то, признаюсь, бачив учора, а не їв... — І йому мимоволі згадалося до подробиць все, що відбувалося на подвір'ї і в хаті Пилипа Стоноги.

— Як так — не треба? — обурювався Тиміш. — Готуй, жінко, усього, що у нас є, і якнайсмачніше. А ти, Гордійку, коня свого пусти на город, хай пасеться.

— Я вже знайшов добре пасовисько, — заявив Головатий. — Он там, під дубовим гаєм, зелена отава.

Тиміш хотів було зупинити Гордія, щось ніби збирався сказати, але тільки махнув рукою.

Вертаючись до хати, Гордій розглядав город та обійстя Тимоша, усі його статки. Вражало, що тут, як і на подвір'ї, убого. Дивувало: навколо, скільки оком кинеш, степ, цілинна земля, а город маленький. Раніше, як видно, був набагато більший, та кимось обкарнаний. І те, що на ньому вродило, якесь миршаве, ніби господарі полінувалися докласти, як-то годиться, до землі рук. Невеликий вишняк занадто густий, поряд нього притулилися маленький стіжечок жита, кілька околотів, купка свіжої соломи.

«Яка причина такої недбайливості? — думав стурбований Головатий. — З виду, здається, Тиміш чоловік при здоров'ї, і жінка ніби не квола, обоє не старі, при силі. У загоні Тиміш був не з останніх козарлюг, надійний, душею лагідний, а в бойовому ділі — твердий».

Роздумування Головатого перервав господар, запросивши до столу.

— Давай, друже Головка, пополуднуємо. Хоча воно така пора, що можна й підвечіркувати. Так ми давай разом.

Біля дверей, де господиня поралася з мисками та ложками, юрмилось аж п'ятеро дітей, білоголових, з умитими, васмаглими личками, — три хлопчики і дві дівчинки. Сорочки, штанці і спіднички на дітях чисті, але уже в латках, вистріпані. Старшенькі хлопчик і дівчинка стелили в палісаднику під розлогими кущами ружі рядно та рушника, на яких мали ставити страву. А малеча горнулася

до матері і цікаво позирала на дядька, який ішов, обнявшись з їхнім батьком.

Головатий глянув на гурток убого зодягнутих дітлахів, і його ще гостріше вразили Тимошеві нестатки. Невже причиною велика сім'я?.. Не зведе кінці з кінцями, а до того ж, мабуть, неабиякі клопоти збирати бойових однопумців... Бо хто ж, як не він, підняв людей у Ясеновому на розгром карателів, про яких говорив Клим.

А поки що, відганяючи геть всі прикрі думки, Гордій розкрив свої широчезні сакви і частував малечу медівниками, бубликами, старшим тикав до рук мідні шажки, копійки і жалкував, що немає в нього якихось дитячих іграшок-забавок.

Полуднували всім сімейством. Тільки діти трохи осторонь від дорослих. Розчулений, радий гостеві Тиміш, пригощаючи, нарочито жартівливо розхвалював страви.

— Устя моя — копуха. І не такий уже великий біля печі мастак, — дивувався господар. — А сьогодні, їй-богу, на диво!..

А господиня, ніяковіючи, бідкалася, що одне пересолене, інше недосолене і взагалі несмачне. Та хай уже гість вибачає.

Гордій щиро хвалив страви. Вони були смачні, особливо борщ і молочна каша.

Від воріт донеслися навальні, лункі удари. Били чимось дерев'яним, важким.

Тиміш схопився і, як був — без шапки, босий, поспішив на той виклик, відчинив ворота. На сірому, не так баскому, як ситому коні, прикрашеному дорогою, з срібними та мідними бляшками уздечкою, в'їхав непоказний з себе, але набундючений, худорлявопикий, ще молодий чоловік. Привертало увагу виголене широке підборіддя, над скронями звисали мички рудуватого волосся, на голові, ніби великий прив'ялений лопух, нависав сукняний капелюх.

Погарцювавши на подвір'ї, вершник зупинився біля хати, де стояв Тиміш.

— Збирайся до кошари. Повезеш вовну до Святогірської переправи, — не вітаючись, навіть не дивлячись на того, до кого звертався, наказав гаркаво прибулий. — А жінка твоя, — додав, ніби раптово згадавши, — завтра ранком хай виходить до магазюю віяти зерно. — Шарпнув повіддя, кінь крутнувся, готовий рушати.

Тиміш заступив дорогу.

— Я прошу дати мені два дні. На току розкидане вбіжжя. Треба допомолотити.

— Вовну спаковано на возах. Вирушати сьогодні, — ніби відрізав голобородий. Зиркнув на палісадник, де сиділа принишкла сім'я, затримав погляд на гостеві і нарочито виструнчено, заломивши доверху криси капелюха, повільно виїхав з двору.

— Ваш пан-володар? — запитав Головатий Устю дуже стримано, ніби про щось звичайнісіньке, хоча весь набрякав обуренням, гнівом.

— Управитель маєтку, — відповіла жінка, бліднучи, і посіріле округле лице її зросили сльози. Вона не витерла їх, стояла ніби скам'яніла.

— І давно в ярмі? — тим же тоном вів Гордій.

— З весни пішов третій рік, — відповів уже Тиміш. — Все Ясенове, навколишні хутори, байраки, сіножаті милостиво даровані з Петербурга ротмістру Синьку.

— Синьку, кажеш? — перепитав, схоплюючись на ноги, здивований Гордій. — Знаємо, — відповів сам собі. — Знайомий. В Ізюмському реєстровому полку був осавула Синько, а перейшов до драгунії карателя князя Долгорукого — став ротмістром. Знаємо — лисиця. Тхір. Довго ганявся за нашим загоном, та сам було попався в пастку. Мали сунути його у зашморг. Змолився: «Каюсь. Помилявся. Кину зброю. Піду в Святі Гори на прощу. Хай бог простить гріхи». Відпустили. Так оце він...

Тиміш стояв понурий і тільки ствердно кивав головою...

— А ви що, сонні телята? Обора вам сподобалась, і навіть не мекаєте? — уже глузував Головатий.

— А чого ж мекати. Обора нова, затишна, міцна, — теж в'їдливо відповів Тиміш і вже спокійно, щиро: — Писали папери, їздили нарочні до Ізюма, до Белгорода, були у воєводи, а нам одне і те ж — «дароване самим його величністю земля і все, що с на ній».

— Податися б у якесь вільне місце, — встряла до розмови Устя. — Але ж з таким кагалом... та й куди його...

До воріт підійшли кілька чоловік, взутих у постолі, декотрі в личаках, з торбинками за плечима — воловики, які мали вирушати з мажарами, нариченими вовпою.

Устя пішла до хати готувати харчі в дорогу.

— Тяжко. Ой тяжко, Головка,— в глибокій задумі з бодем вимовив Тиміш.— Скрутили, давлять. Але ми теж часом, буває, кусаємось.— За цими словами він випростався, пожвавішав.— Тижнів два тому ми засвітили на нові Синьку добрих дві свічки — скирти сіна згоріли до тла.

— Хто — ми? — поспішив Головатий.

— Тобі, Головка, признаюсь. Тільки тобі.— Тиміш кинув порпатись біля постолів, підвівся, наблизився і майже пошепки: — Робітні люди з Бахмута: Григорій Шагрій, Яким Куцевич, або просто Яким, я та ще наш ясецівський хлопець Семенко.

— Семенко зараз тут? — запитав Гордій.

— Теж у Бахмуті. Та що я плету,— спохватився Тиміш,— поблизу Бахмута в долині випасає кінські табуни. Семенко у нас і заводій. Але якщо правду мовити, то кусаємо ми дуже легенько, як беззубі, тільки лякаємо. А хотілося б, як ото, бувало, ми з тобою... Та, признаюсь, боюся посиротити дітей...

Гордій обняв Тимоша і щиро розцілував його.

Вже коли прощалися, у Головатого, було, з'явилася думка запитати Тимоша, як прізвище того «заводія» Семенка. Але поблизу стояли воловики. Вирішив: «Не варто при невідомих людях згадувати таку людину. Досить і того, що знаю, де його шукати».

Коли сонце стало на вечірнім прюзі, понизовець уже під'їжджав до Бахмута. Було бажання зразу ж добратися до тієї долини, де випасаються косяки копей, але насувалася піч. А приїхав не в гостину, а по такому ділу, що з паскоку, напевне, його не закрутиш. Треба бути обачним. Та й добре поміркувати, з чого та як його краще починати.

Коня стрипожив на тому ж місці, де випасав кілька днів тому,— на галявині в чагарях. Сам перебрався поближче до городка. В низині неподалік від Бахмутки виднілися окутані димом та клубками пари солеварні. Головатого зараз цікавили не ті споруди, не сіль, а солеварі: Григір Шагрій і Яким Куцевич. Що воно за люди? Як з ними зійтися?

Приземкуваті, неоковирні печі працювали натужно, з певмовкаючим тремтливим гудінням. Солеварі шідкидали в печі цурпалля, чорну масну вугільну жорству і весь час помішували копистками густо сивіючу киплячу рідину. Ропа на сковородах бралася пухирцями, булькотіла, зривалася, з сичанням бризкала на залізні рами печей, на глиняні підмурки. Зелено-жовтавий ядучий дим, валуни гарячої пари вирували під низько навислою стелею, білими сувоями стелилися долу, завихрено рвались на простір. Здавалось, ось-ось станеться вибух — і в небо шарахне разом з парою й димом печі і довжелезна шопя-курінь.

Григій Шагрій зібрав із сковороди білопінну, ще вогкувату, збиту в крихкі кім'яхи сіль і зсипав до короба. Потім звично набрав із кадуба ропи, мав би вилити на розжарене деко, а він поставив коряк на підмурок печі, сторожко озирнувся і в ту ж мить вхопив залізну коцюбу, вдарив у порожнє деко раз, удруге, потім зачастив швидко, дрібно, а під кінець знову двічі повільно.

У відповідь на ті умовні сигнали десь аж у протилежному кінці куреня почулися такі ж лункі удари. Шагрій задоволено посміхнувся, тінню майнула задума й розтанула. Григій випростався. Глянув уздовж куреня, ніби його дуже цікавило, як працюють сусідні печі.

За хвилину сюди з'явився молодий, років тридцяти, певеликого зросту, з завихреним чубом, засмаглий, босий і майже голий солевар Яким. Руде, просякнуте ропою лахміття звисало на грудях і на спині. Здавалось, потягни злегка за ті гноти — і вся ота зітліла верета розлізеться.

Молодий солевар, переступаючи з ноги на ногу, насторожено чекав.

— Допоможи, Якиме, — звернувся нарочито голосно Шагрій, — бачиш, западто повна, сам не підніму. Копати будемо завтра гуртом, — проказав притишено, коли Яким нагнувся над коритом. — А цієї ночі майнемо у «гості». Стрінемось на тому ж нашому місці, в чагарнику, як сходитиме місяць. Підіймай! Не розхлюпай! — прокричав удавано сердито. — А якщо не зможеш, — мовив знову тихо, — пришли когось із своїх до мене, в садок, з новою кописткою — буде знак, що в тебе не все гаразд і треба бути насторожі.

— Як щось буде не гаразд, прийде мій Андрійко, — сказав Яким, коли підняли й почали виливати ропу.

Звилились густі клуби пари й диму. Вони вдарили в стелю, закрили піч і почали розповзатись, заповнювати курінь.

Яким зник, ніби розтанув у білих рухливих завихреннях.

Двигтять, стрясається розжарена піч. Нестерпно поратися біля неї. Все тіло пройняте жаротою. Ніби гостримми лезами жалить, впивається солона рота. Від неї пухирі на руках, обличчі, ногах.

«Кинь к бісу оті гаспидські ядушні печі, — не раз уже радили товариші, дружина, — скалічиш зовсім руки, а то ненароком позбудешся і очей».

Григір не зважає на ті поради. З малих літ його привчено поратись біля отих печей, казанів, сковорід. І хоч як тяжко, а втягнувся в оту пекельну роботу. Та, окрім набутої звички, у нього є ще важливіше, глибоко заховане в серці — клятва. Клятва про помсту. І доти, доки він не вчинить так, як поклявся, не піде з цих куренів, від цього вогняного палахкотіння...

А мстити було за що: злигодні, втрати, які ятрять душу, ідуть слідом за Григором з далеких дитячих літ. У пам'яті закарбувалося...

Ніч. Темна, непроглядна. Сіявся теплий, дрібний дощик. Родина Шагріїв, обвішана великими саквами, наповненими доверху усяким збіжжям, вийшла з хати. Батько, мати і він, малий десятирічний Григорко, впали на коліна, поклонилися на всі сторони рідній землі, взяли її, духмяну, облиту слізьми, у вузлики, поцілували одвірок і, скрадаючись, сторожко дослухаючись, пройшли садками за околицю хутора. Там, у густому житі, що вже колосилося, долучилися до великого гурту людей — втікачів з села Дубового та хуторів, маєтків полкового писаря шана Бутила.

Вони вирушали в далекий невідомий край — Дике поле — в надії, що там заховаються від панщини, зітхнуть вільно.

Поспішали. Попереду йшли проводирі-дозорці, які знали дорогу. За найменшої небезпеки люди зникали у травах, чагарниках, перелісках.

Йшли без перепочинку. На світанку переправились через тиху, але в тому місці широку ріку Псьол. Вирі-

шили днювати в комишах. Та не встигли сяк-так розташуватись, як на тому, тільки-но залишеному правому березі завалували, заскавучали собаки, вчулись голоси панських переслідувачів. Десятків два вершників при зброї, з мотуззям, щоб в'язати втікачів, гарцювали на високому стрімкому березі.

Думалося, що вершники погарцюють і зникнуть. Але вони не від'їжджали. Почали спішуватись і отаборюватись.

Батько Григорка Іван Шагрій наказав усім чоловікам видобути в кого що є: ножі, списи, серпи, навіть швайки — та й бути наготові.

Перебратись на цю заплавну долину вершники не наважувалися. Знали: конем у грузьке болото, в густі комиші не поїдеш, втікачів зненацька не застукаєш. Чекали, коли вийдуть на сухе, на дорогу, отоді й розпочнеться полювання.

Під вечір води в заплаві побільшало. Десь у верхів'ях ріки, напевне, випали дощі-зливи. Вода затопила навіть маленькі острівці-купини, на яких досі тулились жінки й діти. В таборі почалося ремствування. Почулися нарікання:

— Боягузи.

— Треба вириватися.

— Загинемо.

— Вирушаймо негайно.

— Сидіти отут, в болоті,— говорив Іван Шагрій,— не порятунок. Але й піші далеко не втечемо. А в народі, здається, мовиться так: «В бою за волю смілі стають до ворога лицем, а не гузном».

— Станемо лицем.

— Станемо всі,— заявили втікачі.

І стали.

По глушій півночі, коли на сході ледве починало сіріти, вісімнадцять голих чоловіків, тримаючи в зубах (чи як хто міг) всяке гостре заліз'яччя, перепливли ріку в тому місці, де отаборився загін посіпак. Був намір оточити їх навал'ю, обеззброїти і спробувати всовістити — свої ж бо хлопці, сільські. Порадити їм не чинити зла, вертати назад: мовляв, не наздогнали...

Підкрастися, як було задумано, не вдалося. На заваді стали собаки — загавкотіли, заскімлили. В таборі прокинулись. Сталася кривава січа. Полягли два втікачі і поло-

вина загопу переслідувачів. Решту було пов'язано. Коней і зброю дубівчани забрали з собою.

І потягнулася дорога, довга-довга, виснажлива. Ішли второваними стежками і навпростець, через поля, ліси та переліски. Ховалися в яругах, нетрищах. Боялися зустрічі з татарами, боялися і своїх людей, бо не знаєш, що в кого на мислі, який у кого намір.

І таки не встереглися.

На переправі через річку Уду потрапили до лабет посіпак харківського полковника Донця. Втікачів розділили на окремі групи. Одних погнали збирати збіжжя, що вже перестигало на корені, інших — до городка Ізюма будувати фортецю.

Родині Шагріїв пощастило вирватися з тієї фортеці.

З валкою чумаків, які їхали по сіль, добралися до соляного городка Тора, а згодом перебралися й до Бахмута.

Іван Шагрій став солеваром. З ранку до смерку порався біля розжареної печі. Коли заходила розмова про ту роботу, говорив з посмішкою, скрушно: «Гірко було там, на Присуллі, не з медом і тут, на цій солі. Та хоч не періщать тебе канчуком, не женуть на панське «послушенство»».

У Бахмуті на солеварнях і Григир до діла привчався — розтоплював печі, подавав ропу до варниць. Привичаювався і до іншого.

У ніч під двадцять місяця жовтня вони пробиралися вгору понад берегом Айдару до Шувльгин-городка, де засів із своїм загоном князь Юрій Долгорукий. А їх, робітних людей-солеварів і втікачів, вів бахмутський соляний отаман Кіндрат Булавін. Вів, щоб скарати того князя-душителя. Бо, як говорив і писав Булавін: «И они князь со старшинами будучи в городках, многие станицы огнем выжгли и многих старожилых казаков кнутами жгли, губы и носы резали и младенцев по деревьях вешали».

Першого ж дня, як солевари вийшли з Бахмута, батько і син зустрілися.

— І ти, Григоре? — запитав здивовано батько, назвавши його по-дорослому.

— Ага! — відповів коротко син.

Старий Шагрій схилив голову. На переніссі йому глибоко прорізались дві борозни. Сивіючі кошлаті брови наповзли аж на повіки і, здавалося, закрили очі. Широке,

васмагле, карбоване вогнем і ропою лице спохмурніло й застигло.

— Сидів би дома! — кинув різко старий.

— Сміливі стають до ворога тільки лицем, — мовив Григир.

Старий ще нижче опустив голову. Раптом глянув на лукаво усміхненого сина і теж посміхнувся, поклав на плече Григора руку і, ступаючи вперед, повів парубка за собою.

Від тої ночі батько й син в усіх походах-січах булавінців були пліч-о-пліч.

Були вони поруч в бою і того липного дня під городком Тором в загонах Семена Драного.

Добру силу, понад шість тисяч побратимів, зібрав отаман і оточив Тор. Били по ньому з гармат, ходили на приступ. І, напевне, узяли б його, та підоспіла сила-силенна царського війська: драгуни і кінні полки полковника Шидловського. Війська ті вів брат загиблого в Шульгин-городку князя-карателя такий же князь-кат Василь Долгорукий.

Ворожі табори стали один проти одного неподалік від Сіверського Дінця в урочищі Крива Лука. Весь день обидві сторони ніби примірялися, намацували, вивідували, де б його зручніше вп'ястися, вгризтися. Пострілювали зрідка з рушниць-гавківниць, та окремі сміливці вибігали, погрожували, кепкували і, похизувавшись, зникали в таборі.

Справжня веремія почалася пізно, по заході сонця, коли геть смеркало. Попереду зчеплених один до одного за козацькою тактикою возів-мажар стали піші й кінні булавінці. Та відчайдушна сміливість і впертість були безсилі проти численного й добре озброєного ворога.

Кривава січа тривала до ранку: Повстанців було розгромлено. Хоча й не остаточно, але з Кривої Луки вони відступили й почали розпорошуватись.

...Григир опритомнів, але не міг збагнути, де він і що в ним сталося. Здавалося, його підхопив шалений вихор і безперестанку крутить і крутить.

Розплющив очі. Прямо над ним нависав неймовірно великий, тьмянний місяць. Жахний стогін заповнив простір. Його чуто там, у вишині, під зорями, і тут, у траві, на широкій лісовій галявині, і далеко, в гущавині дерев. Григору ще привиджувалося, ніби на нього насуваються

леза, списи; дивувало, чому не чути пострілів, барабанів, криків. І в ту мить свідомість прорізало: «Де батько?.. Він же був поряд!..»

— Де батько? — ці слова він вимовляє голосніше і голосніше, його крик заповнює все навколо.

Григір хоче підвестися. Голову проймає нестерпний біль, і раптом все поглинає чорна безодня. А коли перед очима посвітлішало, він почав повзти. Натрапляв на мертвих, вдивлявся в їхні обличчя, падав і знову повз і повз. Шукав... Батька не було.

На трави впала роса. Місяць похилив на захід, почав згасати. І світ став сірий, збляклий. Зібравши рештки сил, Григір вхопився за пагіння якогось куща, звівся на ноги і, хитаючись, мов сп'янілий, пройнятий тупим болем, ходив, шукав...

На краю галявини, де починалося рідколісся, набрів на постать жінки. Вона стояла заціпеніла, мов кам'яна баба. На білу з пеліками сорочку спадали розплетені коси. До ніг жінки тулився хлопчина.

На появу Григора жінка і хлопчина не звернули ніякої уваги. Він підступив ближче, ще крок, ще — і з криком «батьку!» впав на холодне тіло.

— Сину, сину... — озвалась жінка. — Їх треба поховати.

Григір підвівся. І лише зараз помітив, що поряд з батьком лежить ще убитий з великою русявою бородою і таким же чубом. На грудях, як і в Григорового батька, запеклася кров.

— Отак поруч, отут, під оцим кленом, і покладемо їх навіки, — говорила жінка, порядкуючи біля мертвих.

Великими широколезими мечами, які вона підбрала на полі бою, заходились копати яму. Копали навперемінки. Землю викидали руками, а коли заглибилися — шапками, знайденими тут же на галявині.

Коли насипали могилу, жінка впала на неї і зайшлася нестримним плачем. Підвівшись, наказала стати на коліна синові і Григору.

— Проказуйте, діти, за мною, — мовила повільно, притишено, але владно. — Проказуйте:

— На могилі наших батьків, які полягли за волю люду, клянемося!

— Клянемося! — повторив твердо Григір.

— Клянемося! — з тремтінням в голосі мовив хлопчина.

— Бути, як батьки,— продовжувала жінка,— стояти за волю, мстити ворогам, мстити!

— Мстити!

Зріднені клятвою, вони довго стояли над могилою, суворі, в глибокому мовчанні.

В хащах урочища десь біля Дінця знялася раптова стрілянина. Рештки розбитих повстанських загонів, відступаючи, напевне, чинили опір.

— Розвидняється. Вирушаймо,— звеліла жінка і вказала рукою на схід, де крізь віти дерев уже пробивалися ламкі промені сонця.

— Я до своїх,— кивнув головою Григир у той бік, де гримотіло.

— Хай вам щастить,— мовила жінка,— хай щастить доконати супостатів... А буде нагода — просимо завітати до Ясенового, до нас, Лащових. Я, Марія, і він,— показала на хлопчика,— мій Семенко, Лащові. Просимо...

Вопа повернулася на схід сонця — пішла. Син слідом за нею. Хитпулося віття ожини, війнув і розтанув тихий шелест.

...Уже з дорослим, відчайдушно сміливим Семенком Лащовим Григир не раз робив наскоки на маєтних, які чинять зло, неволять сірому.

Ось і цієї ночі вони збираються завітати в «гостину» та налякати одного такого жмикрута. Цікаво, що завітають саме до пана, який коверзує в рідному селі Лащового, в Ясеновому. Отож Семенко квапить вирушати і, мабуть, в'яне від нетерпіння зустрітися з «рідним» паном.

З кадуба біля печі вибрано всю ропу. Григир вибив чіп у денці, тонкою цівкою ринула каламутна, сивіюча ропа. Рідини було мало. «Ну й добре,— подумав,— зварю, що залишилось, і на сьогодні по всьому». Упродовж щоби видно всі печі, широкі, присадкуваті, ніби розсунуті недовершені копиці. У стелі над ними звисає довгими клаптями кіптява. Біля печей рухались повільно, мов сновиди, чорні, в лахмітті, з набряклими, червоними обличчями люди; в кожного в руках лопата або копистка.

Раптом Григир помітив в отворі дверей Грименка — управителя соляного промислу. Стоїть, високий, сутулуватий, тонкий. В чоботи заправлені широкі сині штани, поверх яких аж до колін спадає біла, внизу мережана червоним тонка сорочка, перев'язана синім, з великими кити-

п'ямі шнурком. Поверх одягу довга з сивуватої матерії чумарка. Біля управителя, переступаючи з поги на погу, щось жваво говорив, аж вихилявся, наглядач Кастусь Недзівський — молодий, ставний, чорновусий, з голеним довгастим обличчям, в чоботях і в такій же, як і у Грименка, чумарці, тільки перев'язаній зеленим поясом.

Управитель увійшов до куреня, зупинився поблизу печі Шагрія, озираючи, що робиться в солеварні.

«Оцього налякати б, і налякати по-справжньому», — майпула гостра думка, і Григир скосив очі на управителя.

Вже кілька місяців, як він довідався, що нібито у дні, коли загони повстанців оточували городок Тор і туди ж підійшов із своїм військом Долгорукий, соляний наглядач Грименко прислужився князеві. І ото, говорять, за ту прислугу згодом став управителем у Бахмуті. А чи ж так воно, треба перевірити — побувати в Торі, розпитати тих людей, що напевне знають про Грименкові «послуги».

Слід перевірити, а воно ніяк не випадає добратися до того Тора. І серце не вгамовується. Завжди в час зустрічі з управителем Шагрієм сповнюється гнівом, проте гасить його надією, що незабаром черга дійде і до пана управителя. А поки що...

«Цієї ночі в Ясенове. А завтра побувати в Торі, — розмірковував. — Але ж завтра треба копати колодязь, добратися до своєї ропи. А то ходиш біля солі, а їси несолоно».

Було і справді так. Солевар не мав права винести з собою з куреня навіть пучки солі. Вона була царською монополією. Промислом відало соляне управління у Петербурзі. Управитель, довірена від казни людина, продав сіль, але дуже дорого. Бахмутчани потай копали свої колодязі і вибирали з них ропу.

Двічі, ніби звичайний погріб, копав і Шагрієм колодязя на своєму подвір'ї. Але ропи не добув. А зараз вони гуртом копають під горою, у садку Якіма Куцевича. Ропи поки що немає. Але вперто копають і копають.

Під кінець дня Шагрію працювалося вже через силу. Та необхідно було поспішати — закінчувати ним самим загадане. Ще вранці, коли заступав до печі, він домовився з соляним наглядцем, що сьогодні зварить п'ятнадцять корців солі. Зате завтра не вийде до варниці. Той завтрашній день йому дуже потрібний.

Григір підживив, розворушив у печі вогонь і, підводячись, подивився туди, де стояв управитель. Грименка там уже не було. До Шагрієвої печі паближався наглядач. Підступивши ближче, він глянув на короби з сіллю й перевів погляд на солевара.

— Останню довершую,— відповів на німе запитання Шагрій.

— Добре,— буркнув Недзієвський, зазираючи до кадуба з ропою.— Тепер для тебе буде інша робота,— так само знехотя повільно мовив наглядач.— Збирайся в дорогу.

— Куди? — теж вдаючи байдужого, запитав солевар.

— Поїдеш за чорним каменем. Так звелів управитель,— поспішив додати наглядач.— Вирушай сьогодні, як зійде місяць,— уже жвавіше наказав.— Вози на воловні.

— Як умовлено, я засипав п'ятнадцять корців,— відрубав твердо Григір.

— Воля пана управителя! — підвищив голос Недзієвський. І, мабуть, для того, щоб надати сказаному більшій значущості, підняв угору свою довгу і товсту покарбовану палицю, якою заміряв ропу в кадубах і сіль у коробах.

— Вирушимо завтра,— погодився Шагрій, розміркувавши, що поїздка до хутора Зеленого за тим кам'яним вугіллям буде навіть доречною: зустрінетесь там з товаришами-побратимами.

— Ідеш сьогодні! — наголосив украй роздратований наглядач і подумав: «Оперіщити б тебе, лайдаче, києм — і до дзябла. Та ж кращий солевар. А їх мало...»

— Хай на світанку,— вів своє вперто Шагрій, натискуючи з силою на копістку, занурену аж на дно дека. Копістка раптом тріснула і переламалася навпіл.

— Псуєш царське добро! — грізно зауважив Недзієвський.

— Моя копістка, з дому,— кинув байдуже солевар.

— Тут все,— поводячи широко рукою, з урочистим наголосом мовив наглядач,— його величності великого государя Петра Олексійовича Романова... Все!..

Григір відкинув набрякле в ропі цурналля, взяв до рук другу копістку, помішав пею на деці, потім вхопив широку жолобчасту лопату і почав вибирати сіль, довершувати п'ятнадцятого короба.

Треба було негайно зустрітися з Климом, порадитись, як бути, попередити Семенка, щоб сьогодні не приходив на умовлене місце. Але поблизу весь час, наче зумисне, крутиться наглядач. Забуваючи про обачність, Григир метнувся в той бік шопи, де була Климова піч, але там уже порався інший солевар.

За Бахмуткою над лісовою смугою сідало сонце. Невідомо звідкіля з'явилось довгасте хмаринне пасмо.

Воно притупило золоті сонячні промені, почало громадитись, туманити обрій. Торкнувшись верхів'я лісу, сонце кинуло в небо величезні світляні мечі, востаннє прорвало густу сивіючу запону і почало згасати. З яруг виповзла вечорова волохата сутінь. Синява оболонь потьмарилась, зблякла. Насувалася ніч.

Коли сонце зовсім сховалося, малий Петрик довго стояв біля перелазу, вдивлявся у той бік, звідкіля мав з'явитися батько. А його не було та й не було. Хлопчик вийшов на вигін. Та з високої трави далеко не побачиш. Тоді він вибіг на пригорок, на кам'яні брили. Світ поширився. Навіть стало видно густий чорний димовий стовп — це там, де батько варить сіль. Та он він уже йде. Петрик побіг назустріч, щоб узяти в нього велику копистку і віднести її матері. Ту деревину мати вимочить, потім у солону воду всипле борошна, замісить і спече смачні млинці.

Але цього разу батько тримав у руці тільки довжелезне вишневе пужално.

З прикрим здивуванням зустрічала Григора дружина Одарка, коли побачила, що в руках чоловіка немає сподіваної копистки.

— А я гадала, — мовила з докором, — принесеш хоча б закропитися... І діжу вчинила. Тісто підходить.

— Оце добре. Дуже добре! — поспішив Григир жартівливо, вдавано весело. — Будемо з книшами і калачами. — Підхопив сина, дружину взяв за руку й прискорив ходу.

— Обходила я, оббігала усіх сусідів, — жалілася Одарка, — хотіла позичити хоча б тої ропи. А воно ні в кого ні краплі.

Григир ніби не чув тієї скарги.

— Збирай, Одарко, в дорогу. Поїду до хутора Зеленого по чорне каміння, — сказав, коли вступив до хати. — Спечи хоча б коржів. — Витягнув з-за пояса полотняці, просякні ропою рукавиці й поклав у миску з водою.

— Це ж страм людям казати,— ні до кого не звертаючись, розпалюючи піч, обурювалась Одарка.— Чоловік — солевар...

— Так і приповідається: «Чоботар без чобіт...» — кинув Григир.

— Гори ж її там навалено,— вела своє Одарка.— А людям навіть дрібки не дають. Куди дівають?..

— Ідять самі,— жартував Шагрий, а в душі закипало. Він знав, куди відправляють сіль. Та й тут наживаються, жиріють управитель та пригінчі — всякі наглядачі в «таможенної ізби». А коли знаходять у когось із бахмутчан потайний колодязь — засипають, а винуватця, порушника царської монополії, карають батогами, силою змушують працювати на солеварні рік або й два. Наче той винуватець має робити задарма біля державних варниць.

— Була біля тої вашої нори у Якимовому садку,— мовила Одарка, подаючи до столу запашні зарум'янені коржі.— Навіть лазила, допомагала вибирати землю. Прокопано багатенько, а на ропу й натяку немає.

— Буде,— запевнив Григир.— Прискоримо. Досі копали утрьох, а зараз беремо до гурту ще кількох чоловік, та й будемо копати день і ніч.

Розмовляючи з дружиною, бавлячись із сином, Шагрий не забував позирати у вікно, чи, бува, не починає сходити місяць, і роздумував, чи сказати дружині, що цієї ночі, перед тим як виїхати до Зеленого хутора, він з побратимами майне в одне місце, де збираються полякати одного дуку-жмикрута. Вопа, його любя Одарка, знає, що він у гурті з тими, які чинять розправу над всякими дідичами та запопадливо-хижими пригінчими. Вона, напевно, зрозуміє, що й зараз він мусить бути там, де будуть його друзі. А спокою в неї не буде. Зболіє стривожене серце. Бо ж із цих нічних мандрів можна і не повернутися.

Та ще коли б після нічного зухвалоного наскоку він, Григир, міг навідатись додому, а то ж поспішить виїхати в дорогу. Роздуми краяли серце, і, навіть вирішивши не тривожити дружину своєю таємницею, спокою не мав. Гнітило й те, що він змушений критись від найдорожчої йому людини.

На сході ще не рожевіло. Небо чисте, визорене. Григир вирішив — пора. Попрощався з Одаркою, поцілував сонного Петрика і вийшов у ніч.

Дорога повела через вигін в напрямку соляного промислу. За дільницею городка Григир обминув подвір'я «таможенної ізби», воловні й опинився в бахмутських чагарях. Напряму взяв до невисоких, але навіть здаля і вночі помітних двох берестів — умовного місця зустрічі.

З небес сіявся тихий мерехтливий полиск і топив у сріблі всю землю. І те, що вдень було звичайним, зараз видавалося таємничим. А може, це й тому, що Григир ішов на потайне діло...

Клима він застав уже біля береста. Скоро з'явився і Семенко. Ще здалеку, десь із яру, він подав голос — прокричав пугачем, а вже поблизу верескнув достеменно сорокою і вигулькнув на галявину, рішучий, сповнений завзяття, аж сяючий. З усього було видно: Семенко радо вирушає в нічну «гостину».

— Касян там? — запитав Шагрий.

— Там. І коні на припоні, — відповів притишено Семенко.

Григир пригнувся, змахнув руками, ніби збирався плисти, розсунув віти і шурхонував під листяний намет. За ним поспішили Яким і Семенко.

Пробиратися серед густих кущів було незручно й забарно. Біля Бахмутки вийшли на биту дорогу. Вона вилася на південь — схід, вела в широку, розкраяну навпіл рікою долину, облямовану високими деревами.

Незабаром дорога завершила в комишеві зарості. Вчулось іржання та пофоркування коней. Їх було тут десятків три-чотири. З них кілька пар об'їжджених, а решта ще ні разу не гнuzданих.

— Отам, — вказав рукою Семенко і завернув до одинокого розлогого і густолистого дерева, здаля схожого на велетенську копицю сіна.

Підійшли до мажари-буди, в якій жили пастухи-коноводи. Двоє їх — Касян і Семенко. Тут зберігалися сідла, пута, вуздечки та всяке похідне і господарче причандалля.

Разів кілька гукнули Касяна. Але той не обізвався.

Мабуть, десь вештається на леваді. А може, уклався вже спати.

Поблизу буди паслися стриножені, осідлапі коні. Семенко метнувся в кущі, що маячили під горою, і приніс звідтіля зброю.

— Пістолі, ятагани вам, як старшим, вправнішим з такими цяцьками,— заявив весело,— а мені до вподоби оця валізна жердина.— І взяв до рук довжелезного списа.

— На таку шпичку можна настромити добрий десяток панів,— обізвався Яким.

— Ой ні, хлопці,— зауважив Шагрій.— Зараз вони, добродії, дуже товсті.

— Упирі,— вимовив з притиском Семенко і вихопився на копя.

Коли вершники від'їхали, з-під мажари виліз Касян, корепастий, в кожусі і в постолах, підстаркуватий, худорляво-жилавий, зарослий вигорілою на сонці бородою і такою ж кучмою густого волосся на голові. Звівшись на ноги, він пильно вдивлявся, наслухав: м'який, ледве вловимий тупіт копит віддалявся й затихав. Касян зітхнув, перехрестився, якусь хвилину ще дослухався — тихо. З мочарів долинув різкий, ніби простуджений голос деркача, в кущах заквилила якась нічна пташка. Квиління било в груди старого пастуха, наповнювало їх тугою. На очі навернулися сльози, було невимовно тоскно, ніби його оце тільки-но тяжко образили.

Раптом Касян рішуче ступив до мажари-буди, взяв до рук оброть, довжелезну мотузку з волосяною петлею, і поспішив до табуна. Заарканивши ще не приборканого огиря, загнуждав його і вмить опинився в нього на спині. Кінь ставав дїбки, шалено кидався на всі боки, рвав землю копитами, потім ніби опшарений помчав стрілою, забирав у степ, але далеко від свого табуна не віддалявся. Нарешті кінь стомився. Захеканий, у милі, він ще коверзував, мордувався, та нарешті зупинився.

Вгомонився і вершник. Біля мажари Касян розгнуждав коня, відпустив його. І не так заспокоєний, як стомлений скаженим гарцюванням, зів'ялий поліз у мажуру-буду спати.

Пірнав у сон — ніби у чорну, непроглядну пітьму. Та ось пітьма почала рідшати, світлішати. В імлістій круговерті з'явився спершу ледве примітний, наче припорошений земляним пилом срібний хрест. Його наближала чиясь невидима рука. Потім рука стала зрима — заросла рудувато-сивим волоссям, з довгими брудними пальцями, що міцно вп'ялися в хрест. З'явилась і постать богомола — висока, в чорному, довгому, аж до п'ят, чернечому каптані. На виш-

нутих грудях лежала сива, з рудими пацьорками борода. Тонкий, загострений, ніби дзьоб, ніс звисав над щільно затиснутим ротом. З-під кошлатих насуплених брів дивились злі вицвілі очі. Маківка голови гола, ніби вичовгана, і присмалена сонцем.

— Я знаю, ти з отих розбишак,— прорік богомол тихо і навіть наче лагідно, неосудливо,— з тих розбишак, що роззорили воєводу Амосова. Знаю...

Страшний своєю байдужістю голос віддалився, хрест гоїднувся, померк, постать у чорному розтанула в каламуті.

...Касян бачив себе серед розлюченого натовпу. Чоловіки, жінки, молоді і старі — всі кидали каміння, били кілками по вікнах, дверях. Лункі удари, крики, стогін, прокляття змішалися в суцільне ревище...

Насувалася ніч, а натовп зростав, набухав гнівом. Ось рухнули дубові, ковані залізом двері — і люд ринув у палац, запрудив вузькі проходи і просторі горниці. Трощили все, що трапляло під руку. Потім палац, комори, стайні потонули у вируючій вогні.

Раптом почулось:

— Стрільці!..

— Стрільці!..

— Люди, тікайте!..

Касян вибіг на подвір'я. Біг по зчорнілому, стоптаному снігу. Вчулися постріли. Кулі просвистіли над головою. Він біг з дворища воєводи ковзкою дорогою до свого селища. Вже бачив свою хату, але і там стріляли. Він повернув назад, на ту ж дорогу, по якій тільки що біг, вимчав у поле і подався до лісу. Кружляв, хотів добратись до свого селища з іншого, безпечнішого боку.

Світанок зустрів у лісі. Ішов навмання, але був певний: знайде потрібну дорогу. Минув день, другий. Доймав мороз. Особливо було дошкульно ногам. Личаки геть порвались, розповзлися. Відпочивав у дуплах дерев, але недовго — боявся заснути, знав: засне — не прокинеться. Гриз кору молодого пагіння ялин, але голод не вгамовувався.

На третій день блукання натрапив на чийсь сліди. Пішов по них. Припорошені снігом, вони губилися. Довго і вперто шукав, знаходив і знову губив. Вкрай знесилів і не міг уже йти. Тоді повз, котився. Удалинні під сплетінням ялинових віт побачив приземкувату хатинку, з-під стріхи струмились пасма сивого диму.

Довго лежав біля порога. Задубів, почав засипати. Зібравши рештки сил, підвівся, хотів відчинити двері — і впав на порозі, знепритомнів.

Отямився в хаті. Розплющив очі, а пітьма не віддалялася, лише посвітлішала. Вчувся голос, далекий, ледве чутний, і перед очима з'явився хрест...

— Пити... — вимовив Касян, мабуть, тільки губами, бо слів не почув.

Хрест зник. З'явилася дерев'яна таця, на ній — щойно спечений, трішки пригорілий, рум'яний, запашний корж і глечик з водою.

Касян жадібно вдихав ті пахощі, очима поїдав коржа, а все його нутро проймали корчі, тіло судомив гострий, пекучий біль, груди палила жага. Простягаючи руки, він рвонувся, хотів схопити страву.

В ту ж мить таця віддалилась.

— Признайся: ти був з ними? Ти із тих?.. — Таця наближається. Голос ніби випліскується з води, старечий, скрадливий. Таця з коржем перед очима. Простягни руку — і вхопиш. Він ворухить пальцями. Вони вигинаються когтисто, тремтять. А таця віддаляється — не дістанеш.

— Я з тих... — сказав він, знеможений.

— Із тих?! — повторив із злістю богомол.

Таця впала на голову. Вода залила обличчя, хлюпнула на долівку. Тамуючи біль, Касян злизував спраглими губами краплі вологи, звалився долу й припав ротом до брудної калюжі.

— Вставай!

— Ставай на коліна!

— Вставай!.. — повторювалось вимогливе.

Касян підвівся. Перед його очима з'явилися: корж, глечик і хрест.

Богомол дав напитися, з'їсти шматочок коржа і, піднісши вгору хреста, наказав повторювати за ним слово в слово...

— Перед тобою, боже, каюся! Каюсь і даю клятву: віднині ніколи не брати до рук зброї. Не здіймати руки на папа...

«Не брати до рук зброї», — повторював і повторював щодня разом з молитвою.

Весною залишив хижу богомола. Була думка навідатись до рідного села. Але дізнався, що воно спалене, зруйновано дощепту, а людей покарано, розвіяно по світу.

Багато з того, що пережив Касян у дні бурлакування на Волзі, на Дону, забулося, вивітрилось. А пережите у хижі богомола, ота клятва не забуваються...

Касян здогадується, знає, у яку саме «гостину» вирушає Семенко зі своїми побратимами. І щоразу після їхнього від'їзду його б'є пропасниця. Йому теж хотілося б разом з ними майнути. Але ота клятва перед хрестом...

Іхали риссю, припускали і вскач. Семенко попереду. Він поспішав. Треба було добратися до сходу місяця. Простували степовою цілиною, перетинали заболочені низини, мочарі. Зупинилися на пригорку біля степового байраку. Коней стриножили, пустили пастися і поспішили вийти на широку, затишну рівнинну галявину, на якій росло кілька поодиноких дерев.

Пахло кошарою, овечим лоєм.

— Отам, під тою грушею, — мовив тихо Семенко, — біля крайнього воза нас ждатиме Тиміш.

Біля найвищого дерева стояли чотири наричених вовною мажари. На високому стовпі під дашком висів великий ліхтар. Світло падало на мажари, на великий, приладнапий, як кринична жердина, безмін, яким важили споквану вовну.

Запрягали волів. Від воза до воза повільно з ліхтариком у руці переходив огрядний, у куцій чумарці чи кожушку чоловік. Він оглядав, обмацував мотуззя, рядна, якими вповито було вовну, і підганяв воловиків.

Три мажари уже могли б вирушати, а з четвертою була затримка. Теліпався не натягнутий як треба мотуз. Мотуз натягнули. Та сталася ще одна затримка: воли не йшли в ярмо. Мабуть, як слід ще не привчені або ж боялися світляного пасма, що било з ліхтаря.

Нарешті борозний віл переступив в'їя, дав шию. Воловик накинув ярмо, встромив у верхню дірку нашійника занозу. Віл шумно зітхнув, мотнув головою, заноза тріснула й переламалася. Ярмо упало.

— Вайло! Недотепа! — верескнув гнівно чоловік з ліхтарем, здійняв з плеча ремінного арапника і з люттю огрів хлопця по голові раз, вдруге, замахнувся і втретє, але не встиг. Погас розбитий ліхтар, а Семенко вдарив списом по ногах кривдника. Той мов підкошений звалився долу. На голову йому накинули торбу, зв'язали руки, ноги, підхопили, понесли в лісову гущавицу і поклали ниць.

— Оце і є його великопанськість, гасид Синько,— мовив низьким голосом Семенко, ставлячи свого списа на спину панові.

— Був Синько. Коли ж дослужився до ротмістра і став мастним, то перевернувся на пана Синька,— сказав Шагрій.— Та хай як хоче себе називає, це його діло, а біда, що цей пан людей неволить.

— Неволить, і запопадливо,— продовжував Семенко.— До пожалуваного йому хутора Синько силоміць доточив селище Ясенове.

— Он як? — здивувався Яким.— А може, пан мав право?..

— Вельможний цупить все, що підвернеться, і кричить на весь світ, що то по праву,— пояснив Григір.

— А так. Правда,— підтвердив Семенко.— Цей пан заявляє, що в нього є грамота на землі на сто верст навкруги. Хто не вірить, опирається, того він тяжко карає. Позавчора скарав двох жінок — стару Ярину та її дочку Мотрю — за те, що відмовлялися іти на «послушення». Ярина того ж дня померла. А вчора Синько забив до смерті пастуха Данила. Ось тільки-но розкраяв арапником обличчя воловикові.

— Доволі! — припинив оповідь Шагрій.— Яка буде, товариство, кара нелюдові?..

Побратими мовчали.

Від галявини долинуло гавкотіння собак, людські голоси. Там, папевне, стривожились раптовим зникненням пана. Коли б хтось дослухався, то почув би і голос волоника Тимоша, який по-своєму давав лад — заспокоював людей, направляв їх шукати пана в протилежний, де він тепер знаходився, бік.

Почувши голоси, Синько спробував було підвестися або хоча б перевернутися на бік і, можливо, подати голос про порятунок. Але гострий спис гасив ті наміри. Довелося вклякло лежати й не ворухитись.

— Так яка буде кара?..— знову повторив Шагрій.

— Мотузка міцна. Дубова гілляка витримає,— порушив мовчання Яким.— Не треба з отим мотуззям і вовтузитись,— вів далі роздумливо.— А натиснути на списа...

Зв'язаний застогнав, заскімлив.

— А може, в пана залишилася іще хоч крапля людяності, совісті,— почав роздумливо Семенко.— Хай пан дасть людям спокій.

— Помилуйте,— заволав благально, схлипуючи, Синько.— Не вбивайте.

— Помилуємо? — запитав Шагрій.

— Побачимо, як він після цього буде ставитися до людей.

— Хай так.

— Помилуємо.

— Перевіримо...— повторили всі троє один за одним.

Над верховіттям дерев почало світлішати. На сході зарожевіло — пробивався місяць. Пора було вирушати.

Попустили трохи мотузку на руках зв'язаного і відійшли.

Вертали тою ж степовою дорогою — навпростець. По освітленій місяцем землі коні ступали упевнено, бадьоро. Побратими мовчали, ніби ні про що було говорити. Насправді кожного непокоїло: чи не марно згаяно ніч?

«Може, того супостата треба було по-справжньому провчити?» — думали.

— А дідич Качура, отой, що клявся, божився,— почав першим висловлювати свої думки Яким,— знову взявся за своє: загарбав громадські левади, луки.

Григір і Семенко мовчали.

Шагрій згадав, як одного разу перед клечальною неділею вони застукали ввечері того Качуру на леваді і почали совістити, що він чинить людям зло. Розлючений дідич вхопив вила і поліз у бійку. Довелося дати йому доброго прочухана. Божився, клявся, що віднині ногою не ступить на чуже, громадське. А воно, бач, клятва була на вітер...

— Гадаєте, налякали пана Синька? — не мовчалося Якимові.

— Просився ж як слізю,— сказав Шагрій.

— Побачимо. Перевіримо,— одізвався і Семенко.

Згадалася нараз його подруга Христя. Уранці вона довідається про оказію з паном Синьком, завітає до його, Семенкової, матері, вони удвох радітимуть з того, що провчено жмикрута... А за день-два Семенко і сам навідається до Ясенового і розкаже, як лякали...

Вже біля Бахмута, в чагарях, передаючи коня Семенкові, Григір сказав:

— А чи не слід нам, товариство діяти трохи крутіше?

— Лоскотанням пана не проймеш,— докинув Клим.

— Я теж так думаю,— признався Семенко.

— Проймемо чимось і гострішим, — уже навздогін кинув Семенко Шагрієві, який спішив до воловні селяного промислу.

Коли геть віддалився і затих тупіт кінських копит, Синько перевернувся на бік, вивільнив з мотуза руки, скинув з очей пов'язку, розв'язав вузли на ногах.

Довго сидів, віддихувався, приходив до тями, все ще не вірячи, що залишився не тільки живим, а й навіть не побитим. Лише на спині, там, де торкався спис, трішки саднило.

Оговтавшись, звівся на ноги, кулаком погрозив у той бік, куди зникли нічні невідомі нападники. З думки йому не сходило, що він уже чув голос одного з розбишак, запам'яталось, що той теж ось так гаркавив.

Здогад пройняв блискавично. Навіть уявилося: високий, плечистий, показний з себе, круглоголовий, сірі очі, завихрене русяве волосся, гаркавить. Бачив його не раз у Торі, у Святогір'ї.

Вирішив запопасти його до рук. А там — кільце до кільця потягнеться і весь ланцюжок, знайдуться такі, що дізнаються, хто оті двоє... Не гаючись, навіть не довідавшись, як там його вози з вовною, Синько вирушив до свого двору. Мав намір прихопити кількох своїх охоронців і податися навздогін. А потім розміркував, що негоже йому, статечному, відомому в окрузі дідичу, особисто ганятись за якимись голодранцями.

Загін у вісім озброєних охоронців з цидулою Синька до Грименка про допомогу на світанку вирушив до городка Бахмута.

Семенко зняв з коня сідло, заховав у потаємному місці зброю і, перетинаючи долину, направився до мажари-буди. Назустріч йому на повному скаку мчав Касян. Домчавши, влетів-спішився.

— Там за тобою! Ловці!.. — ледве вимовив, надміру схвильований. — Бери мого коня. Тікай!

Але вже було пізно. Загін вершників, оточував з усіх боків. Пручання було даремне. Семенка миттю зв'язали, кинули на візок-драбиняк і рушили.

Гордій Головатий з'явився біля мажари-буди тоді, коли візок в оточенні вершників був далеко від Бахмута.

Привітавшись з нахмуреним кремезним чоловіком, понизовець запитав, чи є тут пастух Семенко.

— Був такий,— відповів повільно, неохоче Касян, повертаючи коня, щоб від'їхати, але глянув на сивовусого вершника, пройнявся до нього повагою і вже мовив лагідніш: — Лиходії повезли. Куди — не знаю.— І вказав рукою на дорогу, що вела на південь.

Головатий не поспішав наздоганяти. Їхав назирці. Коли вневнився, що везуть в Ясенове до панського двору, узяв гак степом аж до дубового гаю. В селище в'їхав з південної окраїни. Коня пустив у Тимошів садок. Сакви залишив у хаті, а в киреї наопашки, під якою сховано пістолі, поспішив на вулицю, де вже збиралися до гурту стривожені ясенівчани.

Синько у тій же, що й раніше, куцій чумарці, в округлій присадкуватій шапочці, тільки в інших (напевне, не випадково заміненних) широких синіх штанях, запущених в низькохалявні чоботи, сидів на ганку, видивлявся. Ніби дожидався значного гостя.

На візку, що підкотив до ганку, із зв'язаними руками сидів Семенко. Здавалося, він спокійно озирає будинок, байдуже зиркнув на пана, розглядав вершників, які півколом оточили візок.

— Робітний соляного промислу? — раптово наїжачившись, запитав Синько.

Семенко ствердно кивнув головою.

— У Торі з паном Грименком бував?

— Так.

— Питаю, у Торі? З Грименком? Говори!..

— Бував.

— Де? Де бував?

— У Торі.

— Ага!.. Мій нічний гостенько!..— торжествуючи, вигукнув Синько.— Підвела тебе буквочка. Підвела...

Скочив з веранди, вихопив в одного з вершників канчука і почав несамовито періщити ним зв'язаного по спині, руках, голові. Кров залила обличчя. Та Семенко сидів непорушно.

Вгамувавшись, Синько наказав забити злочинця в колодки і відправити до Торської фортеці.

Візок їхав вулицею селища. Семенко уже в дерев'яних колодках-дибах на руках і ногах стояв, вітався з зустрічними. Люди вбігали з хат і йшли за возом, забігаючи на-

перед. Юрба паростала і наростала. Вершники, що супроводжували візок, оточили його тісніше, відпихали кінсьми людей.

Вид скривавленого хлопця обурював. Чулися погрози. Люди виносили й кидали у візок до ніг закутого вузлики в їжею, соломучу, щоб було м'якше сидіти.

З однієї хати вийшла стара, сивоголова, висока, всуцуплена жінка.

— Сину, синочку мій, куди ж це тебе? — залементувала, кинулася до візка.

Вершники загородили їй дорогу. Але люди зупинили коней, взяли стару під руки, підвели. Семенко нагнувся. Мати, цілуючи сина, зайшлася нестерпним плачем.

Візок рушив. Стара впала на землю. А в цю мить біля Семенка опинилася середнього зросту, кругловида, чорноволоса дівчина, в чорній спідниці, в білій, розшитій квітчастими поликами сорочці.

— Христя. Наречена... — почув Головатий.

Дівчина припала до грудей Семенка, поцілувала його, обтерла широким рукавом своєї сорочки кров на обличчі.

Вершники-конвоїри, погрожуючи, наказали Христі забиратися геть. А потім почали силою стягати з візка. На ходу це було незручно. Коней зупинили. Два конвоїри спішилися і зсадили дівчину. Але вона в одну мить знову опинилася на візку і прив'язала себе розплетеними косами до дибки, щоб бути поруч з коханим.

Один з конвоїрів вихопив шаблюку, намірюючись різати косу.

— Люди!.. — крикнула Христя, здіймаючи вгору стиснуті кулаки. — Люди!..

— Сваюля!

— Розбій!

— Не дамо знуцатися! — чулося грізне, вимогливо з гурту.

Натовп жінок, дівчат ринув, відтиснув геть вершників. На конвоїрів полетіло каміння, кім'яхи землі, дерев'яне цурпалля. Кимось кинутий камінь влучив у голову коневі. Кінь рвонув, став дибки, вершник випав із сідла. Вчувся крик, зчинилася метушня.

Раптом пролунали постріли. Конвоїри з оголеними шаблями, з піками насували на безоружний людський натовп.

З візка, розтявши косу, силоміць зняли Христю.

— Гони коней!

— Гони скоріше! — кричали вершники.

Погрозливі вигуки, лемент заглушили постріли. Коні рвонули. Збита курява заповнила вулицю і вкрила сивою целеною збуджений натовп.

За селом, на повороті дороги, біля дубового гаю, загін вершників раптово повернув назад, помчав вулицями селища до панського двору, напевне, втихомирювати бунтівливих ясенівців. Візок супроводжували лише два конвоїри та кучер, щупленький білявий хлопчина.

Головатий на певній відстані їхав за возом. Коли побачив двох вершників, у понизовця блиснула думка — спробувати звільнити отого Лащового, з яким йому так і не вдалося поговорити.

Завернув до двору Тимоша. Скоро зібрався в дорогу. Коня провів рідколіссям і опинився попереду візка. Задум понизовця був дуже простий, хоча й ризикований: зненацька напасти на конвоїрів і звільнити закутого. Ще в Ясеноному, коли вирушали вдорогу, Гордій, придивляючись до тих двох на неосідланих конях, визначив, що ті посіпаки не сміливого десятка. Якщо ж вони вчинять опір, тоді заговорять пістолі.

Весь час Головатий їхав попереду. На поворотах чи на роздорожжі, ховаючись від стороннього ока, стежив, куди звертас візок, і остаточно впевнився: Семенка везуть до городка Тора. І, напевне, до фортеці.

Степ змінився на ріденькі переліскові смуги, які поступово переходили в суцільні соснові та дубові гаї.

Городок Тор уже був недалеко, за пасмами пригорків.

Дорога перетинала дрімучий ліс. Понизовець вибрав зручне для нападу місце і засів. Наготував пістолі, ятагана почепив з правого боку, напхвату.

Учувся тупіт копит. Вразило, чому так гулко. Заторохтів візок. Головатий підвівся, став за грубезною ялиною і застиг в напруженому чеканні. Сторопів від несподіванки: візок супроводжував цілий загін.

Від раптової злості майнула спокуслива думка: вцілити переднього, у зеленому, вигаптуваному срібними шпурками кунтуші, обвішаному пістолями, — мабуть, старшого в загоні.

Холодна розсудливість, обачність взяли гору.

Не поспішаючи, Головатий вивів коня з низини, де той випасався, і, вже їдучи позаду, стежив. Конвоїри і візок завернули до центру городка, де солеварні і фортеця. Гор-

дій пришпорив коня, виїхав на дорогу, яка вела до козацького селища Маяки.

Насувалася ніч. Сутінки заворожували степ, гаї. В небесній оболоні привітно замиготіла, ніби тільки-но оновлена, чиста вечорова зоря.

Головатий ні на що не звертав уваги. Поспішав у гостину та на пораду до свого давнього побратима Петра Скалиги. Їхав сповнений роздумів про звідане ним за останні дні, про те, що нібито і не згайнував даремно часу, але й того, чого хотілося, чого шукав, поки що не знайшов.

Гордій причинив сінешні двері, навпомацки пробрався праворуч і опинився у наповненій тьмяним місячним сяйвом світлиці. Покликав господаря — ніхто не обізвався. Повертаючись до сіней, нарочито грюкнув дверима.

— А який там біс вештається? — почулося знадвору.

З-під повітки, наповненої сіном, вийшов господар, Петро Скалига.

— Ти, Гордію? — запитав спокійно, неквапливо, сливе байдуже, ніби знав, що той саме оце приїде, і, обтрушуючи одяг від чіпких пирію та типчаку, пішов назустріч гостеві.

Вітаючись, не чоломкались, а торкались плеча один одного, і чулось коротке, глухувате:

— Отак!

— Еге ж, отак!

— Стережись!..

— Маєш!..

— Ти ждеш його на маковія, а він — коли сніг повіє, — з легким докором мовив господар. — Друзяка, як з лободи ломака.

Посідали на дуплястій вербовій колоді, що правила за призьбу.

— Ти, Гордію, нівроку ще, слава богу, сторчак! — відсапуючись, зауважив Скалига.

— Та ще через перелаз, а можу й через тин, — відповів Головатий.

— А мені, мабуть, уже рясту не топтати, — спокійно, як про щось звичайне, сказав господар. — Відтопталосся...

— Отаке верзеш, — заперечив Гордій, окинувши пильним поглядом високу, згорблену, висріблену місяцем постать — білі на очкурі штани, біла сорочка, біле на голові волосся і такі ж білі, звисаючі донизу вуса. Таким він був і чотири роки тому, коли розлучилися.

Зринуло, як уперше познайомились...

Того дня Гордій за влучне сріляння одержав як нагороду від понизовця Небаби пістоля. З гуртом своїх друзів-уманців він завітав до сусіднього січового куреня. На майдані, в колі козаків один цибатий білоголовий молодик, вихиляючись, пританцьовуючи, оповідав щось дуже смішне.

— Здоров'я сусідам! — привітались уманці.

— Спасибі.

— Кланялись Оверко та Івась!..

— Тим же києм і вас!..

Тут всі давно уже один одного знали.

— А це хто такий? — запитав цибатий про Гордія.

— Твій, Петре, земляк, — відповіли уманці.

Цибатий вдавано набундючився, випнув живота, надув щоки і взявся в боки.

— Не знав, не відав, — проказав нарочито повільно, низьким голосом, — що у мене є й такі земляки-сопляки.

Гордій скипів, розмахнувся й затопив в обличчя зухвальця. Петро гепнув на землю, але в ту ж мить, ніби підкинута пружиною, схопився, кинувсь на Гордія. Вони вчепились за барки, потім вхопили один одного в обійми.

— Розбороніть!

— Розчепіть їх! — почувлися тривожні голоси.

Серед січового товариства суворо каралась будь-яка бійка чи сварка.

— Чоломкайтесь!

— Чоломкайтесь, сучі діти! — вигукнув, нагодившись на ту катавасію, сивовусий Небаба. Петро, заюшений, криво посміхаючись і мружачи ліве підбите око, першим почав миритися з Гордієм.

Увечері вони сиділи над дніпровною водою, згадували: Гордій — свою Рубайку, Петро — рідну Торговицю.

Звірялись один одному, мріяли про лицарські вчинки, вигривали наміри зібрати гурт таких, як самі, сміливців, заскочити у ті рідні краї і добре провчити панів та недоляшків.

З роками дружба не згасала. Гордій (після смерті Івана Сірка та коли було ушкоджено руку) осів на Вовчій в козачому зимівнику в Кам'янці; ходив на Дон з чумацькими валками; допомагав чим міг бідній сіромі. Ота волелюбність завела його і на береги Сіверського Ділля до загонів Кіндрата Булавіна.

У тих повстанських загонах був і Петро Скалига. Після поразки під Тором Петро повернувся на Січ. А там роз-

брат, не розбереш — хто куди... Петро довго не роздумував, пішов бити короля Карла. На милиці, із шведською кулею в носі і з царською відзнакою за Полтавську баталію дошкандибав Скалига до Дінця, до селища Маяки...

— Відтоптався...

— Ото зарядив: ку-ку та й ку-ку.

— Та воно правда,— погодився господар.— Що на душі, те й на язиці. І нікому пожалітися... А ти, Гордію, у веремії, в бучу ще лізеш? — запитав раптом, міняючи тему розмови.

— В думках та ще, буває, у сні,— признався Головатий. Вимовив глухо, здавалось, неохоче, але щиро, з затаєним сумом. І, помовчавши: — Отак, в гостину до тебе завітав. І за порадою.

— Що, опікся десь чи, може, скрізь уже скоренив неправду? — глузливо прискалюючи ліве око, запитав Скалига.

— Прощаюся,— твердо вимовив Головатий.— Прощаюся — і на Правобережжя.

— Потягнуло до рідної хатоньки? — нарочито пискливо тягнув Скалига.

— А чого ж, заведу бджілок,— в тон господареві цідив Гордій,— та й буду забавлятися, як дехто забавляється отими божими мухами... А гоститиму у хаті-палаці ясно-вельможного пана Потоцького...

Ліве око господаря уже округлилось і дивилось незмигливо на гостя.

— Побував я у церкві, у склепі,— почав спроквола Гордій.— Навідався...

— Перевірив? — насмішкуватий тон господаря змінився на схвильований. Він підвівся, ступив кілька кроків сюди-туди, сів на колоду, ближче до гостя.— І що ж? — нетерпляче запитав.

— Казан, як був, повний,— спроквола вів Головатий.— І все інше теж на своєму місці. Дещо, мабуть, тільки заіржавіло... Всі оці дні, Петре, шукав я того, хто б кресав іскри із свого серця та сердець людей...

— З тих, що колись разом з нами кресали, є ще, здається, дужі,— підказав Скалига.

— З декотрими зустрічався,— відповів Гордій.— Та про те, що бачив, не хочеться навіть згадувати. Один став жмикрутом, той горшки ліпить, того заарканено кріпаком. А одного, молодого, кажуть, полум'яного, у мене з-під са-

мого носа вихопили. Говорили, є ще відважні, але, признають, тих не бачив. Хоча, брешу, бачив: козаківну в запасці. Така, напевне, могла б заткнути за пояс і козарлюгу. Жалкую, що не довелося дізнатися, чия вона дочка. Отак... — закінчив невесело.

— Отак, Петре, — знову почав, помовчавши. — Не тільки достойного на «святе діло», а навіть нікому передати ось ці пістолі, що ношу в саквах. Хіба отій, що в запасці, Христі...

— Христі, кажеш? — перепитав Скалига. — Якщо в Ясеновому, то це дочка Калача, побратима Семена Драного. Були, як мовиться, нерозливвода. І загинули, б'ючись пліч-о-пліч. А Христя ота — в батька, не з боязких.

Гордій мовчав.

— Скільки весен і зим, як ти, Головатенко, не був у цих краях? — запитав Скалига.

— Чотири, — відповів Гордій.

— А скільки з отим рудошукачем, Капустіним?

— Одне літо. І осінь, — додав Головатий.

— Набігло, сказати б, і небагато, — роздумував Петро, — а подій усяких за оді літа, гай-гай!.. Скажімо, таке: бувало, бідний чолов'яга, коли йому непереливки або душа просить волі, чкурне з маєтку сюди, в Дикопілля. А тут, у степах, як у море пірнув...

— Було, — ствердив Гордій.

— А тепер, — наголосив твердо Скалига, — за указами, дарчими грамотами від самого царя його наближені і тут прибирають до рук землю і людей.

— Не впоминай при мені, — просив Гордій, — отого осоружного царя. Це він вхопив пазуристу, пошматував, роздав своїм вельможним все, що було біля Дніпра, Слобожанщину і вже роздаровує Дикопілля.

— Отож і я кажу, — вів свою думку господар. — Повсюдно запроваджується панщина. Розгулявся канчук. До того ж чоловік, бувало, тікав з насидженого місця сам чи з гуртом таких же сіромах, а зараз людей гоном гонять, як бидло, з одного місця на друге. І вкорінюють, де хочуть. Я, ти та ще такі, як ми, кресали іскри проти царя, князів, восвод, проти того коверзуна, крутія кошового отамана Кості Гордієнка, проти гетьмана Мазеи та всякої хапкої старшини. А зараз ті іскри ледве-ледве тліють... Люди стають якісь дрібненькі душею. Іноді навіть думаєш: для кого кресав оті іскри?

— Ти, Петре, оце, як той тхір, підпускаєш вопючого духу,— дошкульно кинув Головатий.

— Як тхір?! — образився Скалига.— Тьху!..

— Не думаю, що ти страхополох,— не здавався Гордій, підводячись.— А от почав верзти дурниці. Не знаю, як хто, а я вірю у «святе діло». З пістоля Івана Сірка, хай йому покійно буде в могилі, рука Головатого за волю сіроми не схибить!

— А я,— теж підводячись, мовив Скалига,— пильную бджолу. То до моїх вуликів приходять добрі люди. І коли, буває, горять маєтки вельможних, то і я дечим причетний до того...

— От і висповідались,— сказав Гордій.

Аж тепер мала починатися між ними задушевна розмова.

Вечеряли під повіткою. Господар простелив килимок, на ньому — рушника. Приніс всяких наїдків. Від чарки Гордій відмовився. Не покуштував ні в'яленого чабака, ні смаженої качки, ні коржів з маком. Пожував хліба з цибулею і запив кислим молоком. Те ж саме вживав і господар.

Їли мовчки, не поспішаючи. Так призвичаїли їх ще з юних літ.

Гроза насувалась із-за Дінця. Чорні кучугури хмар відразу поглинули надщерблений місяць. Війнув холодний рвучкий вітер, заграв у діброві басовитим гудінням. Десь за Дінцем розкраяла півнеба блискавка. Ніби неохоче, спроквола, ліниво прокотилося туге гримотіння. Блискавки частішали, рвали чорну низьку запону, на мить освітлювали сивіюче звивисте хмариння. Гриміло все ближче і ближче. Упали перші краплі. Дощ припустив і вщух, ніби лякав або ж роздумував — іти чи не йти. А потім залопотів і полився без упину.

Крізь скажений посвист вітру, гуркотняву грому і періщення дощу раптово вчувся людський голос. На подвір'я з густої водяної круговерті з'явилася постать. Вона, хитаючись, ішла... зупинялася...

— Прямуй сюди! Під повітку! — майже разом прокричали Скалига і Головатий.

Постать шарпнулася на голоси. Порив вітру шугнув, ударив зливою. Постать хитнулася і мов підкошена впала.

Головатий і Скалига, як були, вибігли на подвір'я.

— Ви, діду Петре? — почулося зраділе. — Спасибі. Не турбуйтеся. Я сама.

Голос дівчини видався Головатому знайомим.

— Я до вас, дідусю. До вас, з тяжким горем, — додала дівчина, викручуючи мокрі обтяті коси.

— Говори сміливо, Христе, цей дядько — свій чоловік.

«Христя, наречена Семенка...» В уяві Гордія постало: візок, постать парубка з завихреним білявим чубом. На руках дибіці. Поряд юнака дівчина...

— Говори, що там у тебе... — нагадав господар.

— Семенко у Торі в острозі, — вимовила на диво спокійно Христя. — Минулої ночі вони налякали ясенівського пана...

Христя оповідала, як везли парубка, як збунтувалися ясенівці. Головатий не дослухався. Він знав більше, міг би розказати про свою невдалу спробу звільнити того Семенка.

— А солевара Григора зараз у Бахмуті немає, — повідомила Христя. — Тільки Яким, Григир поїхав...

— Знаю. В дорозі, — сказав Скалига. — А з тим паном можна було б заждати, — ніби роздумував сам з собою. — Та якщо сталося, то вже нічим не зарадиш. Семенка треба виручати. Ось що, — уже звернувся до Христі, — ступай, дочко, до хати, там на жердці знайдеш одяг онуки. Перевдягнися в сухе, відпочинь — і гайда до Тора. Відшукаєш хату ченця Якова, його ще там знають як чаклуна. Знайдеш, його хата поблизу фортеці. Розкажеш старому все, що сталося, і попросиш від себе, та й від мене, хай довідається, куди саме запроторили парубка. Це важливо знати. А тоді подумаємо, що нам робити.

— В дорогу, Христе, — радив Скалига, — вирушай на світанку. Вітрище і дощ, треба гадати, ранком втихомиряться. Іди відпочивай.

Христя обхопила голову руками, метнулася і зникла в хаті.

Скалига, закотивши штани, пакинув на голову ворочком мішок, пішов босоніж до пасіки. Повернувся не скоро. Затьопаний, мокрий, але задоволений.

— Вулики як вкопані. Не пошкодило, — говорив сам із собою. — Діло таке, — уже звертався до гостя, — треба попередити того бахмутського солевара Григора про небезпеку. А то, може, і йому простелеться дорога до Торської фортеці.

— От і є причина зустрітися, — сказав Гордій, — кутаючись в кирею і простягаючись на сні. — А солевар той, як виявляється, не стоїть осторонь боротьби.

— Навіть, скажу тобі, стоїть дуже близько, — запевнив Скалига. — Якщо ти, Гордію, доберешся щасливо до нашої Синюхи, — уже крізь сон, але виразпо чує Головатий голос Петра, який улігся поряд, — то на тому торговицькому березі, отам, де річка круто повертає на південь, біля самої води хата... пізнаєш ко пам'яному підмурку. Та ще прикмета: з причільної сторони груша, висока, крислата. Грушки невеликі, кругленькі, червонобокі, а солодкі... Особливо коли влечаться. Та ще там невеликий вишняк. Зайдеш до хати, вклонися тим, хто там зараз живе. А якщо пусто, вклонися тому місцю, від мене вклонися...

Слова глушить дощ, розвіває вітер. А старий говорить і говорить...

Надійшов похмурий світанок. Набухла від дощу земля німувала. Рівнини перетворилися на широкі мілкі озера. З низин тягнуло задухою перетлілої трави, намулом.

Перед повіткою, де, ще не прочумавшись, лежали Скалига і Головатий, з'явилася Христя.

«Ти що, дівко, чи не здуріла, в таку негодю всю ніч мандрувати», — хотів дорікнути господар, та тільки вимовив здивовано:

— Була?

— Була! — поспішила відповісти Христя. — Запроторили у башту.

— Іди в хату. Відпочивай, — звелів Скалига. — Я буду думати. Іди!

Христя повільно рушила подвір'ям і, вже взявшись за клямку дверей, обернулася, сказала:

— Він у третій башті, що навпроти хати дідуся чаклуна.

І зникла в снігах...

На подвір'ї з'явився Захарко, дуже схожий на татарчука хлопець. У руках тримав великий лук, а на чересі — сагайдак, наповнений опереними стрілами. Скалига показав йому на зелене верховіття високої сосни. Захарко пустив стрілу. Верховіття захиталося. Друга стріла надломилася гілку.

Скалига виніс із комірчини тонке і вузьке лезо ножа, запитав, чи стріла донесла б його на таку, як ота сосна, височину.

— Донесе і влучить,— запевнив Захарко.

Головатий розумів: Петро задумав послати ножа в'язневі через загразоване віконце башти.

— А може, спробувати звільнити з допомогою когось із сторожі...— натякнув Гордій.

— Я теж про це думаю,— сказав Скалига.— А ти, Гордію, коли зустрінешся з Шагрієм, то вже разом навідайтесь до торського чаклуна Якова Щербини. Нам треба діяти спільно і не гаючись.

Головатий висипав з потаємної кишеньки решту золотих і срібних кружалець — на звільнення в'язня, попрощався і поспішив до Бахмута.

Не доїжджаючи городка, звернув на дорогу, яка вела до хутора Зеленого. Тою дорогою мав вертати з чорним камінням Григір Шагрій.

Візок із в'язнем в супроводі вершників-конвоїрів та сторожів в'їхав на подвір'я фортеці. Семенка зсадили на землю.

Рухатись у дубах він не міг. Довелося знімати з ніг важкі колоди.

— Та вже заодно збили б і з рук. Не втечу ж,— попросив хлопець, озираючи вузьке, затиснуте високими кам'яними мурами дворище.

На прохання не зважили.

Семенко турнув звільненими ногами колодки, випростався і рішуче закрокував до воза з наміром розбити об полудрабок дибиці. Але його перехопили, взяли під руки й повели.

Зайшли у вузький, з низькими дерев'яними східцями, які вели вгору, темний коридор. Нарешті зупинилися, відімкнули двері і пхнули в невелику, збиту у зруб з дубових колод комірчину. Непривітно, темнувато. Денне тьмяне світло сіялось крізь вузький проріз-дучку. Воно, здавалося, розганяло по кутках густий морок, і саме з ним у хижку вливалася ядуча задуха.

З рук в'язня зняли дибиці, зате ноги забили в колоди, прикуті ланцюгом до одвірка окованих залізом дверей. Можна було сісти, лягти, перевернутися з боку на бік, на-

віль підвестися і ступити один-два кроки, але не добратись до прорізу-дучки.

Оговтавшись, Семенко уважно оглянув комірчину. Дучка привертала особливу увагу.

Коли б збити з ніг диби, — майнуло заманливе, — то боком, хай з натугою, а можна було б протиснутись, але ж голими руками дубові колоди не роздовбаєш».

Семенко через силу підповз до дверей з наміром оглянути, може, десь знайде щілину або ж спробує навалитись плечима. Але оглянути не довелося. Вчувся скрегіт залізного засува чи замків. Двері відчинилися, до комірчини увійшов з ціпком у руках кремезний, не молодий, але й не старий, повновидо-рум'яний чоловік. Старенька чумарка, на голові підпалений сопцем бриль, сині вилялялі штани, стоптани, в порохняві постолі — все говорило про те, що чоловік відміряв не одну верству дороги, доки сюди добився. Але як він опинився тут, у башті? І чого йому треба?

— Здоров, хлопче! — скидаючи бриля, привітався рум'яновидий.

— Здорові були і ви, дядьку, — відповів чемно Семенко.

— А чого це тебе, небоже, сюди запроторено? — здивувався гість. — Молодий, здоровий, тобі б оце вправлятися з ціпом чи заступом або в полі орати, а тебе, ніби злодюгу, завели до фортеці, замкнули у вежі. Та ще й, бачу, розписали, покромсали, сучі діти! Он які басагани на лиці, на плечах, закривавили. От нелюди!.. — Гість забідкався, зайкав, аж скривився. — Я, хлопче, тутешній, торський, — крокуючи-тупцюючи, уже трохи спокійніше продовжував дядьку, — а раніше, правда, це було давненько, проживав у Ясеновому. Знав твого батечка, царство йому небесне, еге ж, знав, та й матір знаю. Лащові. Та оце довідався, молодого Лащового, їхню дитину, Семенка, привезли до Торської фортеці, кажуть, лиходій, щось накоїв... Згадав я, хлопче, твоїх рідних, добрих, порядних людей, та й думаю: увірву часинку, піду провідаю, свій же, сказати б, чоловік, дізнаюся та, може, чим і допоможу, бо ж я, признаюся щиро, маю тут руку, знайомий із сторожею, та й з тими, в яких кінці на волю чи в неволю... А поки що підкріпися, друже, ось хлібець, сальце, підкріпися...

Дядько поклав біля Семенка полотняний ворочок із їжею, підійшов до прорізу-бійниці, встромив у отвір голову, глянув.

— Височенько, — мовив ніби сам собі, відступаючи, — височенько запроторено, хай йому біс! Оце згадав, — звертаючись до в'язня, — пішла така чутка, ніби минулої ночі у тому Ясеновому добре віддухопелили, чи навіть прибили до смерті, тамтешнього дідича. Чи ж так?..

— Не знаю. Не чув, — відповів байдуже Семенко.

— Та не будь таким непривітним, відлюдком, — обрався гість. — Кому-кому, а мені, друже, ти можеш сміливо звіритись. Я не чужий, не ворог... — І посміхаючись, понизивши голос, довірливо: — Кажуть, дідич той, Синько, чи як його, пізнав тебе... Та це, Семенку, любий, не так уже й важливо, можна викрутитись. Добре, їй-богу, добре, що ти не признався отим посіпакам. Діло поведемо удвох. Викрутимось. А дідич той, мабуть, таки добре в'ївся людям у печінки, коли проти нього ремствують і такого страху йому нагнали... Одні кажуть, тої ночі отих, що наганяли, було троє, а інші — ніби чоловік півста ловило пана та м'яло. А скільки ж насправді?..

В'язень мовчав.

— Хто-хто, а ти повинен знати про ту катавасію, — уже вимогливо прискіпався гість. — Хай безневинно тебе ув'язнили, але ж не викручуйся, тієї минулої ночі ти був у Ясеновому?

— У Бахмуті, — заперечив Семенко, намагаючись сісти навпочіпки.

— Брешеш! — скипів дядько, оперіщив хлопця палицею, потім вихопив з-під поли реміпний, з прикріпленим на кінці залізним обрубок нагай і одним коротким рішучим ударом розсік вухо, щоку аж до підборіддя. Семенко обома руками прикрив очі, хитнувся, упав. Удари канчука падали на плечі, руки, ноги.

— Вас було троє! Троє!.. Хто вони?.. Хто вони?.. — за кожним ударом злітало грізне, вимогливе. Голос заповнив комірчину, слова обривалися, то знову злітали, високі, скажено-верескливі. Потім голос почав віддалятися і зовсім затих, зникло і мерехтливе світло...

До свідомості в'язень прийшов розбурканий гримотінням. Крізь бійницю вривався гуркіт, шумливе періщення дощу. Подихи вогкуватого вітру остуджували комірчину, але не гасили спраги, яка нестерпно діймала. Семенко дослухався до шуму, до безперервного дзюрчання, і в напружливій уяві бачив перед собою кипучо-грайливі потоки... Здавалось, вода поблизу, підступає і ніяк чомусь не хлюп-

не ближче, все тіло проймас палючий вогонь — до нестями хочеться закропитися хоча б краплиною цілющої вологи.

Вітрові хвилі заносять у проріз дощові бризки, він намагається вловити їх спрагливими губами, до нього вони не долітають.

Руки намацали колоду, ланцюг, залізо було холодніше, ніж дерево. Але як його дістати?.. Семенко ліг боком, скоціорбився, рукою захопив ногу, підтягнув, припав устами до терпкого залізного кільця й застиг.

Крізь забуття-дрімоту він нараз уловив якийсь брязкіт, ніби щось вдарилося об стіну і в ту ж мить упало на підлогу. А може, здалося?.. Оглянув стелю, стіни, зирнув на дучку. В отвір проникали ранкові промені сонця, били навскісно, досягали дверей, грайливою райдугою відбивались на краєчку одвірка, широким пасмом стелилися по підлозі. І раптом Семенко побачив у тій світлій смузі довгу дерев'яну стрілу з залізним наконечником-ножем.

З завмиранням серця, прислухаючись, чи, бува, хто сюди не наближається, хлопець, зібравшись з силою, рвонувся до стріли. Гримнула диба, задзеленчав ланцюг, поги у щиколотках пройняла нестерпно пекуча ломота. Проте він лише торкнувся вказівним пальцем тонкої кленової палички, навіть зрушив її з місця, але не більше.

Украй знеможений, перепочиваючи, Семенко ні на мить не відривав погляду від деревини з залізним наконечником, міряв очима відстань: якихось, може, кілька вершків — і він захопить той порятунок. І — воля!..

Коли, напружившись, рвонувся іще раз, рука здавалося, зламалася чи вивернулася в суглобі плеча, пальці всудомило. Лежав навznak, безсилий, тіло, пройняте тупим болем, дерев'яніло, хилило на сон чи втрачав свідомість, але він вирішив не здаватися, і вирувала тільки єдина думка, рішуча, вперта: перепочити, зібратися з силою і знову... Він мусить дістати, мусить...

— Еге-ге-ге!..

— Оце так дивина!.. — почувися майже разом пискливий голос уже знайомого червонопикого дядька й інший, грубіший.

— Не дістав!

— Еге ж, щеня!

— А докинув же хтось...

— Знайшлися, бач, такі, що турбуються, вболівають.

— Знайшлися, сучі діти!

— Гей, ти, розбишако! — червонопикий з розмаху вдарив в'язня під бік ногою, повернув його навзнік.

Над Семенком стояли двоє в одязі козаків Ізюмського слободського полку: у сірих коротких свитках, підперезаних шерстяними поясами, широкі сині штани звисали над халявами чобіт, в руках нагаї.

— Хто вони, твої спільники?

— Хто вони?

— Говори, з ким був у Синька?

— Говори, собако! — викрикували обидва і оскаженіло били ногами, нагаями.

Опритомнів, коли волокли вниз. Дерев'яна колодка билася об круті східці, але болю в занімілих ногах Семенко вже не відчував.

Внизу, біля льоху-склепіння, почув:

— І цього до того гурту?..

— До того, що відправимо до Ізюма, до ф'ортеці.

Відчинили двері, кинули на щось мультке, холодне. Хотілося глянути, куди ж він потрапив, але не міг розкрити залиті кров'ю повіки.

* * *

На стіпах, жердках просторої світлиці висіло безліч пучків духмяного любистку, м'яти, кануперу, материнки, пагінястого донника, сивого полину, візничеленої омели, ялипи, кетяги калини, модрини. І тут же: сніпки пшениці, проса, вівса, гречки — все, що родить у полі, росте на городі. Пахощі переповнювали кімнату. Їхній солодкуватий дух бив у передпокій, сіни, аж надвір.

Старий Яків у сірих, грубого полотна штанях, у білій, з мережкою на рукавах сорочці лежав випростаний на низькій, дерев'яній, вимощеній татарським зіллям та полином примістці. На диво густе біле волосся розпатлане, срібляста борода спадала на груди, очі прикривали зморшкуваті повіки.

— На яких саме словах ми, Арсенку, зупинилися? — запитав старий.

— На соляних шляхах.

— А як воно там...

— Стародавній «соляний шлях» брав свій початок від Дніпра, пролягав степом на південь до Чорного моря, вів на схід, — читав Арсенко. — Та ще «соляний шлях» починався з Карпатських гір і тягнувся до Київської Русі.

А шлях «муравський» виникав із глибини України і йшов до Криму, Азовського моря, завертав на північ, вів до Калуги, Москви. Шляхи довгі-предовгі. Люди говорили загадково: «Лежить Гася — простяглася: як устапо — до неба достане», «Кальміуська сакма» — шлях, яким виривалися з Криму татарські орди, — уповільнив читання Арсенко, — і плюндрували землі слов'ян — людеї забирали в неволю, грабували чумацькі валки з крамом...

— Про шляхи, мабуть, доволі, — роздумуючи, мовив старий. — А до написаного додай таке: «У віки XV та XVI сіль на Україну ішла з поліської Велички, Перемишля, Галича та Криму». У тих величківських копальнях побував і я. Та про це, хлопче, не вписуй, кому воно потрібно. Побував я там після того, як варив ту сіль у Соловецькому монастирі. У тому монастирі я і почув говорене ігуменом Зосимою: «Дров множество секущи готовлях, и воду от моря черпяху и тако соль варяху торжникам на куплю».

Сонячний зайчик продерся крізь листя вишні і почав бавитись на долівці.

— Сонце на полудень, — сказав, обриваючи свою оповідь, старий. — Давай, Арсене, перепочинемо. Я подумаю, що ми будемо з тобою вписувати далі, та, може, й подрімаю трохи. А ти погуляй, збігай до озера, покупайся. Назбирай у садку груш та яблук. Катай...

Старий зручніше вмотився і заплющив очі.

Арсенко побував у садку, але швидко вернувся до хати. Тихцем, скрадаючись, позирнув на сонного чи задуманого старого, пройшов до столу, сів на те ж місце, на якому тільки що сидів, узяв до рук не відому йому, написану самим Яковом Щербиною книгу, розкрив і почав тихенько читати.

«Ординці напали на світанку. Хутір наповнився стуголінням, жахними криками, вогнем. Хату Щербини татари обложили з усіх сторін. Намагалися підпалити — не горіла. Вночі пройшла злива, солом'яна покрівля намокла. Татарва біла дерев'яними таранами в стіни, двері. Усе двигтіло, але не піддавалося. Нападники лізли у вікна. Але в отворах стояли батько, мати, мій старший брат Степан і я.

Розхитана хата ходила ходором. Впали причільна стіна і половина стелі. Під ними навіки полягли батько з матір'ю. Я і Степан билися з татарвою ще в сінях, потім на подвір'ї. Нараз мені на голову упало щось важке, пекуче. Коли почувся, розплющив очі, мене, заарканеного, зв'язаного, тягли з двору.

Востаннє я бачив зруйновану, задимлену хату, біля призьби з затиснутими в руках вилами мертвого брата.

Татарський чамбул рухався на південь. Щоб уникнути зустрічі з можливою погонсю, вони пробиралися ярками, долинами.

Мені здавалося, що я не витримаю тих мук. Боліли розбиті, скривавлені ноги, набрякли зв'язані сирицею руки. Хотілося упасти на землю і хоч на мить перепочити, а татари гнали і гнали — поспішали до свого надійного захистку, за Перекоп.

Невільників було розбито на групи по десять-п'ятнадцять чоловік, кожний із зв'язаними за спиною руками. Перед мене йшов молодий, чорноволосий чоловік із сусіднього села, позаду — наш хутірський парубок Іван.

Однієї ночі розгулялася гроза. Небо краями блискавки, раз по раз гримотіло. Лив і лив дощ. Татари поховалися під свої вивернуті кожухи, а невільники, як були — босі, голі чи в якому драгті, лежали на землі в грязюці.

— Не ховай руки. Мочи сирицю. Мочи... — почув я голос Івана.

Коли сириця намокла, він зручно примостився й почав гризти вузли. Руки звільнилися.

— Гризи на моїх руках, — сказав Іван.

А я не міг навіть розкрити рота, поворухнути губами. Вони розпухли, запеклися кров'ю, як і все моє лице.

— Відсторонися, — наказали мені.

Я відсторонився.

Вузли на руках один одному гризли Іван і чорноволосий.

Грозова злива потроху вщухала. Треба було поспішати зникнути з табору. В одного дядька в кишені знайшовся уламок підіска. Гостряком перерізали мотуззя, вузли. Сусід допомагав сусідові. Звільнилися десятків чотири невільників. Люди почали розповзатися. Татари помітили. Зчинилась метушня, галас.

Іван і я відповзали з табору у напрямі стриножених коней. Тим же уламком підіска розрізали волосяні пута. Не було сідел, обротів. Коні не хотіли відлучатися від табуна, але ми їх відлучили і помчали в степ.

Спочатку щодуху мчали, подалі віддаляючись від чамбула. А коли впевнилися, що погоні немає, пустили коней чвалом.

Сонце звертало на захід. Коні потомилися. Вирішили понасти та й самим пошукати якогось споживку. Нічого не знаходили, крім трави. Навколо, куди не глянь, безкрай степ.

— Я буду пробиратися до свого хутора, — сказав Іван. — Мати моя, напевно, жива...

Мене дома ніхто не чекав.

Ми попрощалися з Іваном, як брати, що розлучаються навіки.

Не один десь, не одну ніч я провів на самоті в степу, в лісових хащах.

Неподалік від городка Ізюма вирішив перебратися на східний берег Сіверського Дінця. А берег крутий, не спустишся. Поїхав далі і потрапив на переправу.

Два чоловіки у чорних, довгих, як у попа рясах, свитках перестріли і, не питаючи, хто я, звідкіля, куди моя дорога, стягли з коня, скрутили руки і прив'язали до стовпа. У мої щирі оповіді про татарський наскок, про загибель моїх рідних і про те, як я опинився тут, не повірили. Сказали, що я все вигдавав, що я злодій, украв коня з їхнього монастирського табуна і гріх повинен спокутувати.

Мене замкнули до великої клуні. І там від світання до смерку я перебирав вовну, розпушував, вибирав реп'яхи, всяке сміття. Я зовсім занидів, і мені дозволили копати город, рубати дрова. А глупої осені, коли були впевнені, що напівголий, босий невільник нікуди не втече, мене забрали до монастиря прислужувати старому ченцеві.

Одного зимового дня сталося дивно. Я розтопив грубку, підмів, як годиться, келію і сів до столика, на якому лежала розкрита книга, й почав читати. Вимовляв тихо, протяжливо, часом скоромовкою, голосніше, так, як ото читав старий кернець Ієронім. Начитавшись досхочу, підвівся з ослона, озирнувся, а за плечима стоїть з широко виряченими очима старий чернець.

— Ти грамотний? — запитав він здивовано.

— Ні.

— Як же ти читаєш?..

— Отак. Як чув.

— Ану повтори.

Я почав читати, навіть не дивлячись у книгу.

— Диво! — сказав, хрестячись, Ієронім.

— Я можу прочитати і те, що ви читали учора.

— Те, що учора?

— Уранці і ввечері.

І я почав читати.

Чернець остовпів. З острахом дивився на мене, хрестився й сопів. Потім крутнувся і тихцем вийшов з келії.

Я поворушив у грубці, почав збиратися по воду. До келії набилося повно ченців. Я читав їм навіть ті молитви, які чув минулої неділі у монастирській церкві.

— Феномен! Феномен! — почув не зрозуміле мені слово.

Того дня мене відвели до ігумена. Владиці я читав не тільки молитви, а й казки, яких знав чимало.

Відтоді мене почали вчити читати й писати по-справжньому.

За рік-півтора я не тільки читав, а й малював візерунчасті букви, переписував з книг, знав добре лічбу і навчився латині.

Мене возили до Москви. Там у монастирях я переписував усякі казання, притчі, життя святих, історії, потрібні монастиреві, і вчився сам.

На третій рік мого перебування у Святих горах на Дінці я та ще два ченці виїхали в далеку подорож до Києва. У тамтешніх монастирях, у Лаврі, ми мали списувати книги.

Їхали землею Слобідської України, вважай,— пустинною землею. Люди купчилися біля городків, де був захисток — фортеця. Бо ж сюди, аж до Сіверського Дінця, до Осколу і далі, навально набігали кримські ординці, пустошили, брали ясир. Негусто було людей і в полтавському краю. Сюди теж дотягалася татарська рука. Та ще забігали сюди загони бундючних польських магнатів. Не гребував пожитися чужим добром і свій, доморослий старшина, полковник чи якийсь осавула.

До Києва ми не доїхали.

Біля якогось села нас перестріли кілька верхівців при зброї. З одягу не розбереш, хто такі. У свитках, кунтушах.

Візок з кіньми і все, що було у візку, забрали. Ченців теж кудись погнали. А мене замкнули до дерев'яної комори.

Тої ж ночі мене перевезли через Дніпро і долучили до гурту молодих, як на підбір, здорових хлопців.

Всіх посадовили на коней, прив'язали до сідел і під наглядом озброєних вершників погнали невідомо куди.

Їхали день і ніч. За кілька діб опинилися в передгір'ї Карпат. Нас опустили в глибоке підземелля. Як згодом я довідався, у Величківські соляні копальні.

Робота моя була простою: виносити короби з сіллю до верхньої галереї. Тяжкий (на чотири пуди) короб здіймав на плечі і по крутих східцях простував нагору. І так день при дні: без перепочинку, під наглядом пригінчих.

Минали дні. Тяжкі. Я перестав їх лічити. Навіть не знав, коли мінялося світло на темряву, а темрява — на світло. Бо жив у підземеллі.

Одного разу, спускаючись донизу, я звернув у бічний прохід-галерею. Довго блукав. Нарешті вдалині ніби почало розвиднятися. Ще трохи пройшов — і перед очима відкрилася велика лискучо-зеленава світлиця. Попід стінами стояли витесані із зеленої солі, як із мармуру, дивовижні велетні і підпирали плечима стелю. Східці повели нижче у глибінь, до ще більшої, наповненої рожевим сьйвом світлиці. Звідси починався рівний і довгий перехід. Перехід той розширився і раптом став вулицею. Праворуч і ліворуч громадилися то в рожевому, то зеленоавому сьйві палаци, башти, костьоли — з солі. Назустріч і поряд мене йшли люди. Дуже бліді, в лахмітті. Чулися польська, російська, українська і татарська мови.

На майдані казкового городка мені заступили дорогу два наглядачі. Потім з'явилося іще кілька, схожих на жовнірів. Підхопили мене під руки, пхнули в якийсь бічний прохід, і я поповз, ніби по ковзкому льоду. Уже внизу мене підхопили троє наглядачів. Два тримали за руки, третій заковував у залізні кайдапи.

Нас, закутих у ланцюги, напівголих, а то й зовсім голих, було багато. Наглядач бив у мідне, схоже на баняк, било, ми виповзали з підземного, заповненого ганчір'ям та струхлявілою соломою загону, пабирали пригорщами з великого казана холодного рідкого кулешу і хлебтали. Після такої їжі ми один за одним вповзали в пробиті у товщі солі пори. І там залізними молотками лунали кам'яну сіль. Мучила задуха. Очі та й усецьке тіло роз'їдали дрібні соляні скалки, порошоква. Ятрились рани.

Багато днів, тижнів, а може, й місяців я не чув людської мови, тільки удари била, удари молота.

Однієї ночі, або, краще сказати, коли ми були вкрай виснажені і лежали покотом у підземному згоці, я почув

людську мову. Чоловік, який лежав поряд мене, ні до кого не звертався, говорив сам з собою:

— Ми певільники. Робоча худоба. Вони взяли наші руки, ноги. Вони вбивають у нас все людське, гасять наші чуття. Але доки ми не скорені духом, ми люди... Я і тут, у цій домовині, продовжую жити. Я і осліплий бачу сонце, зелений луг, квіти. Бачу, як он там тече звивиста річка, як верба ступила у воду і купає свої зелені коси... Я чую співи пташині — гімни коханню і славу життю. Я бачу, як ти, моя люба Ядзю, ідеш мені назустріч, облита сонцем, розквітла в коханні. Я падаю перед тобою на коліна, цілую твої руки, Ядзю. Яке щастя бути людиною... Де б ти не був, будь завжди людиною, — останні слова пезнайомиць проказав латиною.

— Будь завжди людиною, — повторив я теж латиною.

Чоловік підсунувся ближче до мене, потис мені руку.

Це був молодий солекоп, але дуже виснажений, весь покритий струпами, роз'їденими сіллю.

Ми подружили, звірились один одному. Він, Ян Кошуцький, магістр Ягелонського колегіуму. Його звинуватили в єретицтві: ніби він не так, як вимагає свята інквізиція, трактував народження пана Єзуса. До того ж він вільнодумець, вимагав збавити ціну на сіль, доводив, що мірка її коштує якийсь гріш, а з людей деруть злотий. За наказом короля Владислава, який правив Польщею ще у XV віці, тих, що завинили перед ясповельможним паном, і єретиків засилали до соляних копалень. Ян Кошуцький цю кару відбуває вже п'ятий рік. А з підземелля цього мало хто виходив на волю.

— Я караюся за сіль, — говорив Ян. — Я не міг мовчати, бачачи, як за неї такий же дар природи, як земля, вода, деруть безбожно з бідної людини останнє.

«Сіль — ознака непорочності».

«Друзів зустрічають з хлібом і сіллю».

«Якщо ти їв у людини сіль, будь вірним даному тобою тій людині слову».

«Сіль — добро, без неї не проживеш. Але вона і проклята, знесилює, вбиває все живе, рослинне, із-за неї були війни і чвари, гинули люди...» Тепер я знаю, як її, ту сіль, видобувають, — мовив засмучений Кошуцький. — П'ятий рік і, мабуть, останній... Ще рік тому я міг спробувати звільнитися від цих залізних дут, вийти на волю. Міг, та побоявся, що не знайду дороги на поверхню. Зараз, коли б

скинув кайдани і знайшов дорогу, ноги уже не винесуть... А ти, мій дорогий і останній друже,— радив Ян,— доки не роз'їла тебе геть сіль, може, спробував би...

— Як?! — захопився я за ті слова.

Він показав мені па солянній стіні продовгасті неглибокі насічки. Їх солекопи вирубували щодня і в такий спосіб вели лічбу днів. Сотні, тисячі тих зарубок.

З одної Ян витяг невеличку, тоненьку, вже заіржавілу пилочку. Коли і хто припіс її у це підземелля, невідомо. Але тому, хто наважувався тікати, вона була в добрій пригоді.

Я зважився тікати.

— Благословляю,— сказав магістр Кошуцький.— Хай тобі, друже, щастить.

Та після того побажання раптом став сумний і признався що дуже тривожиться за мою долю, що місяць-півтора тому чотири молодих сміливих солекопи пішли звідси, але не вирвались на поверхню.

Ми не мали постійного місця роботи. Кожний хто де хотів, там і рубав, аби навалити визначені тобі ящики солі. Того дня ми вибрали пічки неподалік один одного. Рубали вперто, поспішали, а перепочиваючи, пиляли пилкою залізо на моїх ногах.

Нарешті з ніг злетіли кайдани. Але я не відкинув їх геть: сюди мав зайти старший наглядач. Він буде перевіряти, скільки нарубано солі, і повинен бачити на ногах оте залізаччя.

Кошуцький озирнув мене, посміхнувся, прислухався, чи поблизу немає когось стороннього, і почав, уже вкотре, наставляти, як краще пробитися підземними проходами, та повчав обережності.

Голос Яна став урочисто-схвильованим. І здавалося, з його розпухлих, червоних повік потечуть криваві сльози.

— Будеш, друже Якубе, під небом, згадай безталанного Яна Кошуцького, пастуха, магістра, солекопа, і розкажи про нього людям. За юних років він мріяв бути другим Коперником — прославити ойчизну. Дійшов зрілого віку, опанував науки і став на боротьбу за кращу долю бідного люду. Він умер на священній і проклятій солі. Хотів написати все, що знає про неї, і не встиг. Може, ти Якубе, напишеш?..

Я пообіцяв.

— І якщо,— притишив голос Яп,— доля занесе тебе до мого Кракова, зайди в хатину навпроти ратушної брами. Знайдеш там мою кохану Ядзю і, якщо вона й досі мене чекає, скажи їй, що Янек не прийде. Хай буде щаслива...— І, вже цілуючи на прощання, на диво твердо, навіть бадьоро проказав не латиною, а рідною польською мовою: — Будь завжди людиною!

— Будь завжди людиною,— повторив і я теж своєю рідною.

В затемнену штольню віддалилася його висока висхла постать, і я зостався сам.

Незабаром до комірчини, вирубапої в соляній стіпі, зайшов наглядач. Я погасив каганця, підкрався і оглушив його грудкою солі. Роздягнув, зв'язав руки і ноги мотузкою. Тут він мав лежати всю ніч до ранку.

В одязі старшого наглядача, з грубезною палицею із залізним накопечником я ішов норами-переходами. З моєю появою раби-солекопи кидались врозтіч, слуги-сторожа поштиво давали мені дорогу. Куди я ішов, не відав, а спитати в когось стрічного було ризиковано. Кожен міг подумати: значна людина на промислі і не знає, куди іде,— щось, мабуть, не так.

Після довгого блукання я нарешті опинився у підземному соляному городі, як мені здавалося, уже баченому. Рідко з'являлися перехожі. Я натрапив на ту вулицю, котра вела до виходу, яким виносять короби з сіллю. Але піти туди я не наважився. Ходив вулицями того соляного городка і не знаходив з нього виходу.

А час збігає. Спливе ніч. Уранці знайдуть зв'язаного наглядача. Він здійме тривогу, дасть знати сторожі — і мене впіймають.

А що можна вдіяти?..

Почали гаснути ліхтарі. Вулиці опустіли. Я звернув у завулок. На порозі низенької хатини сидів старий у чорному одязі, босоногий, у чорній шапці. Я підійшов до нього.

— Втікач,— сказав він.— Бачу. Втікач.

Я признався.

— Ти сміливий. Люблю сміливих,— ніби сам до себе говорив старий.— Допоможу.

Ударив глухий дзвін. Вулицями пішло відлуння. Гомін виповнив городок. Темнішало.

— Поспішімо. Незабаром світанок,— підганяв старий. Завів до хати. Відчинив бічні двері. Війнуло вологою, холодом. Узяв до рук ліхтарика, і ми пішли вузьким проходом, в кінці якого з'явився другий старий, теж у чорному одязі. Я зрозумів, що ці діди сторожують оцей довгий коридор.

— Сміла людина,— сказав мій провідник.— Молодий. Хай іде у світ.

Двері відчинилися.

Я вклонився, щиро подякував старим, ступив через високий поріг і опинився на широкій, освітленій ліхтарями вулиці.

— Будь обережний, сину, біля брами! — почувся навздогін.

Дорога вела вгору і вгору. Проїжджали вози, вантажені коробами, деревом, якимось збіжжям.

Брама була відчинена, а вози почали зупинятися. Виявилось, що по той бік брами збилося теж багато вантажних і порожніх мажар. Зчинився галас.

Я зробив відчайдушний вчинок. Піднявши вгору палицю, як це робили наглядачі, пішов сміливо до брами.

На проході стояли чотири охоронці, озброєні мечами.

— Дорогу! — крикнув я владно, змахнув палицею — дав знак, щоб рушили вози.

Валка рушила. Я ішов попереду. Якою безконечною довгою видавалася та відстань. Та ось отвір у підземелля до соляної в'язниці позаду. Воля!.. І, мов підхоплений вітром, я мчав у степовий простір. Знемігшись, упав на землю, перевернувся горілиць, жадібно вдивлявся в небо і плакав від радості. Воля!.. Схаменувшись, піймав себе на думці: досить радіти. Треба хутчій вибиратись з цих країв. А якими шляхами?

Знав тільки одне: слід іти на схід, вибиратися з гір, лісів, долати багато великих і малих річок — до рідного, степового краю.

Опівдні, вкрай знеможений, я зупинився біля якогось невеликого озера. На березі знайшов кілька сухих рибин, з'їв, ледве доповз до кущів ліщини і заснув. Прокинувся перед заходом сонця. Потягло до води. Купався довго, з насолодою. Коли вийшов на берег, одіж моя зпикла. Лежала тільки палиця.

Двічі обійшов навколо озера, придивлявся, прислухався — ніде нікого. Знайшов лише рибальські порвані сіті та кілька дрібних сухих рибинок.

Насувалася ніч. З гірських ущелин віяло холодом...»

Старий не спав. Перевернувся на бік і скоса, низьким спостерігав за уклякним над столом хлопцем. Не знав, що той читає, але радувало захоплення малого.

Незабаром сповниться три десятки літ, коли Яків Щербина опинився тут, у городку Торі. Отелився неподалік фортеці та соляного озера. Збудував хату, виростив сад, завів пасіку, лікує людей та навчає грамоти малих торців. Багато навчених Яковом Щербиною, прозваним незлобиво, навіть з пошаною чаклуном, проживають у Торі, інші пішли у широкий світ.

Він довго шукав того, кому б можна було передати свої скарби — знання, набуті за довгі роки, та хто б допомагав йому вести записи, бо сам уже не бачить так зірко, як колись. А повинен же розказати людям бувальщину і що діється нині у цьому краї. До того ж йому належить дотримати слова, даного колись своєму визволителю Кошущькому, розказати, що чув від нього і що знає сам.

Арсенко, здається, той, кого він шукав. Кмітливий, старанний, беручий до науки. Хлопець не тільки швидко навчився читати й писати, а вже й сам пробує викладати на папері свої думки і враження.

Хлопець кінчив читати і, глибоко вражений, задумливо підвів голову, глянув на полицку з книгами. В сто-сикі кілька їх, всі в шкіряних палітурках. А в котрій з них продовження?.. Не втримався, підійшов, розгорнув одну, другу, третю.

— На чому там обірвалося? — запитав тихо Щербина,

— Насувалася ніч. Холодно. І тільки рибальські сіті... — поспішно сказав, ніяковіючи, хлопець.

— Еге ж, голий, — додав старий. — А в сітях не на-грісся.

— А що ж було далі? — цікавився Арсепко.

— Було дуже прикро, — ухилився від прямої відповіді Щербина. — Та хоч як буває тобі кепсько, а шукай порятунку. І я шукав... Та про те, Арсенку, трохи згодом, а зараз давай продовжимо паш запис.

Старий устав з постелі, якийсь час сидів на ослоні задуманий. Підняв голову, глянув у вікно на зелений морі-

жок, на вигравання сріблястих хвильок на воді озера, перевів погляд на папір на столі і почав:

— З покоління в покоління передається-переказується отаке:

«Шатра кочівників стояли на березі соляного озера. А навколо степ і степ. Три дні і три ночі треба було мчати прудкопогим конем на схід, щоб дістатися великої ріки Дону. А потім іще три дні гнати коня далі до ще більшої ріки Ітиль. А коли мчати на захід, то теж через три дні нап'єшся води з ріки Славути. І теж на третій день доберешся до безкрайньої, вічно неспокійної гіркої води на півдні — до моря.

Степ, степ.

На привільному просторі випасалися коні, верблюди, осли, овечі отари. Біля шатер жахтіли огні, пеклися трав'яні коржі і м'ясо. Ту страву поливали ропою з озера, і вона ставала смачною, запашнистою.

Та на тому місці тирлування траву геть-чисто випасли, збили.

Одного дня на світанні каган, вождь кочівників, дав знак — наказ здіймати шатра, рухатися далі.

Востаннє люди хлюпнули на страву солоної озерної води, наповнили нею шкіряві торби-бурдюки і відійшли.

На новому місці розташувалися серед рідких перелісків. Текло звичайне табірне життя: гарцювали на конях, воїни вправлялися з мечем і луком, на варті стояли дозорці, пастухи пильнували худобу, доїли кобилиць. А біля шатер палали вогнища. Там готували хмільний напій — кумис, пили його, заводили танці, співали пісні, смажили свіже і в'ялене м'ясо, а коли їли його, обливали ропою з бурдюків.

Не відливав ропи із свого бурдюка тільки один пастух Хатар. Кмітливий і допитливий, він помітив, що ропа на вогні гусне, а пролита на розжеврене вугілля чи на гарячу землю осідає білим дрібненьким піском. Той пісок такий же солоний, як і ропа.

І Хатар додумався: щодня виносив з табору свій бурдюк, клав супроти сонця, щоб випивало вологу.

Минали дні. Кочовий табір кружляв, віддалявся все далі й далі від соляного озера. Спершу до нього треба було їхати півдня, потім — день, затим — два, а згодом — п'ять днів, щоб привезти ропу.

Хатар нетерпляче ждав сподіваного чуда. Щодня молив сонце скоріше випивати з його бурдюка воду. І бурдюк помітно зменшувався. Білий пилок осідав на стінках,

Хатар забував про їжу, про все, чим жив досі. Вірив: буде чудо...

Рідина гусла, стала голубуватою, сивою, та, як здавалося нетерплячому пастухові, згущалась дуже повільно. Можна було б спробувати підігріти на вогні, але ж ті, хто помітить, скажуть — дивак. І того й гляди, відберуть бурдюк з водою. Хай краще уже п'є сонце.

В таборі пішли чутки:

«Хатар чаклун».

«Хатар хижий».

«Хатар хитрун, ховає бурдюк».

За ропою з порожніми бурдюками поїхали вершники. Вже пішло їй на п'ятий день, а вони не вертають.

Зник і Хатар.

Його знайшли в степу. Сидів у траві над розкритим міхом. Ропи в ньому зосталося лише на дні.

Пастух поводив себе дивно. Молив сонце, щоб дужче припікало. Заявив, що скоро буде чудо...

У таборі пішла чутка: «Хатар втратив розум».

Ропи вже не було до страви кагана. І він наказав розшукати пастуха, взяти і принести його бурдюк.

Довідавшись про такий наказ, Хатар заховався.

Ті, що шукали його, повернулися ні з чим.

Розгніваний каган вдруге наказав знайти пастуха живого чи мертвого і відняти бурдюк.

Воїни кинулись виконувати волю повелителя.

Цього разу Хатар сидів на степовій могилі, щоб бути ближче до сонця, здіймав угору руки і молив світило... Забачивши людей, Хатар намірився тікати, та стріла наздогнала його.

— Дивіться, що сталося з ропою?!

— Суха!

— Суха!..— Пробували і здивовано роздивлялися білий пісок.

Обережно підняли бурдюк і понесли до табору.

Скам'янілий пастух залишився на степовій могилі. Стоїть і нині, вгрузаючи в землю, обпалений південним сонцем, обвіюваний вітрами, обмитий дощами, з благальним поглядом у небо...»

Арсенко дописав останнє слово і, не випускаючи з рук пера, глянув на старого.

— Мабуть, досить компоувати,— впіймавши допитливий погляд, сказав Щербина.— Пополуднуємо, відпочинемо і займемося з тобою лічбою та кирилицею. Розумні люди, скажу тобі, були оті болгари Кирило і Мефодій, розумні. Дали, бач, нам, слов'янам, зручне і відмінне від інших аз, буки, веді...

— А коли ж,— нагадав малий,— буде розказано про те: «Зайшла ніч, похолодало...»

Старий лагідно розсміявся, підійшов до полицки з книгами, витягнув із стосика один чималий зшиток.

— Тут тільки начерки,— ткнув пальцем.— Доведеться переписувати...

Перед вікнами промайнули дві постаті. Рипнули сінешні двері.

«По ліки»,— здогадався Арсенко.

Приходять щодня чоловіки, жінки. І всіх їх чаклун обділяє травами, корінням, а кого тільки добрим словом, порадою.

До хати увійшли Гордій Головатий і Григій Шагрій.

— З понеділком здоровимо!

— Хочемо бачити його мосць Якова Щербину.

— Поговорити-порадитись,— вклоняючись, проказали гості.

— Яків Щербина тут. А його мосці немає,— посміхаючись, мовив господар. І, вклонившись, запросив сідати.

— Ми хотіли б віч-на-віч...— почав Шагрій.

Почувши це, Арсенко поспішив з хати.

Гості позирали на високого, білоголового, у всьому білому господаря. А той теж з цікавістю розглядав кремезного, чубатого, однорукого, уже підстаркуватого і другого — білявого, ще молодого, з міцними рубцюватими від опіків руками. Щербина відразу впізнав по тих опіках солевара.

— Нас паправив сюди, ваша мосць Якове, наш побратим Петро Скалига,— пояснив Головатий.

— Друзі мого друга — мої теж,— шанобливо відказав Щербина.— Радий вам. А «його мосці» прошу мені не доточувати,— зауважив рішуче.

— Нас хвилює доля запротореного до Торської фортеці молодого парубка... Лащового,— заявив, карбуючи

слова, Гордій, якому почала набридати задовга церемонія вітання.

Старий задумався. Гості напружено чекали. Мовчання затягнулося.

Ви знаєте, за що його ув'язнили? — запитав господар.

— За бунтарство, — відповів Шагрій.

— А головне — за переляк дворянина, дідича Синька, — зауважив Щербина і почав оповідати, як саме лякали в лісі того пана.

Гості промовчали, що вони не тільки добре знають ту нічну «гостину», а й один з них, тут присутніх, брав у тому участь. Дивувало, що старий так добре обізнаний з тією подією. Та ще з дечим, чого і вони не знали. Виявилось, що Синько уже побував у Бахмуті, Ізюмі і тут, у Торській фортеці, і скрізь домагається жорстокої кари тому зухвальцю Семенку, вивідує, хто саме був з ним тієї ночі, коли лякали...

— Треба було б не жаліти, та хоча б оддухопелити добре. А то тільки всовіщали, — мовив тихо, але з серцем Шагрій.

— Не про пана нині розмова, — сказав господар, пильно глянувши на гостя. — Після невдалої спроби звільнити хлопця його перевели з вежі до підземелля. Боюся ще гіршого: є чутки, що Лащового та ще кількох, як говорять, дуже небезпечних, поженуть до Ізюмської фортеці, а звідтіля трудно вертати.

— Як же врятувати? Як?.. — бідкався Шагрій.

Йому не відповіли.

— Як там з охороною?.. — запитав Гордій.

— Зараз там наших людей немає, — зрозумівши натяк, відповів господар. — Всю колишню охорону замінили. Прислали нібито з того ж Ізюма чи з Воронежа.

— А якщо силою? — кинув твердо Головатий. — Навально?

— А де візьмеш таку силу? — теж твердо мовив Щербина.

Розмова вичерпалася.

Господар поставив на стіл червонобокi яблука, жовтокорі груші, вкриті сивою памороззю сливи, у янтарних щільниках пахучий мед, пухкі, рум'яні пампушки і щиро припрошував. А гості не їли. Гпітило оте, чим закінчилася розмова: «А де візьмеш таку силу?»

— Та ще хочеться нам почути ваше слово про бахмутського управителя,— порушив мовчання Шагрій.

Щербина кивнув головою, мовляв, зрозуміло, узяв до рук жмут паперів, які не встиг віддати Арсенкові, перегорнув ще раз, удруге, підніс близько до очей, але не міг вчитати. Тоді поставив на вікні проти світла широку, наповнену водою пляшку. За нею папери.

Букви ніби пабрякли, побільшали.

— Отут зібрані записи про вікопомні події літ сімсот сьомого та сімсот восьмого,— примружуючи праве око, Щербина вдивлявся лівим і мовив тихо сам до себе: — Ось ватажок бунтарів, утікачів, голоти, робітних людей Кіндрат Булавін. Еге ж, отаман Булавін. А ось його сподвижники: запорізький отаман Щука, отаман Семен Драний, чернець Филимон, понизовець Головатий...

Гордій хотів було запитати, що там записано про Головатого, та вирішив не перебивати господареві трудне читання.

— Ось про отамана Некрасова, який відвів рештки булавінців на Кубань, ось про отаманів Голого і Хохлача. Та, нарешті, і про ту сумну подію в урочищі Крива Лука... Знайшов,— звернувся до гостей Щербина.— Отут, на цьому аркуші, про князя Долгорукого, полковника Шидловського та про їх прислужувачів:

«Син торського таможенного Аністрат Грименко вивідав, де саме в урочищі біля Дінця та яким строем стоять вози повстанців, вивідав уразливі місця і підказав начальникам царського війська».

— Тому тепер бахмутський управитель! — не втерпів вигукнути Шагрій. Він стояв поруч господаря і теж дивився на синюваті розпливчасті за склом літери. Раптом випростався, надміру схвильований, важко задихав. Подякував господареві і попрохав далі не читати.

— Зберемося з силою,— уже прощаючись, заявив Головатий, показуючи на мури фортеці, які виднілися неподалік, за деревами,— і вдаримо по замках!..

— Тоді додасте і мою, хай вутлу, а все ж силу,— заявив господар.

— Спасибі, побратиме Якове! — Гордій рішуче поклав руку на плече Щербини.

— Спасибі і вам за честь! — щиро відповів господар і поклав руки на плечі гостей. Вони пройшли аж за вигін до узлісся, де паслися коні Головатого і Шагрія.

Випровадивши гостей у дорогу, Яків Щербина поспішив додому, komponуючи в умі слова, щоб записати їх на папері. Добрі, щирі слова про людей, з якими познайомився і які йому припали до душі.

* * *

Христя з ранку до вечора зашопадливо поралася в городі — допомагала сестрі копати буряки, погожої дпини молотити жито, стинати пожовклу коноплю-матірку та разом з давно вже вибраною плоскінню мочити в луговій копанці. Та що б не робила, де б не була, а її не залишало тривожно-настирливе: «До кого вдаритися зі своїм горем... Чи ж знають побратими-однодумці Семенка, що з ним сталося?.. А може, і над ними нависла така ж загроза: диби, фортеця?» Щоб запобігти такому лихові, Христя побувала в Бахмуті, але тільки згаяла час, бо ж Григій Шагрий ще не повернувся з поїздки до хутора Зеленого. Двічі навідувалася до хати солевара Якіма Куцевича і — не заставала. Домашні Куцевича не призналися невідомій людині, що Яким дома, на городі, копає соляного колодязя.

Невдача ще більше стривожила Христю. Але не збила з наміру. Вирішила: не вдалося зараз, зустрінетесь трохи згодом. От тільки час біжить, а дорога кожна хвилина. Перебування у фортеці не гостини. Там нівечать, карають на смерть. Від однієї згадки, що Семенко зазнає мук, Христі самій ставало нестерпно боляче, наvertsалися сльози і ще дужче хотілося діяти, діяти не гаючись, рішуче. В розпалі своїх думок, в уяві вона бачила себе в гурті відчайдушно сміливих побратимів і навіть, як був Семенко, на чолі того гурту. Вони вирушають скарати підлого ясенівського пана Синька, навално прориваються до Торської фортеці, полонять сторожу, звільняють Семенка й інших в'язнів...

«Але щоб прорватися до тієї фортеці, — роздумувала тверезо Христя, — треба мати неабияку силу, а де ж ті побратими... А що, коли пробратися до фортеці самій і спробувати...» Була певна: сміливості вистачить для такого вчинку. Треба тільки на всякий випадок мати з собою зброю та вміти володіти нею.

Вирішила: буде із зброєю. Буде!

Суботнього дня по роботі Христя зібралася в дорогу. Одягла празникове, бо ж нібито мала з гуртом жінок і дів-

чат іти на прощу до Святогір'я. А насправді то був тільки привід, щоб вийти з дому. Робила так, як задумала: розшукала в комірчині залишену покійним батьком шаблюку, засунула її у сніп жита і про людське око з тим споном вирушила з Ясенового до Маяків.

Петро Скалига був на пасіці, лежав у курепі на сні: старому нездужалося. Особливо погіршало йому після поїздки до Тора. Дорога була, сказати б, і недалеко, їхав на возі, але щоб наблизитись непомітно до фортеці, довелося якусь верству пройти пішки, борсаючись у високій траві. А вже по всьому, коли вони із Захарком пустили у фортечну башту стрілу з лука і вертали назад, не втерпів, аби не побувати в городку, в домі друга Якова Щербини. Отож оті переходи степом, вулицями далися взнаки. Лежить тепер колодою.

Сонце звернуло з полудня, било навкісно, добре вигрівало. Скалига підставляв голову, руки, оголені ноги і не міг нагрітися. І на душі було невесело. Стрілу з ножиком-пилкою закинули тоді у отвір-віконце башти, а толку ніякого. Може, не в те вікно попали, чи, може, там, у башті, не було його, чи ще стала на заваді якась причина, а хлопець з фортеці не вийшов. Немає вістей від Гордія Головатого. Виїхав з двору в степ — і як у воду канув. А пора б уже йому об'явитися та й сказати, кого зустрів-бачив, що надумав...

Двічі онука Ганка кликала старого полуднувати, а він ніби й не чув, лежав, вигріваючись, поринувши у свої невеселі думи.

Приходу Христі Скалига був радий. Зачувши її голос, навіть підвівся і пішов назустріч. Здивувало: дівка з'явилася з житнім околотом, тільки чомусь дуже тонким як на півснопа, в кількох місцях перев'язаним перевеслами, і нащось несла його аж із дому.

Розмова почалася про те, що непокоїло обох.

— Не з'явився іще?

— Ні, дідусю, не з'явився.

— Дізналася?..

— Дізналася... З башти перевели його до льоху.

Старий спохмурнів, задумався. Білі кошлаті брови наповзли на очі, такі ж білі довгі вуса ворухнулися і раптово опали. Скалига помітно згорбився, зиркнувши на гостю, закивав докірливо головою, хотів сказати, що Христя принесла йому дуже неприсмну звістку, але не сказав.

— Я, дідусю, прийшла до вас по науку,— заявила Христя,— хочу бути вправною з шаблюкою, а коли можна було б, то й з пістолем.

— Чого це тобі так заманулося? — здивувався старий.

— Та я давно,— призналася щиро дівчина, зашарівшись,— мріяла тримати по-справжньому зброю, та все якось не випадало, відкладала. А зараз, бачу, пора...

— Що це за така «пора»? — здогадуючись, усе ж таки допитувався Скалига.

— А хіба з мене, діду Петре, не міг би бути козак? — випроставшись, аж ставши навшпиньки, заявила Христя.— Признаюсь, може, мені доведеться побувати отам,— додала, вказуючи в напрямі Тора,— у фортесці. Тож треба вміти.,

— Хай так,— погодився старий,— а що ж ти, козаче, будеш тримати?..

Христя швидко розв'язала околота і витягла звідти шаблюку.

— Оце держалка! — вигукнув здивований господар.— Батькова?..— не то запитав, не то стверджував роздивляючись тонке вигинисте лезо, трохи закарлючену, із срібними насічками та цятками рукоять.— Для вправ однієї мало,— мовив ніби до себе. Покликав свого підручного татарчука Захарка і наказав йому принести зброю.

Захарко виніс із хати дві старих шаблюки. Вони хоча й були змащепі смальцем, але вже не вилискували сріблястим полиском, леза притуплені, з'їдені іржею.

Скалига викликав на двобій Захарка й почав показувати, як краще наступати, оборонятися. До них приєдналася й Христя.

Вправи тривали щодня. Господар, здавалося, помолодшав, став рухливим, спритним, тільки швидко стомлювався. Тренуючи, оповідав, як його навчали отаким вправам з шаблюкою, списом та пістолем на Запоріжжі та як доводилося викручуватися, відступати і пасідати уже у справжніх бойових герцях з ворогами.

І того дня по обідній порі в затінку кленів старий Петро сидів на колоді, посмоктував давно згаслу люльку і пильно стежив за двобосм. Його особливо радували успіхи Христі: наступала навальню, спритно. Ось вона подалася вперед, правою рукою винесла шаблюку, вчулося дзвеніння, скрегіт, потім іще раз, іще, ніби раз по раз кресалися срібні іскри, дзвеніли натягнуті струни. Захарко метнувся вбік, струни обірвалися. В ту ж мить Христя перекинула шаб-

люку з правої руки в ліву, і знову злетів тонкий високий звук.

— Добре, козаче, добре!.. — вигукнув у захопленні Скалина. — Чудово, їй-богу!.. — Нараз хитнувся, але вчасно вхопився за колоду руками і втримався. Повіки стали набрякло-важкі, склепились. Старому здавалося, що він насправді опинився на полі бою — дзвеніння мечів, голоси паростають, повнять степовий простір, гойдається, вихорить збіта сива пилюга... Пилуга і дим вкривають, тьмарять сонце.

Бій наростає. Скалига всередині січі. Пліч-о пліч бойові побратими. Багато їх. Він бачить знайомі постаті, обличчя, його не дивує, що одних він знав давним-давно, за юнацьких років, інших — уже будиши літнім, а то уже й підстаркуватим. А вороги, з якими точиться бій, чомусь упереміш: турки, шведи, татари, ляхи. Привиджене почало туманитись, зникати і — обірвалося.

* * *

Аністрат Грименко прокинувся від пообіднього сну. Вставати не хотілося. Лежав у вигрітому ліжку під теплою ковдрою. Защеміла, ніби по ній полізла мурашка, ліва рука. Почав її обмацувати правою, потім уже обома усього себе: вилицювате, худе, з ріденькою борідкою обличчя, вузькі, гостро випнуті, курячі груди, кістляві стегна — все було худорляве, пліскувате. А Грименку хотілося бути гладким, огрядним. Він певний — це надавало б йому статечності. А поважний вигляд дуже потрібний, коли ти хочеш водити компанію з високими чинами в канцеляріях Ізюма, Воронежа та й у Петербурзі.

Вступивши в капці, накинувши на плечі халата, Аністрат вийшов на балкончик. З пригорка, на якому містився будинок, було видно майже все бахмутське поселення. Вздовж ріки над широкою низиною тонкою пеленою слалися туман і дим із солеварень. Курені стояли в якихось ста кроках від будинку. Грименко ковзнув байдужим поглядом над задимленими приземкуватими шопами, і зір його прикипів до двох довжелезних, викладених з саману, критих тесом курепів. Глянув, задоволено посміхнувся — власні! На зручному місці, педалеко шопи, а печі муровані, з широкими сковородами. Тільки скоріше б розтопити їх —

і посиплеться сіль... Це ж буде подія: поряд з царською варитиметься сіль Аністрата Грименка.

Управитель перевів погляд на протилежний бік Бахмутки. Запнутий туманом, ледве виднівся гінкий частокіл «крєпостіци», а віддалік неї теж бахмутське поселення: білі хатки, землянки, курені. І всі ті житла почали вже обростати вербами, кучерявими кленами, крислатими грушами, вишнями.

З яких тільки країв не добираються сюди втікачі, голо-та. Одні одних не знають, а туляться, мов рідні. Клапоть землі, над головою сякий-такий дах, хай у землянці, в курені — аби не капало. А біля порога під вікном уже шелестить листям деревина, виткнулися шпичасті півники, в'юниться барвінок, красуються мальви. Та хай навіть просте лобода, тільки б не ходила стежкою ворожа нога, не дивилися б на тебе, як на свого слугу-невільника, хижі очі, не свистів би над тобою, не краяв би твоє тіло канчук.

Живуть вільні...

Зиркнувши, Грименко вхопив очима всеньке поселення, а потім почав віддирати клопоть за клаптем, подвір'я за подвір'ям, вулицю за вулицею.

Не раз, не два присмерком, місячної ночі або вдосвіта, коли ще міцно сплять поселенці, він, крадучись, виміряв вздовж і впоперек оту місцевість. І до всього, що є на ній, придивлявся. Він знає: там живе понад шістдесят родин. А всіх з жінками та дітьми набереться понад дві сотні. Це не так багато, але й не мало. Та йому, солепромисловцю Грименку, щоб розпалити оті його печі і забезпечити їх ропою, треба хоча б сорок чоловіків з міцними руками. Все наготові. Треба тільки людей-солеварів.

«Та вже й наморочився, хай йому біс, — майнуло в думці Аністрата, — але ж треба, аби було так, як задумав. І тільки так. Земля ота повинна бути моєю...»

І знову пожадливо окинув широчезний зелений клин садків, серед яких, наче гнізда, визирали будівлі поселенців. Цей «клопоть» дається йому не так легко, як декому з тих, що мають чини та добру руку серед вельможних. Грименко побував у Воронежі, в белгородській провінціальной канцелярії та в канцелярії Ізюмського слобідського полку, доводив, що він також прислужився у розгромі Булавіна та його атаманів. Визнали. Сказали, що пам'ятають про все, але ж треба, щоб з Петербурга була «пожалувана грамота», що йому особисто виділено землю з кріпаками.

Довелося вдаритися до столиці. За порадою старшого наглядача Кастуся Недзівського до Петербурга відбув молодий, але метикуватий наглядач Фонька Сутугін. Йому дані всі потрібні папери та поради, до кого слід там з'явитися та що говорити.

Відтоді, як посланець переправився через Сіверський Дінець, Грименко лічить дні його подорожування. Він ніби бачить, як Сутугін, минаючи городок Стару-Білу, мчить Муравським шляхом, добирається до Калуги, потім до Москви. А звідти — битим шляхом до Петербурга. Де вже там перебуває посланець, неможливо уявити. Але Аністрат певний: Фонька Сутугін зробить все, щоб виконати наказ. Крім важкенького капшука з грішми, йому обіцяно не один корець солі.

Минали тижні. Минув місяць, другий, вже збігає і третій, а посланця немає. Закрадається тривога: чи не трапилось там чогось лихого? Останнім часом управитель не відлучається навіть від дому. Жде посланця ранком, вдень і ввечері.

Сутугін прибув глупої ночі.

Жовтавий язпчок свічки ледве освітлював великий округлий стіл. На ньому хліб, ковбаса, сало, солоні огірки, цибуля. Все це поспіхом зібране, набатоване великими шматками і безладно розкидане по тарелях, полумисках. Над цими невибагливо приготовленими наїдками красувалися поставці, барильця, пляшки з горілкою і вином. Саме оце було задалегідь припасено, як гадалося, для важливої okazji — зустрічі посланця.

— Ваше здоров'я, — здійсмаючи келишок з вином, кинув Грименко глухо, здавалося, спокійно, не виказуючи ні радості ні смутку. Хоча був дуже невдоволений з того, що почув від свого посланця і вчитав у привезених ним паперах.

Спершу господареві годилося б, як то водиться, привітати гостя з щасливим поверненням, закінченням подорожі, але від такого поздоровлення Грименко утримався. Отим коротким «ваше здоров'я» він звертався і до другого гостя — Кастуся Недзівського, який сидів за столом. Хоча цьому гостеві хотілося сказати щось приємніше.

Настрій у Аністрата Грименка був пригнічений. Печалитись і справді було чого. Замість сподіваного надання права на землю та кріпаків Фонька Сутугін привіз відписку: «Виділяти для соляного промислу потрібну землю та

дозволяти всіляко залучати місцевих жителів і зайшлих яко робітних людей».

Грименко знає, що є «Описі книги» поручика Петра Язикова, якому цар Петро Перший доручив у тисяча сімсот третьому році описати бахмутське поселення.

І Язиков написав:

«На новоселенном месте на речке Бахмутке жителей торских и маяцких и иных разных городов — тридцать шесть человек...»

«Це писалося майже два десятки років тому,— думав збентежений Аністрат.— Глянув би тепер той Язиков, хто розсівся на берегах річки та скільки зараз тих жителів. І як їх залучиш...»

Доцідивши з келишка, господар поставив його на стіл і пильно глянув на Сутугіна. «Не зумів чи обдурив?» Така думка у Грименка з'явилася тої хвилини, коли Фонька переступив поріг і почав доповідати про свою поїздку. Допікає вона Аністрата досі. «Байдикував. Товкся в канцеляріях соляного управління, а до палацу його величності, мабуть, і не думав добиратися».

Це був тільки здогад приголомшеного і роздратованого Грименка. Насправді ж посланець старався, щоб зробити так, як йому було наказано. Двічі він домагався пробратися до царського палацу, але туди його не пустили. Спасибі, що хоч в соляному управлінні написали-пояснили, як бути, коли не вистачає солеварів...

Вертав Фонька нібито й не з порожніми руками, але розумів: не добився того, за чим їхав. І потерпав, передчуваючи гнів.

Прибувши до Бахмута, Сутугін, перед тим як стати перед господарем, завітав до Недзієвського. Той, на подив, був дуже радий з невдачі посланця.

— Пане Фоне, друже коханий! — вигукнув у захопленні Кастусь.— Це приємно, що так сталося.

Кинувся обіймати спантеличеного Сутугіна. І хоча була пізня пора, квапив негайно йти до управителя.

І ось вони втрьох сидять за столом. Сутугін мляво, неохоче, з сумом оповідає про свої дорожні злигодні і зачитує наказ-пораду залучити місцевих та зайшлих жителів...

Грименко нагнувся, вихопив папір, пожмакав його і зі влістю кинув в обличчя Сутугіну.

— Папе! — верескнув Недзієвський, підхопив папір і почав його обережно розгладжувати. — Тут бардзо важливе писання. Бардзо!..

Угамувавши господаря, Кастусь натякнув йому, що хоча й пізня пора, а не вадило б по-справжньому повечеряти: посланець же з дороги, та є про що поговорити...

Три келишки наповнено вином.

— За ваше, Аністрату Івановичу, — здіймаючи келишок, злегка вклоняючись, мовив з веселою, чарівною посмішкою Недзієвський, — і з щасливим поверненням, друже, — кивнув головою до похнюпленого Сутугіна. — За успіхи, розвій нашого соляного промислу! Вони, панове, — продовжував уже урочисто, вказуючи туди, де бахмутське поселення, — всі вони наші підсусідки. Вони будуть варити нам сіль! Віват!

Украй здивовані Грименко і Сутугін поставили на стіл свої келишки і втопили очі в усміхненого Кастуся Недзієвського, який раптом став ніби огряднішим, поважнішим і, не розуміючи чим, привабливим.

— Тепер наші! — твердив своє Кастусь, тикаючи пальцем у розгорнутий аркуш. — Ось вписано: «Наділяти землею...» — чудово!

— Ага! — плямкав губами, облизувався й розпливався в широкій посмішці Грименко. — Вони осіли на нашій землі!..

— Наші підсусідки, — підкреслив Недзієвський. — Ми про них піклуємось. Захищаємо! — додав так, ніби й справді доконче хотів когось в тому запевнити.

— А так, захищаємо від ординців! — вигукнув управитель, показуючи в той бік, де знаходиться фортеця. — А за це...

— Кожний дорослий по два дні на солеварнях... — визначив Кастусь.

— Три... Чотири дні «послушенства», як і в інших панів, — піднімаючи вгору вказівний палець, повільно, урочисто виголосив Грименко.

— Забагато, пане, — заперечив Недзієвський. — Треба привчати їх поволеньки, щоб не сполохати...

— Поволеньки, потрошечки, — вихиляючись, мружачи очі, вів своє Кастусь. — Сьогодні деньок, завтра два — копати колодязі, ходити біля печей. Дамо навіть потрошку до хліба солі. Отак і приманимо солодкою цукеркою, а завтра — хльось-хльось канчуком і привчимо.

— Копати! Рубати! Возити! Розтоплювати! — повторював у захопленні, переступаючи, ніби у танці, з ноги на ногу, Грименко. Раптом схаменувся, засвітив ще кілька свічок. Світлиця немовби побільшала, стала кращою. На столі з'явилися іще пляшки з вином, горілкою.

— За вас, мої вірні!.. — проголосив розчулений управитель, підіймаючи келих.

— Віват! Віват, панове! — Недзієвський спритно, одним ковтком вихилив із свого келиха, рештки рідини вихлопнув під стелю. Краплини, падаючи на долівку, на стіл, загасили кілька свічок. Світлиця наповнилась мороком, стало видно, що надворі вже світає.

Підпилий господар і його гості вийшли на ганок. Перед ними у передранковій імлі нерівними рядами будівель простяглося бахмутське поселення. Де-не-де світилися вогники.

— А як вони не захочуть? Збунтуються? — сказав Фонька Сутугін, який весь час мовчав. — От хоча б отой бунтар Шагрій. А за ним підуть і інші...

— Є сторожа. Мушкетери, — кинув коротко Недзієвський.

— Та й у нас самих є чим пригостити, — обізвався управитель. — Вгамуємо...

Йому згадалося, як він, хоча й позаду, а мчав на коні, коли кіннота Шидловського громила булавінців біля Дінця в урочищі Крива Лука...

Вернулися до світлиці. Наповнили келишки. Розмова вже йшла спокійніше. Вирішили, не гаючись, побувати в канцелярії Ізюмського полку, саме у відділенні, яке відає розподілом маєтностей, і взяти дозвіл на прирізку землі до соляного промислу.

— Треба вміло підказати, де саме та скільки прирізати, — резонно радив Недзієвський. — А для такої okazji годилося б дечого туди підкинути...

— Солі. Рибки. Кілька пар коней, — зрозумів натяк Грименко. — Та, якщо треба, то й... — він запустив руку до кишені штанів і забрязкотів кругленькими.

— А того лайдака Шагрія, якого ви, пане Фоне, спом'янули, — в'їдливо кинув Кастусь, — пошлемо за горючим камінням або зв'яжемо... Мотузку знайдемо.

Келишки наповнювалися і наповнювалися. Розмова жвавішала. І все про те ж, як із приватного соляного про-

мислу разом і з царевими підуть валки мажар із сіллю до Воропежа, Курська, Калуги, Харкова, Полтави.

А до Бахмута повертатимуть капшуки, торби, казанки із золотом, сріблом.

Колодязь глибшав. Копали при світлі каганця. Землю витягали відрами, прив'язаними до довгої мотузки, яка накручувалася на коловорот. Цьому навчився Шагрій, побувавши в копачів чорного каменю — вугілля.

Солоної води поки що не було. Глеювата кам'яниста земля змінилася на вогкуватий пісок. Волога проступала все більше й більше. Сподівалися ропи. Копали позміпно, один за одним.

Тої пам'ятної ночі в норі довбали Шагрій і Яким. Вгорі біля коловорота орудував солевар Іван Гризло. Лопата Якіма натрапила на обліплений мокрим піском білий камінь. Відсунули його набік, щоб не заважав. А копати було все важче. Натикаючись на те каміння, лопата йшла поповзом, відбивала пліскуваті прозорі скалки.

— А ці тверді бризки солоні, як ропа, — мовив Яким.

Шагрій узяв до рук відбиту від білої грудوماхи велику прозору скалку, лизнув.

— Солоне, — підтвердив, — і справді походить на сіль, — додав, зачудований.

Кілька білих кам'яних брил винесли з нори на поверхню, роздивлялися при денному світлі, поперемінно куштували.

— Сіль!

— Сіль!

— Сіль!.. — повторювали один за одним, вражені, радісні.

Набрали в торби, в кишені білих брилок, скалок, ішли вулицями поселення, на radoщах показували зустрічним знайдепе і дарували по кілька дрібок солоного каменю. Мовляв, споживайте на здоров'я, ласуйте, добро не випрошене, не куплене у царевій монополії, а знайдене, і тепер воно буде для всіх людей.

Того ж дня об ранній обідній порі на подві'ї Якіма і аж на вулиці товпилися схвильовані бахмутці. По черзі один за одним спускалися до нори й виносили звідтіля у відрах, коробах, торбинах білувате соляне кришиво.

Нора була завузька. Її почали розширювати, поглиблювати.

На ранок другого дня дорогу до Якимового обійстя загородила сторожа соляного промислу.

Перед багатолюдним натовпом бахмутівців з'явився Недзієвський. Здіймаючи догори затиснутий у руці великий аркуш паперу, він заявив, що віднині вся земля бахмутського поселення, отже і соляні колодязі, нори належать соляному промислу.

— Всі, хто поселився на цій землі, — наголосив старший наглядач, — вважаються підсусідками. А підсусідок, як відомо, — вів обережно Кастусь, — повинен завдячувати своєму господареві. Хто не схоче коритися такому законові, той мусить звільнити землю.

— Вигадка!

— Брехня!

— Ворожа затія!

— Покажи грамоту!

Голоси протесту, обурення заглушили голос Недзієвського. Сміливці спробували вихопити з його рук аркушик.

Недзієвський в ту ж мить заховав його, вислизнув з оточення і в супроводі озброєних охоронців подався до будинку управителя.

Люди ще трохи погомоніли й почали розходитися. Аж раптом почулись розпачливі голоси. Блискавично рознеслася чутка, що наглядачі у супроводі сторожі обходять двори, оголошують те саме, що говорив і Недзієвський.

Наглядачі записують, хто залишається у підсусідках, а тим, які відмовляються, наказують негайно забиратися геть.

Хтось порадив іти до Грименка. Чоловіки, жінки заспішили на околицю до будинку, затіненого берестами, кленами і обнесеного високим частоколом.

Брама зачинена. З цепів спущено собак. За частоколом походжала озброєна сторожа. Натовп навально прорвався і тісним багатолюдним кільцем оточив будинок.

Після рішучих погрозових домагань на ганок вийшов Аністрат Грименко. Поруч нього стали Недзієвський, Сутугін та ще кілька наглядачів і озброєні охоронці.

Управитель переказував уже відоме про землю, належну соляному промислу, про підсусідків і застеріг, що коли хтось не скориться, буде суворо покараний. Люди помітили, що показаний Грименком папірець далеко менший від того, якого зачитував Недзієвський. Бахмутці рішуче зажадали, аби їм дали до рук аркушик, щоб пересвідчитися самим.

Грименко відмовив.

— Омана! — почувся високий голос Шагрія.

Сплелося кілька рук, Григорія підняли, і він опинився на тому живому вузлі, ніби на підвищенні, біля самого ганку.

— Пане Грименко, — кинув твердо солевар. — З твоєї затії нічого не вийде. Ми не скоримось!

— Не скоримось! — гримнуло рішуче, багатоголосе.

— Геть!.. — погрожували з ганку.

— Не скоримось!..

Недзієвський нахилився, сказав щось на вухо Грименку і подався з ганку.

— Геть! Геть з двору! — викрикнув Грименко.

Охоронці, наставляючи перед себе мечі й списи, відтісняли людей за огорожу. В цей час Недзієвський з кількома наглядачами та охоронцями відрізали невеликий гурт натовпу, де знаходився Шагрій.

— Поцався, тепер поговоримо!.. — вигукнув злорадо і воднораз задоволено управитель, дономагаючи охоронцям в'язати руки Шагрію та ще кільком бахмутцям. — Сюди їх! — І показав на бічні двері, які вели до комірчини, а звідти — до підземелля.

Дворище спорожвіло. Біля брами і навколо будинку попід частоколом стали вартові.

Бахмутці відійшли далі, в чагарники. Єдності вже не було. Розбилися на окремі групки. Розмова велася притишено. Чулося:

— Треба щось робити...

— А що?..

— Що поробиш?

— Бідному ніде немає дороги.

— А може б, стати підсусідками?.. День чи два того «нослушенства» — це не так і багато...

— А куди подінешся...

— Гей, люди, товариство! — почулося владне.

Вибравшись на ценьок, над натовпом піднісся ставний, сивочубий, з завислими, обналеними сонцем вусами Гордій Головатий. Його мало хто знав, але були такі, що бачили разом з солеваром Шагрієм на вулиці, на базарному майдані. А постать цієї людини була примітна, привертала увагу.

Бахмутці збивалися до великого гурту.

— Давайте, товариство, поміркуємо, — почав спроквола Гордій. — Найсвятіше та наймиліше для людини — воля. Еге ж, воля. А йдеться зараз про те, аби нас заарканити... Так, заарканити!

— Поки що, кажуть, на день-два, — озвався хтось.

— А що заспівають завтра?! — підкинув Головатий.

— На три.

— На чотири!

— Накинуть, як волам, ярмо!..

— Закабальють нас і дітей наших! — злітало з гурту.

— А друзів наших уже зв'язали і кинули на дно темниці! — підвищив голос Гордій.

— Та, звісно, не в гостину забрали.

— Пригостять під ребра.

— Сваюля!

— Так що ж маємо діяти, товариство? — уже грізно, на повний свій голос запитав Головатий.

Якусь мить усі мовчали.

— Коли тебе хочуть вкусити, — почулося, — то й ти не будь беззубим дурнем.

— Еге ж, кусайся!

— Не давайся в пазурі!

— Ми вільні. У нас є права.

— Тими правами, як віхтем...

— Право одне: кусайся!

— Хто хоче боротися за волю, — карбував Головатий, — за свої права, той завтра до сходу сонця прийде сюди, на це місце. Підемо вимагати звільнення наших друзів. Та ще раз запитаємо, по якому праву на нас накидають отой аркан — панщину. А якщо ні... — Гордій не поспішав закінчувати. Хай люди вирішують самі.

— Тоді докажемо силою! — злетіло дзвінкоголосе.

Головатий обернувся. За його спиною в гурті жінок стояла Христя.

— Силою!

— Силою!.. — війнуло багатоголосе.

— Завтра усім сюди! — вигукнув як наказ солевар Яким, ставши на пенюк поряд Головатого.

Люди почали розходитися.

Поселення облягала тривожна ніч.

Головатий розумів, що вся ця історія, на жаль, може закінчитися баталією. Господарям соляного промислу потрібні робітні люди. Та бахмутці теж не ликом шиті, голн-

ми руками їх не візьмеш. Чимало з них уже бували в бувальцях, тікали від свого пана, знали ціну волі. І раптом їм знову хочуть накинути зашморга.

Гордісві не хотілося, щоб люди лізли на рожен. Та й рожен той зараз гострий — десятки озброєних охоронців. «Було б добре, коли б усе закінчилося мирно, — розмірковував понизовець, — але треба бути готовим до всього...» І він почав рішуче діяти: Яким Куцевич, Гризло та їхні однодумці-солевари збирали до гурту бахмутців, вели розмови, що треба всім бути насторожі й готовими стати до бою.

Не гаючись, Головатий того ж дня розіслав нарочних до навколишніх городків, хуторів — до поселян, кріпаків і робітних людей — із закликком про збройну допомогу.

Вночі з допомогою Якима та Івана Гризла Головатий виніс із тайника під церквою майже всю зброю і взяв на «святе діло» десять жмень кругляків із казана.

Зброю переховали в лісі, неподалік від того місця, де мали збиратись люди. Яким та Гризло весь час наглядали за схороною, оберігали, щоб ніхто, навіть випадково, не натрапив на неї.

Ранком до сходу сонця бахмутці зібралися. Правда, з'явилося набагато менше, ніж учора.

Гуртом рушили до двору Грименка. Але до брами не дійшли. Із-за частоколу гримнули постріли. Зчинилась метушня, крики. Сім чоловік упали на землю. Двоє убитих, п'ятеро поранених.

Бахмутці відійшли в чагарі. Але ніхто не залишив гурту навіть тоді, коли в поселенні десь аж по той бік Бахмутки почулися постріли і долинули тривожні голоси.

Люди, які тільки що підійшли, повідомили: наглядачі та охоронці обходять двори і оголошують наказ про підсудків.

Головатий уже не вмовляв, а кинув коротке:

— Хто хоче мстити, боротись за волю, той матиме зараз зброю. Ми своє візьмемо силою.

Набралася добра сотня. Зброю видавали Яким і Гризло. Крім повстанців, озброєних мечами, ятагапами, списами, бердишами, з поселення підходили з вилами, з гостро затесаним кіллям.

Дворище оточили широким тісним кільцем. Але підійти близько не могли. За частоколом, навіть і на самому частоколі, зухвало примостившись, сиділи і час від часу для

острашу пострілювали мушкетери. Десятків три мушкетів, які випіс із підземелля Головатий, поки що були непридатні. Їх треба було почистити, перевірити бойову придатність. Та й порох, здається, відволожився.

Вирішили забрати зброю в охоронців, які зараз бешкетують в поселенні. Христя та Гризло очолили невеликий загін і вирушили.

Розпорошену по дворах охорону було легко обеззброїти. На наглядача та двох охоронців, які його супроводжували, гуртом знесацька нападали. Посіпак навіть не в'язали, а позакидали до льоху на подвір'ї солевара Гризла.

Головатий давав лад у загонах повсталых. Це за його порадою вони оточили дворище з тим, щоб нікого не впускати туди і не випускати. Гордій скрізь устигав.

Підбадьорював, наказував бути пильними, запевняв, що, коли настане ніч, все кодро разом з управителем буде в руках бахмутців.

Під час чергового обходу до понизовця підійшов сивобородий чоловік у кожушку, постолах і волохатій шапці. Здіймаючи шапку, сивобородий низько вклонився. Головатому здалося, що він уже бачив його і навіть недавно.

— Я Касян Кононих, — назвав себе сивобородий. — Доглядаю кінські табуни. Давним-давно дав клятву перед хрестом — не брати до рук зброї. І не брав. А зараз таке діється... таке діється, що треба бути з людьми.

— То що ж? — запитав понизовець, якого зацікавило сказане.

— Таке діло, що треба зняти з мене клятву, — відповів Кононих. — А зняти її може той, хто має хреста і причетний до священства.

— Я маю тільки пістоль, — мовив Гордій. — Але до священства трохи причетний, — жартував весело. — Пив горілку з отаманом загону булавінців — чешицем Хвилимоном. І ятаган мій трохи схожий на хреста.

Кононих задумався.

— Знімай! — попросив рішуче.

— Знімаю! — виголосив Головатий. — Та бери, Касяне, он під крислатим берестом зброю і йди до загону.

Кононих натягнув шапку, захопив бердиша і щодуху помчав до повстанців.

— А, святенник...

— Кинув Грименкових кобилок.

— Давай сюди! — привітали щиро Касяна.

— Та не стовбич. Залягай. А то мушкетери зіпсують тобі шапку й кожушину.

— А мені не первина бути під кулями, — заявив добродушно, спокійно пастух, — я штриканий і смалений панами. А тепер хочу сам їх смалити...

Потупцювавши, Касян нарешті приєднався до гурту.

* * *

Смеркало. По денній роботі Савка Забара замкнув браму, взяв на засув хвіртку над перелазом, за звичкою, перед тим як іти на нічний відпочинок, постояв, дослухався. В хуторі і навколо, в степу, було тихо. На вишці, яка невиразно маячила вдалині на горбі, — німо. Дозорці не подають знаку. Отож татари не наближаються. Спокійно. Безпечно. Можна відпочити. Забара закрокував до хати. Нараз вловив неясне гупотіння, торохтіння. Воно наближалось, ось уже в хуторі, на вулиці — і враз затихло, зате вчулися приглушені голоси, потім легкий, але виразний стук. Савка завирнув у щілину між частоколом: біля подвір'я стояло кілька запряжених волів, товпилися люди.

Стукіт повторився, проте настирливіше.

На запитання: «Хто такі?» — заявили: «Свої».

Довелося перепитати: «Хто саме?»

— Робітні люди.

— Копачі вугілля.

— У нас важливе діло.

— До коваля...

— До Данила... — навперебій один одному злітало різноголосе, але притишене.

Забара здивувався. Він знав багатьох вуглекопів, бо ж часто бував за околицею хутора, там, де з-під землі вибирають чорний горючий камінь, ладнав коловороти, бадді. Та її сюди, до кузні, приходили копачі у своїх справах. Але ж то завжди було ще за дня.

Савка заявив, що пустить для перемови тільки одного чоловіка, і відкрив хвіртку.

— Зінько!

— Зінь, іди!

— Іди говори! — наказали в гурті.

На подвір'ї біля Забари з темряви постав невеликого зросту, в чорному чи в дуже запорошеному вугільною сажею одязі чоловік.

— Ми копачі вугілля,— почав він повільно й поважно, на диво грубим грудним голосом.— Ми вирушаємо до городка Бахмута. Там наші побратими-солевари в біді...

— В біді? В якій?..— перепитав Савка.

— Неволять!..— відповів коротко, з притиском Зінько, і помовчавши: — Соляний бахмутський управитель накидає аркана.

— Затіває послушення!

— Так, так! Кріпацтво!

— Боротись треба!

— Еге ж, відбити охоту!

— Руки вкоротити!..— у підтвердження сказаного Зіньком чулося глухе, ледве стримуване по той бік брами.

— А чим вкоротиш?..

— Вирушаємо без зброї.

— Зброї чортма!..

— Хоча б сякі-такі списи!

— Пособи, ковалю Даниле! — вставив і своє тверде, вимогливе Зінько.

— Залізо в нас є, привезли.

— Треба загострити.

— Щоб списи...

— Ножі!..— просили вуглекопи.

На гомінливу багатоголосу розмову з хати вийшла сім'я Забари: дружина Оксана і двоє діток. Стояли біля порога збептежені, налякані. Савці не хотілося, щоб домашні дослухалися до його перемови з нічними відвідувачами. Він сам вирішить, як бути, що йому робити, і розмірковував, чи варто встрявати до якоїсь, кимось затіяної бучі...

— Можна було б допомогти, а чому ж, можна було б...— мовив повільно, здавалось, неохоче Забара.— Тільки ж зараз ніч... Отож давайте завтра завидна...

— Буде пізно! — заперечив Зінько.— Без зброї нам втрушати ніяк не можна! — уже наполягав вуглекоп.— «Поспішіть і майте при собі зброю!» — так наказав через свого посланця і Головатий із Бахмута.

— Головатий?

— Гордій?! — майже разом запитали здивовано Савка і Оксана.

— Головатий. Гуртус людей — втікачів, солеварів — проти гнобителів.

Господарі уже не дослухалися до оповіді Зінька про події в Бахмуті, про те, хто такий Головатий та що він закликає сірому... Вони кипулися мерщій відкривати браму.

Всю ніч у кузні кипіла робота. Ранком, ледве почало світати, кілька десятків озброєних вуглекопів вирушали в дорогу в напрямі городка Бахмута.

Серед тих робітних людей був і коваль Савка Забара.

Другого дня під вечір бахмутцям прибула добра підмога: солевари з Тора, вуглекопи з хутора Зеленого, поселенці, кріпаки з Ясенового і з навколишніх хуторів. Прибули хто з чим, хто що роздобув, але всі озброєні. Та й оті вісімнадцять мушкетів і припаси до них, відібрані у охоронців, стали в добрій пригоді. Коли геть стемніло, кілька повстанців з мушкетами залягли неподалік брами й почали її обстрілювати.

Саме сюди, до обстріляної брами, на галас, який там зчинили повсталі, як і було задумано, скупчилися майже всі охоронці. А тим часом бахмутці з протилежного боку зробили великий отвір в частоколі і ринули на подвір'я. Зав'язався короткий бій. Опір сторожі був кволий. Охоронці кидали зброю, декотрі зразу ж перейшли на бік повстанців.

Запалав будинок. Повстанці розбили двері, які вели до світлиці управителя, та ляду до підземелля, куди запроторили захоплених Недзієвським солеварів.

Головатому доконче хотілося добути оту кляту грамоту про землю та підсусідків, дізнатися, що саме в ній написано, і знищити, щоб не було й сліду. Але де шукати той папір, не знав. Ходив у вже наповнених димом світлицях від столу до столу, від шафи до шафи і не знаходив.

Майже слідом за понизовцем нишпорив і Кастусь Недзієвський. Він знав усі ходи й виходи, потайні місця і теж шукав того папірця, привезеного Фонькою Сутугіним із Петербурга. Шукаючи паперу, Кастусь наткнувся на мертвого Грименка. Обшарив його кишені, забрав гаманець, відірвав від чумарки мідні гудзики, витрусив з бічної кишені дрібні монетки і зник потайним ходом, який вів з будинку аж за частокіл у густі кущі ліщини. Звідтіля можна було легко дістатися чагарників.

Повстання розгорялося. До загонів вливалися робітні люди, кріпаки, підсусідки із селищ по Сіверському Діпцю, Айдару, Осколу. Приходили втікачі з Дону. Стало відомо, що повстанці розгромили Торську фортецю, і всі в'язні, що знемагали там, зараз на волі.

Коли поширилась така радісна чутка, до хати Шагрій, де перебував Головатий, увійшла Христя.

— Батечку рідний,— мовила схвильовано, падаючи на коліна,— допоможіть дізнатися, що трапилось з Семенком...

— Встань! Чого падаєш переді мною?! — обурився понизовець.— Встань, тоді й говори.

Христя підвелась.

— Я вже зболіла серцем. Забула про свою домівку, про все на світі,— заливаючись слізьми, тужно мовила дівчина.— Я чатувала біля тієї фортеці, виглядала. А коли ми зв'язали сторожу і випустили бідолашних з тієї хурдиги, я придивлялася, шукала — і не знайшла. Де ж він, Семенко?.. Я була в того чаклуна, питала його, а він мовчить. Бачу, мені він не довіряє. Тільки й сказав: «Заспокойся, дівко». То ви, дядечку, дайте йому такий знак, щоб він мені сказав, де його шукати.

— Що нам робити, дочко, вирішимо,— заспокоював понизовець.— Горе в тебе, горе і в інших. До одних воно прийшло, до інших насувається...— Роздумував: треба вволити просьбу дівчини. До того ж необхідно дізнатися, що скоїлося в тому соляному городку. Те, що сталося тут, у Бахмуті, і там, у Торі, так не минеться. Сподівайся карателів.— Будемо боротися, Христе! — заявив твердо й рішуче.— Готуйся в дорогу!

Сказане заспокоїло, окрило дівчину.

На раді Головатий, Шагрій і Куцевич вирішили прискорити організацію бойових загонів, заpastися зброєю. Одночасно всім, хто бажає залишити городок, допомогти рихтуватися в дорогу. Того ж дня понизовець передав побратимам скарби для придбання зброї, возів, тягла, одяжі та всього необхідного в далеку дорогу.

До Тора Головатий і Христя прибули, коли сонце вже зависло над західною околицею городка.

Копей залишили на моріжку під лісом. І поспішили до знайомої хати. Увійшли до сіней і зупинилися. Із світлиці

долинав високий хлопчачий голос. Заходити, перебивати було незручно. Довелося ждати і мимоволі слухати:

«В тому хуторі, до якого я добрався, два тижні конав колодязь за те, щоб мені дали сяку-таку одіж. Уже одягнений, прямував до рідного краю...»

Гордій обережно відчинив двері. Біля столу стояв Арсенко і з захопленням читав. Господаря не було.

Якова Щербину знайшли в садку. Побратими почоломкались. Здіймаючи бриля, господар привітався й до Христі, яка стояла осторопъ, покликав її до гурту. А коли підійшла, дав до рук кошика, попросив, щоб назбирала яблук.

Головатий і Христя розуміли: чаклун хоче вести розмову без свідків. Це трохи ображало дівчину. Не чужа ж бо вона тут. Не раз бачились, розмовляли. Може, у старого є якісь свої важливі таємниці, якими він хоче поділитись з Головатим. Що ж, хай ділиться. А їй хочеться знати тільки одне: яка доля Семенка? Де він зараз?..

Побратими сиділи мовчки. Щербина задуманий, похнюплений. А коли заговорив, то про те, що бджола цього літа чи розледачіла, чи багато випадало дощів — меду чортма, щільники у вуликах нікудишні...

— Про мед іншим разом, — перебив Головатий. — А що там?.. — кивнув головою в напрямку фортеці.

— Я здогадався зразу, чого ви прибули, — признався господар, — та хотілося віч-на-віч, — глянув туди, де Христя збирала яблука. — Хай дівка мені пробачить... Таке діло: був наскок. Вдалий. Багато в'язнів звільнили, хай їм щастить, а того, нашого, за днів два до розгрому фортеці погна-ли до Ізюма. Та ще скажу печальне, — понизив голос Щербина. — Побратим наш, Петро, хай буде йому пухом земля... — підвівся, скинув бриля, схилив голову.

Підвівся, скинув шапку і Головатий.

Посідали. Довго мовчали.

— Я вже мудрую, як записати про те, що в Бахмуті та навколо нього викресали іскри, — почав господар. — Добре діло. Хай хоч трохи вельможним запахне смаленим та деяким довгокаптанникам вріжуть поли. Але скажу тобі, друже, іскра ота багато не спалить. Скоро згасне.

— А якщо добре роздмухати?

— Тлітиме, тлітиме довго, — продовжував, не відповідаючи на пряме запитання, господар. — І спалахне колись, іншим часом... А давай, дочко, і нам яблук! — гукнув до Христі. А Гордісві потиху: — Вбережи, друже, від напасті-

лиха отих, що оце зараз викрешують іскри. Знай: із Белгорода, з Харкова, з Ізюма ідуть на Тор, на Бахмут царські втихомирювачі і карателі...

— Ми до їхніх рук не дамося. Зброї не кинемо,— натиснув на слова Головатий.

— Я був би радий, коли б збороли. Але ж...

— Знаємо. Буде важко. Але ж силу борють силою,— кинув, могло б здатися, уже визивно понизовець.

— До сили, хоробрості треба ще й обачності й розуму,— Щербина, мружачись, кинув допитливий погляд на гостя.

— Так, обачності і розуму,— погодився Гордій.

Христя поставила кошик, наповнений яблуками, грушами, сливами. Але ніхто того навіть не покушкував.

Від дівчини не втаїли, де знаходиться зараз Семєнко. Христя вислухала, здавалося, спокійно. Не сказала ні слова, ні про що не запитала. Тільки помітно зблідла, підхопила кошик і спішно віднесла його до хати.

Коли виїхали з городка, Христя зупинила свого коня.

— Моя путь до Ізюма,— заявила.

— Отак! — вигукнув здивований Головатий і подумав: «Оце, їй-богу, не баба, а справжній козак!»

Від наміру їхати не відмовляв, був певний: така козаківна між людьми не загине і свого доможеться. Задумався над тим, що годилося б допомогти їй, удвох би доїхати до Ізюма, роздивитися там, рознюхати та й поміркувати, як краще, з якого боку братися за діло.

Але ж бахмутці — робітні люди, втікачі, всі, хто збунтувався зараз,— ждуть не діждуться його поради.

«Вбережи від напасті-лиха тих, що викрешують іскри»,— збіглося сказане чаклуном Щербиною з його, Головатого, думками,— еге ж, правда, треба якось вберегти...

— Вклоніться, дядечку, там усім, з якими я в ці дні подружила-поріднилася,— ніби вгадуючи роздуми понизовця, мовила Христя.— Маю надію, що і я скоро повернуся, і не одна...

Головатий запевнив, що виконає просьбу. Коли довідався, що Христя має намір, не гаючись, вирушати, порадив не вириватися проти ночі в далекую дорогу, а завітати до Маяків, зустрітися з татарчуком Захарком, порадитися з ним, як краще, обачніше повести себе в Ізюмі, а може, навіть Захарко погодиться поїхати разом, це було б дуже

добре, бо ж там, в тому городку, в нього є свої люди, які знають входи і виходи у фортеці.

По тій розмові Гордій витягнув з-за пояса пістоля, подарованого йому Небабою, порохівницю, кулі і віддав Христі. Потім відкрив саквину, наказав дівчині запускати туди руки і взяти скільки захопить у жменю. Почувши незвичайне брязкотіння і зрозумівши, що саме там, у торбині, Христа рішуче відмовилась брати.

— Бери! — наказав понизовець. — Тобі в дорозі згодиться. І вам обом, коли зустрінетесь... Хай вам щастить!

— Спасибі за все! — подякувала дівчина, від'їжджаючи. Головатий теж рушив. А вже коли від'їхав далі, озирнувся, впіймав очима легку, виструнчену постать вершниці і проказав уголос:

— От вража дівка! Вродлива і смілива. Хай же щастить їй...

На початку місяця вересня з Харківського слобідського полку до Ізюма прибув загін з п'ятдесяти шабель. До того загону долучилося сімдесят п'ять шабель Ізюмського, теж слобідського полку. Оті сто двадцять приборкувачів вирушали втихомирювати бахмутців. Повсталих було далеко більше. Але ж вони — робітні люди, втікачі-поселенці, підсусідки поміщиків Святогірського монастиря — не навчені військової справи, до того ж у них зброя — саморобні піки, ножі, а то й звичайпісінькі вила та всього-на-всього тридцять мушкетів і десятків два пістолів. Усе це враховував Головатий і його помічники-побратими. Проте ж будь-що, а карателів треба якщо не знищити, то бодай затримати, щоб дати можливість повсталим бахмутцям зібратися й вибратися з городка в безпечніше місце.

Спочатку задум був дуже простий: перестріти карателів у лісі. Саме таке зручне місце було за кілька верст від Бахмута — густий гінкий чагарник, вузька дорога. Коли козаки наблизяться, вдарити по них з мушкетів. Ті, що zostaną живими, напевне, завернуть пазад.

А чи ж завернуть? А якщо й завернуть, то чи надовго? Може, тільки на день-два, хай три. А бахмутцям необхідно на збори та щоб подалі зникнути принаймні десять днів.

Після багатьох роздумів-здогадок було вирішено: краще перестрівати й затримувати козаків у зручних місцях зразу ж, як вони вийдуть з Ізюма.

Три невеликих загони, очолювані Головатим, Шагрієм і Куцевичем, поспішали на ізюмсько-торську дорогу.

Перша зустріч сталася в хащах біля Сіверського Дінця. З наближенням карателів гримнуло водночас п'ятнадцять мушкетів. Кілька вершників звалилося з коней. Зчинився галас, метушня. Але загін не розгубився. Перешикувавшись, козаки рушили вперед. Та за версти три-чотири постріли знову перетяли їм дорогу. На цей раз зав'язалась перестрілка. Повстанці із своїх засідок вціляли на вибір влучно. Козаки ж били наосліп, в кущі. Карателі змушені були повернутися назад, до Ізюма.

Вирушали через тиждень. Просувалися обережно. Придорожнє густолісся прочісували піші охоронці. Але це не рятувало. Повстанці обстрілювали їх. Вершники часто зупинялись, спішувались, намагалися вловити тих, що так зухвало нападають. Але дарма. В лісових нетрищах важко будь-кого ввіймати.

Так минув ще тиждень.

На торсько-бахмутській дорозі наскоки припинилися. Всі, хто мав вибратися з соляного городка, виїхали. До того ж зникнення тих, що обстрілювали, мало говорити, що то були не бахмутські повстанці.

Довжелезну валку возів-мажар з халабудами Головатий нагнав неподалік річки Луганки. Місце було знайоме. Саме отут, понад Луганкою, він колись перетинав степ, мандруючи з чумацькою валкою мудрого ватага Ціпов'яза. Не один день, не одну ніч з чумаком і ковалем Савкою вони брели в отій спаленій сонцем траві, їдучи на схід із села Кам'янки. Он там, повз оту могилу, заселену скопцем кам'яних баб, пройшов він із загоном булавінців до Сіверського Дінця. А трохи згодом, ліворуч від цього місця, вони з Кіндратом Булавиним простували на Січ після того, як зазнали поразки під городком Закотним. Цією ж дорогою вертали з Великого Лугу з кількома тисячами понизовців бити домовитих та цареве військо.

Бахмутці зішли біля підніжжя могили. Одні з одним прощалися. Головатий повідомив, що карателі, ввійшовши до Бахмута, здивовані й збентежені, що не знайшли там буптівників. Але вони можуть кинутися на розшуки. Отож треба, не гаючись, ховатися.

— Прямуйте на південь, у простір Дикого поля, — радив понизовець. — Розбредайтеся, осідайте біля річок, по-

над ярами, в байраках, в комишах. Зброю не кидайте. Заховайте до слушного часу. Так заповідайте і дітям своїм...

— А ми,— заявив Шагрій та ще кілька відчайдушних,— поки що навідаємося ще в «гостину» до панів Синькових, Недзієвських, Качурів.

Головатий задоволено посміхнувся.

Він стояв на могилі, вдивлявся на південь, Вози-мажари роз'їжджалися в різні боки. Он три останніх, ніби пірнули, спустилися в низину, з'явилися на горбі, зупинилися, мабуть, перепочивати. Знову рушили і зникли за далеким млистим обрієм.

Головатий зостався один. Це його не печалило. Він звик і до цього. Самота не гнітила. А все ж на серці щімко — доймало прощання з побратимами. Та й закрадалося: «А чи ж усе ти зробив?..» Стояв, дослухався до ледве вловимих порухів степу, надивлявся на мінливі, смугасті перекати, гомінкі байраки і навколишню жовтаву рівнину.

На душі мало бути спокійно. Всі дні свого перебування тут, на цих дикопільських просторах, жив не для себе. Тепер з чистим сумлінням розстався і з людьми, і з цим краєм. Його шлях проляже за Дніпро, до рідної степової ріки Синюхи, до людей, доля яких йому теж не байдужа.

Гордієву увагу привернуло віддалене поскрипування коліс, голоси:

— Гей! Гей!

— Соб! Соб!

«Ось і трапились попутники. На добро»,— подумав радо.

Зійшов з могили, поправив на плечах кирею, підхопив сакви, взяв за повіддя коня і попростував до шляху — назустріч чумацькій валці.

ФОРТЕЦЯ

Христя зупинила коня і довго проводжала поглядом кремезну постать у киреї і смушевій, з заломленим верхом шапці. Здавалось, вершник не їде, а відпливає. І перед ним розсувається не пухнасте сиве волюття тирси та жовтавоцвітні грона гінкого буркуну, а набігають навстріч зеленово-іржаві хвилі і тихо бурунять. Вершник проїхав, розгойдані трави здіймаються, вирівнюються, і тільки де-не-де видніється сколошканий слід.

Ось він востаннє розсунув зарості, звернув за куці терпу, кирея майпула, наче чорні розпростерті крила, і зникла. Христі здалося, ніби невидима нитка, яка досі соталась, зв'язувала її з вершником, в цю мить обірвалась. Стало до болю щімко, жалко, що від'їхав отой мовчазний, мудрий, перозгаданий і такий близький тобі чоловік. І від того ще значиміше здається сказане ним:

«Роби, дочко, так, як тобі підказує серце... Та й добре, що ти вболіваш і за долю знедолених... Будь смілою, мужньою. Хай тобі, дочко, щастить».

Вона знає: шлях, обраний нею, важкий, небезпечний. Але ніщо її не лякає, з нього вона не зійде, не відступить. І певна, буде удача.

На щовбі, за зеленовою ялиновою смугою, з'явилася знайома постать. Дівчина вдивлялась. У вечоровій, затягнутій волохатою млою далині маячили дерева, куці, а вершник ніби розтанув між ними.

— Рушаймо! — наказала сама собі. Підбрала повіддя і навернула коня в напрямі селища, яке ледве виднілося за гористими перекатами.

Спадав вечір.

До Маяків Христя добиралася понад берегом Сіверського Дінця. Дорога була нерівна, покручена, виляла густо-ліссям, захаращена поваленими деревами. Щоб обминути колоди та густе плетиво буреломного галуззя, довелося злізти з коня і вести за повіддя. Зате, здається, ніхто не бачив, коли в'їхала в селище.

На подвір'ї Скалиги її зустріла онука діда Петра Ганка. На привітання гості вона мовчки кивнула головою і залилася слізьми. Христя розуміла тяжку скорботу дівчини, бо й саму в'ялила печаль. Минуло тільки три місяці як померла мати. А до того горя додалося й інше. Оце й жене воно її у невідомість...

А Ганка шостий день як поховала діда — єдину рідну людину.

За садком, в кінці городу, де стрімка ялина широко розкинула віти, ніби оберігаючи спокій, насипано горбок пришерхлої землі.

Дівчата підступили до могили і схилили голови.

Коли повернулися на подвір'я, Христя залишилася під повіткою, а Ганка вийшла аж за ворота, вдивлялася в бік ізюмського шляху — виглядала Захарка. Він мав повернутися ще вчора. Тривожило: чого так довго забарився, що там могло статися?..

Вузька кривуляста дорога вибилася з ізюмської лісової гущавини на рідколісся й повела у напрямі Тора і Маяків. Захаркові була добре відома оця горбкувата та піщана місцевість. Особливо втямки йому три бронзокорі сосни на узліссі обіч дороги. Дві закучерявлених, вузлувато-лапатих стоять, сплелися вітами, обнявшись, вийшли на простір і задивилися, чатують. Третя красується трохи осторонь на розпластаному горбі, розкішна, крислата. Вона ніби ревниво оберігає дрібний зелений молодняк, який розрісся навколо неї. Бувало, Захарко, проїжджаючи цією дорогою, обминав, хоча це й було незручно, оту гінку сосну. Або ж, під'їжджаючи, чимдуж гнав коня, щоб скоріше промчати. І зараз при згадці, що так себе поводив, навіть посміхається. А в пам'яті закарбувалось і, напевне, довіку не забудеться оте жахне, що сталося з ним біля тих сосен...

Крим і Сиваш вони залишили далеко позаду. Степову, оголену, піскувату рівнину промчали швидко. У широкій травянистій низині річки Кінської відпочивали, пасли коней. На березі розбились на кілька окремих менших загонів-чамбулів. Одні мали рухатись на північ, в напрямі городків Балаклеї та Ізюма, інші — кілька сот вершників — братись на схід, вийти до правого берега річки Кальміуса, на дорогу, яка здавна так і називалась «Кальміуська Сакма». І отією дорогою теж мчати на північ.

На четвертий день, під вечір, коли заходитиме сонце, усім загонам належало зібратись у дубовому байраці, між городками Ізюмом і Тором. А вже звідтіля разом навалюю перебратись монастирською переправою через Дінець, вдарити на городок Царборисов*, розбігтись по воропезьких селах, хуторах, взяти ясир, все, що цінне, але легке в дорозі, і швидко вертати па «Кальміуську Сакму».

---

* Царборисов — нині Червоний Оскіл.

В дорозі на північ до Сіверського Дінця, що б не трапилось спокусливого, не чіпати, а вже вертаючись з руської землі, добре пошарпати Ізюм, Тор та інші городки і селища. Забирати все, що трапить під руку, а найперше дівчат, хлопців, та й старіших, якщо вони при силі. Проте навіть без такої поради-наказу всі знали: живі гяури — найцінніше. Саме за такою здобиччю татари й гайнули до урських поселень.

В чамбулі всім заправляли старші, значні й досвідчені мурзи, беї, хет-худи, які вже бували в таких наскоках-походах.

Хто вів татар тієї весни, Захаркові невідомо. Він знав лише свого хет-худа — хазяїна, який підбив, підмовив його та ще кількох сусідських хлопчаків вирушати в похід на гяурів.

«Ви — дурні ішаки, бецмани, — говорив він зневажливо, єхидно посміхаючись. — Вам уже по п'ятнадцять, шістнадцять. Слава аллаху, вигнались, ввійшли в силу. А сидите на шиї батьків, ловите рибку в морі. А вона, клята, не завжди йде на гачок або в сіті. А там, в улусах урусів, можна впіймати он які рибини!.. Та ви ж, тюхтії, знаєте, в якій ціні на кафському базарі урські красуні. Гей! Гайда ж на добрий улов!..»

Скільки їх, сотні, тисячі хлопчаків-татарчуків, знаджених, захопчених, привчалися бути грабіжниками, людоловами.

Цього Закір не знав. Він мчав поряд з хазяїном на його коні, в його кожусі, у гостроверхій баранячій шапці, з його тугим бойовим луком і сагайдаком із стрілами та ножами. За спорядження та їжу Закір повинен був робити все, що йому накажуть: доглядати коней, прислужувати хазяїну. А вже там, в Урустані, мав ловити і в'язати гяурів, зносити до купи награбоване добро. З усього, що заберуть, Закірові — десята частка. А якщо хлопець покаже себе умілим, спритним, то, можливо, у нагороду залишиться йому і той кавурій кінь, на якому він їхав.

З появою татар на березі Кальміусу на вершині фігури — сторожової башти — запалали куделі клоччя з дьогтем: сповістка про появу ворога — мурзаків. Через кілька верст попереду на узвишші запалала друга фігура. Клуби чорного диму розповзалися, встеляли степ. Сподівайся — спалахнуть інші башти та й піде ота сповістка. Татарам треба було приспішити, не дати гяурам схватися. Верш-

ники припустили коней. Та, на щастя, фігури не спалахували. Тільки аж біля річки Торець було звівся високий, сивувато-жовтавий стовп диму і раптом, ніби підтягний, обірвався, розтанув. Не подавали тривожної сповістки навіть з найбільшої і невсипущої на Сакмі маяцької фігури. Та радість нападників була передчасна. Цього разу їх хитро обдурили й заманули в пастку.

У призначений час, на світанку, кілька тисяч татарських вершників ринуло до Сіверського Дінця на переправу. Гулкий тупіт копит стрясав землю. Стугоніння, високі несамовиті викрики, посвисти, гоготіння, удари арапників роздирали світанкову млу й диким ревищем здіймалися в небо.

Раптом на побережжі Дінця на маяцькій фігурі завирував дим. Та спалах, здавалось, був уже запізнілим, непотрібним. Татари вихором мчали повз селище. Нестримна лавина вирвалася на міст, а він — раптом розпався, осів у воду. Осів із сотнями мурзаків.

Навальний рух уже не можна було зупинити. Задні насадили на передніх, і на всьому скаку, як у безодню, падали й падали, гатили ріку. Ті, що відразу не потонули, намагались переплисти, перейти вбхід. Але настрикувались на вбиті біля берега гострі паколи. А тих, що все ж таки добирались до протилежного берега, зустрічали списами й мечами поселенці з Тора і Цареборисова.

Добра сотня а чи й дві татарських вершників, решта десятитисячного чамбулу, уникаючи неминучої загибелі у воді, повернули назад. Але їм неслегко було вибратися з тісного кола ізюмських козаків, торських солеварів та переселенців.

Закір мчав поряд свого хет-худа, тримаючи за повіддя другого запасного коня, на якого мали нав'ючувати захоплене в урусів добро. Неподалік від Дінця хазяїн вирвався трохи вперед, вривався в ворухку людську гущу. Коня і вершника раптово закрутило, змішало з десятками інших коней і людей, здійняв і кинув у крутизну скажений, смертельний вихор. А над тим чорториєм повнило простір жахне гоготіння, вищання, лемент. Закіра теж добре струсувало, але він все ж таки втримався за гриву коня, поставив його дибки, крутнув і помчав назад.

На піскуватій рівнині, біля двох розложистих сосен, він побачив кількох вершників-урусів, які, напевне, його пе-

реймали. Завернув до одинокої третьої сосни, помчав крізь низькорослу поросль і ніби мав ось-ось випорснути з оточення. Та кінь чомусь зашпортнувся, а може, його було чимось підтято, сосна, здалося, як підрубана, впала на тім'я, і світло раптом потьмарилось, померкло.

Коли розплющив очі, над ним зависло лезо довгого списа і вчулись незрозумілі уруські слова: «Я візьму його собі».

Закір знав — смерть пеминуча. Весь зіщулився, заціпенів. Відчув — холоне. І ні думок, ні бажань, летить у безодню. Але чому так довго?..

Над ним стояв високий сивовусий гяур з мушкетом у руці, вдивлявся в його, Закіра, наповнені сльозами очі.

Вже згодом, опинившись на дворищі сивовусого, дослухаючись до його голосу, зрозумів, що отими вимовленими тоді незрозумілими словами цей старий врятував його від смерті. А з часом, оговтавшись, дізнався, що рятівника звуть Петром Скалигою з селища Маяки.

Коли бранця звільнили від пут, він міг піти куди завгодно. В перші дні перебування в Маяках в нього, бувало, закрадалася думка про втечу. Але Закір гасив її роздумами, що він один не здолає оті багатоденні степові та яружні переходи до Криму. А потім подумалось, що було б невдячно, навіть підло так вдіяти. Адже старий господар був добрий, не неволив, навчав роботі в садку, на пісіці. Навчав і мови уруської, а потім читати й писати.

Вони часто розмовляли про кримську землю, про те, як там живуть люди. Одного разу за такої розмови Скалига не то жартома, не то серйозно сказав, що він здивований, чому Захарко, як звали тепер хлопця, не майнув досі до свого рідного краю. Хлопець зашарівся, знітився, мовчав. Він не признавався, що, крім поваги й приязні до господаря, у його серце ввійшла, хвилює й бентежить русокоса, синьоока Гапка, онука Скалиги.

Пішло на третій рік перебування Захарка в Маяках. Того року буйно розігралась весна.

Стояла друга половина дня. Скалига сидів на колоді біля повітки і довбав дуплянку-вулика. Гапка і Захарко вийшли з вишняка, ніби виринули з білопінного шумовиння. Наближаючись, уповільнили ходу, на якусь мить затримались і раптом, взявшись за руки, впали перед старим на коліна.

— Дідусю! Батечку! — з тремтінням в голосі, майже разом вимовляли дівчина і хлопець. — Ми любимо одне одного. Благословіть!

Старий, здавалось, не здивувався. Ніби отакої okazji він ждав давно. Не кваплячись, відклав набік колоду, на верстака поклав молоток, долото, відсунув дуплянку і, обтрушуючи фартуха, наказав молодятам встати.

Вони підвелися.

— Ранувато, діти мої, ранувато затіяли, — мовив, як би роздумуючи. В голосі не чулося ні осуду, ні відмови. Але коли б Захарко і Ганка були досвідченішими і спостережливішими та не сповнені бептежним почуттям, то з тієї повільності у звертанні до них і хитрувато примруженого ока, коли говорилося «ранувато», вони б уловили приховану відмову.

— У нас уже і з попом домовлено, — вирвалося щиро у дівчини.

— Як це?.. — здивувався Скалига. — Захарко ж...

— А так, — поспішав, посміхаючись, хлопець, — я уже хрещений.

— Що ж, може, це й добре, може, й на краще, — зауважив не так їм, як сам собі Скалига. А потім з тим же повільним роздумом повів мову, що треба заходжуватись копати грядки та садити городину. І ніби принагідно згадав, що вони з Захарком давно не були в Ізюмі, а туди доконче треба поїхати, провідати своїх знайомих та, може, там роздобудуть насіння нової городини, яку називають картоплею.

— Отож хай Ганка заходжується, — уже наказував старий, — та напече хліба, насушить сухарів, щоб вистачило не на день-два, а в довгу поїздку.

Захарко й Ганка не надали належної уваги і отому виразно, зате загадково сказапому — «на довгу поїздку».

За три дні Скалига і татарчук вирушили в дорогу. З обійстя виїжджали не на вулицю, а повз садок, через леваду. Щоб дати можливість онуці з Захарком попрощатися без свідків, старий виїхав з двору трохи раніше. Ніби йому доконче треба було побувати там, де буде сіножать, глянути, чи, бува, не замулили весняні води низини та як там підіймається молода трава.

Захарко паздогнав Скалигу, по-молодецькому виструпчений, радісний. Їхали ялиновим лісом поцад Сіверським

Дінцем. Потім завернули на захід, на степову дорогу в напрямі Ізюма.

Сходило сонце. Іскристо ковзнуло верховіттям ялин, осокорів, дубів. Заступав день.

Коні, підбадьорюючи один одного, йшли ніби наввищередки, охоче, квапливо. Та ось Скалига уповільнив швидку ходу свого коня.

— Давай, Захарку, поговоримо, поміркуємо, як бути, — почав старий спроквола, рівно, як говорив завжди з хлопцем. — У тебе, сиңу, є рідні — мати, батько.

— У Кафі. Біля самого моря, — відповів хлопець, здивований, що господар повів про це мову.

— Не знаю, як там у вас, татар, — натискував на останніх словах Скалига, — та гадаю, що воно, мабуть, так, як і у нас, українців. Мабуть, так, що коли ото дівчина впаде в око і заступить собою всіх на світі і ти хочеш бути в парі тільки з нею, наймилішою, найдорожчою, то про своє щастя, паміри свої ти повинен сказати рідним. — батькові й матері, просити в них поради й благословення.

Захарка ніби вітром здуло з коня. Він упав на коліна лицем до сходу сонця, яке тільки-но викотилось на зрожевілій обрій, і, здіймаючи вгору руки, вклонився низько до землі і швидко, швидко, аж захлинаючись, говорив по-татарському, потім почав хреститись і швидко шенотіти. Нарешті щось незрозуміле вигукнув і заплакав. Коли повернув обличчя до Скалиги, сказав суворо і благально:

— Батьку! Я молив аллаха й молив хреста, щоб вони пом'якшили твоє серце. Ти, батьку Петре, був до мене добрий, як рідний, а зараз ти злий, жорстокий, як шайтан. Ти гониш мене від Гапки. Ти, мабуть, мені не віриш, що я її кохаю і вона мене кохає.

— Сідай на коня! — сказав Скалига. — Тобі, сиңу, я вірю. Але ти поїдеш до своїх батьків. Так треба. Тільки в цьому році не вертайся. Запам'ятай.

Скалига передав хлопцеві свою торбу з харчами, свого запасного пістоля, шаблюку, гаманця з кількома дукатами та рублями і побажав щасливої дороги. Але татарчук не від'їжджав. Уже на коні він ніби застиг, вдивлявся в той бік, де знаходяться Маяки, і тихо, з пристрасною піжністю раз по раз щось шепотів.

— Пора, — мовив теж тихо, але настійно Скалига. — Пора!

Захарко взяв напрям на південь. Коли вершник уже сховався за обрій, старий ще довго вдивлявся, чи не вирине десь примітна, висока постать у кургузому кожушку, у шапці-малахаї. І, впевнившись, від'їхав, повернув на дорогу до Маяків.

...Через рік, весняною порою, коли парувала земля і зацвітали садки, повернувся Захарко. Старий Петро здивувався. Сподівання, що час, дорога, зустрічі, розмови з рідними остудять спалах у серці хлопця, не виправдались. Та свого здивування і невдоволення Скалига не виказав. Прийняв бравого парубка ввічливо, гостинно, навіть, могло здатися, як бажаного. А в душі не змирився. З благословенням на шлюб з Ганкою zvolікав і zvolікав.

Кмітливий юнак здогадувався, що люди, які приходять і приїжджають до господаря з Тора, з Бахмута та з навколишніх селищ, з'являються не тільки за порадами, а й за допомогою. І навіть за зброєю. А бувало, з'явиться один-два, а то й цілий гурт невідомих і переховуються на пасіці, в садку, в лозняку на леваді. А потім зникають. Називалися вони знайомими, земляками, родичами. А насправді то були втікачі, бунтарі-дейнеки. Скалига розумів: не втаїтись йому, та й потрібний був помічник. Отож поволі, обережно почав звіряти Захаркові таємниці «святого діла» — боротьби за кращу долю сіроми, яку провадив разом з побратимами, волелюбами, колишніми булавінцями та такими ж, як і сам уже, колишніми понизовцями-січовиками.

Виїжджаючи до городків та селищ, Скалига іноді брав з собою і Захарка. Побувавши в Ізюмі, водив по вулицях, показував здаля фортцю на горі Кременець, в селищі, за околицею городка, познайомив з татарами, які давно вже там поживають. Тоді ж зумів звести і познайомити з пахолком самого володаря Ізюма полковника Шидловського Гасаном. Так ніби старий передбачав, а може, й напевне знав, що оті знайомства стануть в добрій пригоді.

Волохатий присмерк згусав поволі. А ніч, здавалось, впала раптом німою чорнотою. Ні шелесту, ні подиху — глухо. Ніби все навколишнє завмерло. Ганка сторожко, дослухаючись, чатувала на вулиці, а Христя томилася в тоскному чеканні під повіткою на подвір'ї. Десь опівночі посвітлішало. В каламутному небі з'явився місяць.

На вулиці вчувся тупіт копит, притишений говір, а потім і кроки.

Христя пішла назустріч.

— Ханум * Христе,— мовив тихо Захарко,— я знаю, чого ти приїхала. Я знав, що ти будеш тут. Про тебе говорив козак Головатий, коли був на похороні діда Петра.

Татарчук змовк, зітхнув. Проказав кілька слів по-татарському. Раптом схаменувся й почав зрозуміло для Христі:

— Я, ханум, робив так, як наказав мені мій покійний господар, побував в городку Ізюмі.

— Ти довідався, де він?.. Що з ним, говори! — заспішила стривожена Христя, здогадуючись, чого саме їздив до того городка Захарко.

— Дізнався. Та краще б, ханум, мені про таке тобі не говорити.

— Говори! — благала дівчина.— Говори!

— Тоді знай. Семенка твого та інших в'язнів, які зараз там, в Ізюмській фортеці, скоро поженуть до Криму, мабуть, до Кафи,— додав, помовчавши.— А звідтіля, хтозна, може й до Стамбула...

— До Криму, кажеш? — не вірячи, перепитала Христя.— Ти напевне знаєш про це, так?

— Так,— заявив твердо татарчук,— знаю!

— Треба заступити дорогу! — дівчина подалась наперед і зупинилась випростана.

Захарка вразила її рішучість, упевненість. Йому згадалося, як тижнів три-чотири тому отут, на дворищі, покійний Петро Скалига і козак Головатий говорили про деяке купування пастуха і солевара Семенка та дівчини Христі. Вражало, що Семенко і Христя з гуртом сміливців страхали панів, усяких крутіїв, лиходіїв. Його підступно було схоплено, катовано, забито в диби. На захист юнака і на борню з панськими посіпаками стала сміливо наречена Семенка Христя. Вона поривалася визволити в'язня з торської хурдиги. Але визволити поки що не вдалося. Зараз Семенко в Ізюмській фортеці. Та йдеться до гіршого...

— Його можна врятувати? Скажи, можна? Хто нам допоможе? Ти ж був там, у тому Ізюмі...

Та як гостя не допитувалася, Захарко не запевняв її про можливість порятунку, не сказав, хто вирішує долю в'язнів. Додав тільки, що з Криму женуть сюди великий табун коней. Коли вони прибудуть до Ізюма, тоді на пів-

---

* Ханум — жінка, дівчина (тут і далі — тат.)

деп'я поженуть людей. І, вже заспокоюючи Христа, запевнив, що скоро вони удвох з нею поїдуть до Ізюма. І отам, напевне, про все дізнаються. Але поїдуть тільки тоді, коли буде подано знак вирушати.

Гінець прибув уночі. Це був хлопчина років десяти-дванадцяти, босий, без сорочки, в кудлатій татарській шапці і в кожусі. Кожух захищав його від холоду, а підгорнуті поли правили за сідло. Влетівши конем на подвір'я, хлопчина заляскав прядив'яним арапником, заторохтів пужалном у сінешні двері. На той виклик з хати вийшли Христа і Ганка. Але гінець волів говорити лише з Захарком.

З пасіки вийшов татарчук.

— Гості прибули, — сказав хлопчина. Повернув коня й помчав дорогою назад до Ізюма.

Тою ж дорогою поспішали Захарко і Христа. Схід сонця вони зустріли в слобідці поблизу Ізюма, в татарській родині. Коли сонце дійшло середини неба і вже топило свої леза в голубій тиші дібров, Захарко обережно, скрадаючись, пробирався хащами понад берегом Сіверського Дінця до умовленого місця — крислатого осокора, де мав зустрітися із своїм другом Гасаном і дізнатися, хто саме оті «прибулі гості». А що вони з Криму — здогадувався, навіть був певний, звідтіля — з Кафи.

* * *

Кримський калга-бей* та ізюмський полковник Федір Шидловський ніколи не бачились. Але один одного добре знали, навіть заочно заприятелювали, а потім з-за дивних і трагічних обставин загендлювали.

Це сталося після отого весняного певдалого навал'яного наскоку татар на Слобідську Україну, зокрема на городки Тор, Ізюм і на селище Маяки. Серед полонених, мізерної рештки войовничого, грізного і хижого чамбулу, серед отих, що не залишилися на дні Сіверського Дінця, що не полягли на пісках під Ізюмом, був син калги-бея. Жадібний до грошей, коштовностей, полковник Шидловський скористався з нагоди мати добрий зиск. Кількох полонених татар було відпущено на волю, навіть сприяли, щоб вони скоро добрались до Криму і передали калги-бею, що його нащадок живий, здоровий, добре їсть і п'є, але скучає за родичами,

---

* Калга-бей — намісник хана.

за Кафою. І якщо батько хоче побачитися з сином та ще декількома значними мурзами, то хай не поспується, надсилає п'ять сотень золотих дукатів, сотні дві аршинів доброго оксамиту, прянощів і двох німих молодих пахолків. Це, зазначено в умові, декому з наближених полковника здавалося безглуздою примхою. А Шидловському притьмом хотілося, щоб у нього, військового бригадира, можливо-владного магната, вартували і слугували без'язикі, як це заведено в Туреччині, у значних кримських мурз та у диванах, де вершаться суди. Можна було бути певним, що такі вартові не розголосять жодної таємниці, та й добрі служники з них.

На початку літа, коли гаї стали ще таємничо-принаднішими, на луках, заплавах впору стала гінка трава для косьби, завітували жита й почали набрякати бурштиповим соком вишні, до Ізюма прибився невеликий, в кілька чоловік загін татар. Зустрічали їх далеко за околицею городка. Із зав'язаними очима провели повз башти, рови та кам'яні й земляні вали фортеці, з нижчого городка до верхнього.

Шидловський приймав мурзаків у просторій світлиці з двома видовженими і вузькими, як бійниці, вікнами. Сидів на дзиглику за невеликим столиком, біля вікна, так, щоб йому було видно гостей і дворище поблизу замкової башти, з якої починався вхід до цієї світлиці.

На великім візерунчастім килимі, підібгавши в білих повстяних шкарпетках ноги, сів товстуватий, у розшитій шовком і золотом тибетейці сивобородий. Це означало, що він не тільки старший, а й найстарший з присутніх тут. Бо за мусульманським законом бороду мав право носити тільки той, кому перевалило за п'ятдесят.

Майже поряд з сивобородим уместився огрядний, в широкіх смугастих штанях, у білій, розхристаній на грудях сорочці і накинутому на плечі, зшитому ніби з густоплетеної сіті халаті молодий чорний таган-бей.

Зиркнувши гостро на господаря, бей окинув очима обвішану дорогими килимами та рушниками світлицю і, не виказуючи здивування чи будь-якої зацікавленості, раптово застиг, ніби задрімав.

Позаду двох мурзів, теж підібгавши під себе ноги, припустився драгоман — перекладач Юхач — русявий, середнього віку, довгобразий, з голеним підборіддям, зодягнутий, у татарського крою халат, на голові чорна, вимережана бі-

лими нитками тубетейка, з обличчя дуже схожий на звичайного сільського парубка із Слобожанщини.

Років вісімнадцяти-двадцяти татарчук стояв з похилою головою біля дверей. Він був у біло-рожевих вузьких штанях, стрункий, смуглолиций, вродливий, без тубетейки, наголо стрижений, у гостроносих постолах.

— Намісник сонцесяйного володаря Криму, його вельможність сонцесяйний калга-бей, — почав сивобородий рівним, байдужим голосом, коливаючись назад-вперед, ніби злегка вклоняючись, — доручив нам, вірним його ханської сонцесяйності, стати перед ясні очі й вітати від його сонцесяйності тебе, уславленого в Урустані лицаря, можновладного ізюмського башу!

Драгоман перекладав, дотримуючись наголосу у вимові вітання-величання сивобородого.

— Його сонцесяйна вельможність, намісник сонцесяйного володаря... — продовжувалось та й продовжувалось гугняве.

— Скажи, хай починає про діло, — кинув драгоманові господар і перевів погляд на шкіряну, схожу на великого бурдюка торбу, яка лежала під стіною біля дверей, де стояв татарчук.

Сивобородий випростав ноги і став підводитись.

Молодий таган-бей ворухнувся, щось невдоволено замурмотів. В ту ж мить юнак-татарчук підхопив і підніс сивобородому торбу. Старий витяг з неї сувій димчастого, потім голубого, як чисте весняне небо, за ним багрянистого, як схід сонця, шовку. Ті пір'яно-легкі сувої спадали долу, ніби збігали потоки широкої, прозорої, пройнятої барвами райдуги води. На сувої ліг невеликий, сріблом мережаний та самоцвітами цяцькований пістоль. Біля нього покладено і капшука з грішми.

— Дукати, як зазначалося в умові, — проказав голосно драгоман.

Сивобородий знову загугнявив. До нього підступив татарчук. Старий вхопив його за руку, турнув від себе, і той упав на коліна перед Шидловським.

— Німий. Без язика. Зовуть Гасан. Буде вірним тобі, ага, слугою, — слідом за сивобородим, тільки голосніше вимовляв перекладач.

Господар був задоволений. А все ж запитав, чому привезли тільки одного, а не двох пахолків, як він просив калги-бея.

Сивобородий відповів, що, на жаль, не знайшли такого другого красеня без язика (наголосив на слові «без язика»), який був би до вподоби ясновельможному баші. Та треба гадати і сподіватися, що ця їхня зустріч не остання, що це тільки початок їхнього знайомства. Вони можуть міняти своє добро на добро, натякнув мурза, і така мінка може бути корисною для баші, кримським ханам та їм, вірним слугам сонцесяйних...

— Баша, володар Ізюма, має не потрібних йому людей,— заговорив тихо, але виразно молодий таган-бей,— ми в Криму теж маємо такий непотріб. Можемо обміняти...— прошепотів з придигом, ніби несміло, лукаво посміхаючись, зиркаючи чорними, лискучими, як омиті водою тернини, очима, а потім уже голосніше і швидше додав: — Дамо покірних, здорових, здатних до роботи.

Така незвичайна пропозиція вразила Шидловського. Від здивування він витріщив очі, потім закліпав, ніби запрошеними порохнявою, засовався на дзиглику, підвівся. На худорлявому, вилицюватому, дуже засмаглому лиці ворухнулись довгі і закруглені догори вуса.

Гості насторожились.

Засопів, щось бурмочучи, сивобородий. Мінився з лиця, кривлячись, ніби від чогось кислого, і все ж посміхався таган-бей. Драгоман ввібрав голову в плечі і позирав, як злякана миша з нори.

Але гнів не вибухнув.

— Якщо тобі, баша, не потрібні люди-раби,— так само тихо і повільно, ніби цідив крапля за краплею слова,— тоді бери коней...— Таган-бей утопив у Шидловського очі і докинув: — Дамо наших, татарських, прудконогих, а ти, баша, людей...

Господареві не хотілося, щоб татари помітили його збентеження, відвернувся до вікна, виглянув, чи немає когось поблизу на дворі, потім узяв із столика до рук пістоля, почав уважно його роздивлятися і роздумував:

«А й справді, у фортеці є непотрібні, навіть небажані втікачі, тавровані і петавровані. Таких набереться сотні дві чи й три... Белгородський воєвода запевняв, що з Петербурга скоро буде наказ будувати «українську лінію» — фортифікаційні споруди від Дніпра аж до Дінця, щоб перетяти дорогу татарам. Ізюмський слобідський полк буде копати рови, насипати вали на правому березі Сіверського... Лінію будуватимуть козаки, поселенці та забігли сюди

кріпаки-втікачі. Дві сотні в Ізюмі,— підрахував полковник,— а позавчора пригнали сюди добру сотню розбишак із Тора. А скільки їх усіх тут у фортеці, поки що ніхто не знає. Одні мруть, інших жешуть до маєтків чи ще кудись. Отож, якщо направити до Харкова чи до того ж Белгорода... А в дорозі... Раптово наскочив татарський чамбул...»

— Голова за голову? — запитав уголос.

— Баш на баш,— перекладав Юхан.

— Людищу за коняку, мало,— видавав із себе глухувато Шидловський,— малувато...

— Чому малувато?!

— Голова за голову.

— Голова за голову — якші!..

Татари посхоплювалися на ноги й рішуче підступили до господаря.

— Далека дорога...

— Гнати степом.

— Вовки...

— Грабіжники...

— Хай так, але малувато.

— Якші! Якші! — ляскаючи по плечах господаря, повторював чорний таган-бей.

Шидловський більше не заперечував. Після короткої мовчанки гості і господар збилися до тіснішого гурту й заговорили про те, що обмін повинен бути цілком тасмним, відбуватися вночі, у відлюдному місці. Найкраще, мабуть, у хащах урочища Райгородка. У незвичайно напруженій словесній зливі господар не звернув уваги, що оте місце, Райгородок, визначили татари, що вони, виявляється, добре знають навколишню місцевість. Та, мабуть, і те, що в тому урочищі — власний хутір Шидловського.

У хвилини торгу ніхто не звернув уваги на татарчука, який стояв у кутку, біля дверей, вислуховував гендлярські розмови людопродавців і не міг навіть про себе нишком вимовити гнівне слово обурення, тільки в безспій люті стискав кулаки.

Та про нього не забули. Коли виходили з світлиці на подвір'я, таган-бей, ідучи разом з Гасаном, проказав тихо:

— Будеш робити так, як тобі було наказано. Придивляйся, запам'ятовуй усе, що побачиш у фортеці. Вали, башти, підземні ходи. Де саме стоять гармати. Запам'ятовуй. А накреслиш тоді, коли до тебе прийде наша людина або ж я. Прислухайся до розмов господаря з іншими. Реби так, як

наказано, — повторив, — будеш живий сам і твоя рідня. Хай допомагає тобі аллах!

Гасан кивнув головою і прискорив ходу, щоб бути ближче до свого нового господаря. Почув: Шидловський і драгоман обмірковують, як краще переганяти через дикопільські степи табуни коней і де було б зручніше татарам перехопити невільників, яких виведуть з Ізюмської фортеці. Чув і запам'ятовував.

Юнаки зустрілися на березі ріки. Радо поляскали один одного по плечах, обнявшись пройшлися берегом.

— Я тут з Христею, про яку я говорив тобі, — заявив Захарко. Цим нагадав, чого вони прибули і чого він тут. — Вона там... — вказав рукою в той бік, де в розлогій низині, біля городка, знаходиться поселення Студенок.

Гасан кивнув головою, мовляв, знаю, круто повернувся, поклав руки на плечі друга, окинув радісним поглядом, струсонув, ніби намірявся борюкатись. Та зараз було не до пустощів. Відступив, пригнув гілляку осокура, виломив зручного цупкого патики, й почалася, як бувало завжди при їхніх зустрічах, незвичайна розмова.

На дрібненькому, злежалому, вогкуватому піску Гасан виводив великі літери, з них складалися слова. Захарко йшов слідом і повільно вголос читав, зразу ж затоптував написане. Коли чогось не міг зрозуміти або помилявся, Гасан змушував перечитувати вдруге, втретє або дописував інше, зрозуміліше слово.

Захаркові стало відомо, що до Ізюма прибули ті, котрі вже були тут нещодавно з даниною і подарунками: сивобородий, таган-бей і драгоман. Вони вже бачилися, розмовляли з полковником. До городка наближається табун з двохсот сорока шести коней. А було їх кругленько — двісті п'ятдесят. Четверо лошаків загинули чи відбилися від гурту. Післязавтра вночі, як сходитиме місяць, на лісовій галявині поблизу Ізюма відбудеться обмін. Коней направлять просікою до урочища Райгородок. А кілька десятків в'язнів виведуть з фортеці і поженуть до Харкова. Але туди вони не дійдуть. Далеко від Ізюма, коли закінчиться густолісся й почнуться переліски, а там відкриється і степ, отоді, можливо поблизу Балаклеї або ж трохи осторонь неї, де буде зручніше, татари перехоплять в'язнів і як полонених, невільників поженуть на південь, до Криму.

— А як бути нам? — запитав Захарко, згадуючи позавчорашню розмову з Гасаном про визволення з фортеці в'язня Семенка. — Як нам діяти?.. — повторив, затоптуючи слова на піску.

«Ножами», — вивів Гасан на свіжому, змитому водою піску. Потім накреслив дві постаті, зв'язані ланвою, і лезо ножа, але перетинає ту ланву.

— І напасти зненацька. В зручному місці, — ніби запитував і сам відповідав собі Захарко. — Зненацька. Навально.

Гасан кивав головою, згоджуючись. На його округлім лиці ні смутку ні радості. Він став ніби байдужий до того, що замишляється. Серце стискає глибока безутішна зажура, скніння, і немає можливості по-справжньому, по-людському про те сказати.

Побачення було коротким. Захарко поспішав. Ще раз перепитав, якою дорогою поженуть в'язнів.

— Побажай, Гасане, удачі! — сказав весело, безтурботно, з хвалькуватим викрутом, ніби збирався не на небезпечний вчинок, а на веселу прогулянку. На ходу тицьнув у груди кулаком, махнув на прощання рукою, швидко перебіг галявину і зник у заростях вільшаника. Звідтіля зграєю знялися наполохані шпаки, закружляли, впали на віти осокорів, і знову полилося їх веселе різноголосся.

Гасан довго стояв на березі. Дивився на тихий, ледве помітний плин води, потім відступив кілька кроків, сів у затінку під стовбуром осокура і застиг у задумі. Йому нікуди було поспішати. Шидловський після розмови з прибулими з Криму негайно послав нарочного до харківського полковника Донця з повідомленням, що з Ізюма днів за чотири-п'ять прибудуть в'язні. Хай полковник вчинить з ними на свій розсуд. Залишить їх у себе чи перепровадить до Белгорода, щоб і там заздалегідь знали, куди пішли люди з Ізюма. Коли гінці відбули, Шидловський теж виїхав, а куди — невідомо. Додому має повернутись сьогодні вночі. Отож, поки немає господаря, Гасан вільний. Може навіть вийти з фортечного палацу, тільки не з городка.

Вертати зараз до замку і зустрітися там з мурзами, а тим паче з чорним бесм не було бажання. Навпаки, Гасанові хотілося зараз будь-куди зникнути, десь заховатися, щоб не бачити ні бєя, ні безсоромних гендлярів, не чути жодного облудного слова, слова, сказаного його рідною мовою. Від цих, хоча і прибулих з його Кафи, навіть рідні слова кидають в дрож, в цестяму і хочеться крикнути їм

у вічі щось гостре, сповнепе гніву й презирства... Але він німий і раб.

Першого ж дня з появою таган-бея в палаці Шидловського бей заявив Гасанові, що пора вже виконувати доручення.

— Нам доконче треба знати, — вимагав бей, — де саме розташовані льохи, потаємні ходи у фортеці, скільки тут гармат, де схоропляється полкова зброя. Це все ти спишеш, коли ми залишимося удвох, та ще пригадаєш і запишеш усе важливе з розмов, наказів пана Шидловського своїм помічникам осавулам. Пахолок, — зауважив незаперечно таган-бей, — який повсякденно перебуває біля свого господаря, повинен знати усе, що робить і навіть що замишляє господар. Готуйся...

Гасан таки знав багато чого потаємного. Шидловський, будучи впевнений, що його без'язикий слуга нікому нічого не розкаже, ні в чому й не крився.

Комусь іншому, якщо це потрібно, Гасан, можливо, і розповів би — списав би на папері все бачене, почуте. Комусь, тільки не таган-бею. Чорний бей — його заклятий ворог. Він вирвав у нього язик, він завдав йому пекельних мук, убив горем, звів зі світу його, Гасанову, матір, пустив жбракувати батька, силоміць вирвав, поглумився над розквітлим в його серці коханням... І до всього — загнав його сюди, в Урустан, наказав бути шпигуном.

Війнував раптовий вітерець. Вчулося шелестіння. Гасан підвів голову, глянув під листвяний намет, перевів погляд удалину. Там, між рідкими кущами, майнула постать Захарка, плин думок змінився. Гасан відчув себе самотнім, ніби він давно вже на невідомій пустинній землі. Та ні, не пустищій, тут є люди, але він чужий їм. Серед тутешніх тільки один Захарко, з яким він єднався душею. Отут, під оцим осокором, вони зустрічались. На отім сивім піску виводили слова, креслили вулиці та дороги обом місця, будинки Кафи. Хвилювало уявне мандрування, довгі й короткі переходи. Вони один одному показували, де жили: Захарко в родині рибалки неподалік від моря, від гавані, там, де почипається кам'яний мол. Гасан жив у комірчині кафської медресе*, в якій його батько сторожував. Натішившись спогадами, Захарко оповідав, як він опинився в цьому уруському краї, як йому живеться в Маяках, не

---

* Школа.

потаїв і про своє кохання до синьоокої Гапки, розказав про те, як його посилав Скалига до Криму, до рідних, по дозвіл — благословення на шлюб.

Небезпечною, виснажливою була ота подорож. І краще б не бачити отієї весни в Кафі. Горем зустріла вона його: батька поглинуло море, а мати, виглядаючи свого рибалку, померла на березі моря. Старша Захаркова сестра, вислухавши, чого приїхав брат, сказала:

— Про твій намір, Закіре, поріднитися з гяурами я буду мовчати перед аллахом і перед людьми. Бо я сама нещаслива. Мій коханий Махмуд уже друге літо як пішов веслярем на сандал-вітрильник у море. Поплив та й не вертає. Як тобі, Закіре, бути, порадься, брате, зі своїм серцем.

І він подався тим же бездоріжжям на північ, до Маяків. Здавалося, що все буде гаразд. Йшло до того, що Скалига дасть згоду на шлюб Захарка з Ганкою. Та тільки, як це ведеться в урусів, заручини справляють восени, коли впоряються з негайною роботою: зберуть збіжжя, городину, опорядкують садки та й себе обшиють, обують. І настала осінь. Але помер Петро Скалига. Тепер, за тим же уруським звичаєм, треба ждати сорок днів по смерті старого, аж після того Захарко нагадає Ганці про своє кохання, і вони справлять весілля.

«Хай щастить йому... — бажає Гасан. — А мені...»

Давка гіркота наповнює груди хлопця, аж судомить. Йому нестерпно боляче. Неймовірно, але в його двадцять років, коли бажання жити такі буйнокрилі, коли все здається принадно досяжним, груди наповнює радість, буяння, юні весни і справді легкі, щасливі, а він уже живе тільки спогадами з минулого...

Багато пережито. Звідане тяжким тягарем лежить на дні його душі, і він не має навіть можливості вилити разом із слізьми гіркоту, свою печаль перед кимось рідним чи другом. Бо ж, креслячи букви, не вичерпаєш накип горя із свого серця...

Коли виповнилось шістнадцять років, його ввіймали султанські слуги — чауші, відвели на дворище, де міститься кафський урядовий диван. Там його, на диво, пригощали м'ясним духмяним пловом, медово-солодким щербетом та такою ж солодкою водою. Після того він міцно заснув. Чи довго спав, що з ним робили — він не знав. Коли прокинувся, прийшов до пам'яті, був уже без язика. Лежав у якійсь маленькій, тісній, заграшованій комірчині, увесь

пройнятий пекучим вогнем, зі зв'язаними руками й ногами. Голова, пронизувана болем, замотана в ганчір'я. Рота теж забито смердючим ганчір'ям.

Матері, яка пробралася до знівеченого сина, таган-бей, який раптом опинився в комірчині, сказав:

— Це Гасанове велике щастя. Тепер він буде охоронцем кафського дивану, а то б він міг бути спагі-воїном. Його могли б погнати в невідомі краї, та й десь там, на чужині, він міг загинути в бою. А тепер дякуй, ханум, аллахові, твій син буде у Кафі здоровий і довго житиме.

Але служкою в дивані Гасан не став. Та його спіткало ще гірше лихо.

І того літнього дня вечорова сутінь надходила з півночі, з гір. Світло тьмарилось, фіалкові тони згусали й згусали. День скоро мав спливати геть, і землю вповне нічний темний морок. На ближчій до дивану мечеті муедзин проспівав у чисте небо своє протяжливе «Алла Акбар». З моря доносилося безнастанне рокотання. Так ніби там хтось могутній важко зітхав, і Кафа повнилась притишеним стугонінням. Але й крізь той відгомін прибою на вулицях було чути крики роздратованих ішаків, іржання коней, людські голоси.

Гасан, що вже став видужувати, нічого не чув і не бачив, крім любої Фатими, його подруги дитячих літ. Вона прийшла провідати хлопця. Сиділи поруч. Дівчина відкрила фередже-намітку, якою запиналась на вулиці перед чужими, на radoщах переповідала всякі новини, а то й просто говорила про се, про те, згадала, як вони, ще коли були підлітками, гралися на дворіщі, про щось засперечалися, побилися, і Гасан вкусив її за руку вище ліктя. Фатима відкинула з плеча намітку і показала те місце. Гасан припав до руки, поцілував. Зніяковів, відчув, як шалено, сполохано тріпоче в грудях серце. Фатима змовкла, глянула на нього великими, чорними, раптово зволоженими очима, радісна, усміхнена. Зашаріле обличчя наближається. В радісній нестямі Гасан готовий був припасти й ловити губами усмішку любої.

— Милуєтесь? — почулося спершу здалеку хрипливе, в'їдливе, а потім вже ближче пролунав такий же хрипкий смішок.

Вони миттю схопились і, вкрай збентежені, зніяковілі, стояли, Фатима навіть не закрила, як це годилося, лице фередже.

— Ти вмієш писати? — уже із здивуванням і острахом запитав таган-бей. — Умієш?..

Під час розмови з Фатимою, чи певніше сказати, коли вона говорила, Гасан, дослухаючись, креслив прутиком на піскуватому ґрунті різні знаки, обриси будинків, зненацька вивів і ім'я дівчини.

Того ж дня його допитували. Він не потаїв, що грамоти навчився від хлопчаків з медресе, з якими затоваришував, коли допомагав батькові прибирати оту школу.

За утаєння, що він уміє писати, а відтак міг би, коли б був охоронцем дивану, розголосити якусь таємницю, Гасан мали б скарати на смерть. Але його помилували. І, як виявилось, помилували не з милосердя.

Хлопець опинився за Кафою, в горах — у невідомій медресе. Там навчали його уруської мови, письму та креслити хитромудрі умовні знаки, теж для потаємного письма.

Майже два роки він нічого не знав про долю своїх рідних і коханої. Довідався перед тим, як мав їхати до Ізюма пахолком і шпигуном. Дізнався про невтішне: мати з горя за сином померла, батько не має роботи, жебракує десь на невідомому базарі, а Фатима в сералі * таган-бея.

Вже пішло на третій рік, як він востаннє бачив Фатиму. А й зараз він чує її ніжний голос. Вона з'являється йому у снах. Вони йдуть у невідому далину, перед ними відкривається манливий, безкрай, дивний світ... Раптом вони здіймаються і линуть, ніби на крилах, над виповненою синявим туманом безоднею, здіймаються над бескидами, повитими в прозору, світлу голубизну, Гасан і Фатима поруч. Він сповнений радісного, незбагненого, дивного відчуття, та Фатима раптом зникає, немовби тоне в тремтливому, голубому леготі з барви веселки.

Іноді вона з'являється засмучена, в сльозах, зове, крав серце пекучим болем, просить звільнити її, взяти з собою. А він розгублений, нерішучий, не може зважитись на такий вчинок і теж заливається слізьми. Часом (в гаю) він чує голос Фатими у щебеті птахів, у шелесті листя, у подувах вітру...

Вже тут, в краю урусів, Гасан багато передумав про свою і її долю. Він картає себе, називає боягузом, нікчемою. Атож, його одноліток Захарко, з серцем, сповненим кохання, двічі долав небезпечний степовий розгін, яруги

---

* Гарем.

і хащі між Кримом і Маяками, гибів на холоді, млів у спеку і залишився живий. І, напевне, скоро буде щасливий в коханні. А він, Гасан, мав нагоду, ще будши поблизу Кафи, втекти з того шпигунського кубла медресе, знищити чорного таган-бея, забрати Фатиму й майнути...

Та й у ті дні, коли їхали сюди, до Ізюма, він був біля свого лютого ворога, і коли б справді в його серці вибрунькувалась, визріла помста, він задушив би гадину бей і повернув коня до Криму.

«Ти, Гасане,— ішак, який ніби і впертий, а йде, куди направляють, і везе на спині, що покладуть; ти шакал, який голосно виє, гавкотить, а сам труситься від страху й ховається в ущелини, норі. Ти міг би бути барсом, левом, міг би бути вільним, але не наважився. А була ж можливість, та й не раз була.

Уже тут, в Ізюмі, як наближений господаря, ти куди хочеш, туди і йдеш, а на стайні Шидловського томляться застояні огирі. Невже не скористаєшся нині з такої нагоди?..»

Рвучко звівся на ноги, озирнувся, глянув угору: шпаки, кружляючи, набирали висоту, вправлялись перед тим, як летіти у вирій.

Поспішаючи до поселення Студенок, Гасан уявляв, якою може бути сутичка з охоронцями в'язнів, а можливо, й з татарами-людоловами вночі на дорозі до Харкова. Бойова сутичка неминуча. А їх буде тільки троє: Захарко, ханум Христа і він, Гасан. Малувато. Потрібна добра зброя, прудкі коні. Нападати, як говорить Захарко, треба обачно. Зненацька, навалюно. А як воно буде?..

Заварилося через одного в'язня, а ота ханум Христа підбиває Захарка, щоб принагідно визволити тих бідолах побільше, навіть усіх. А хто він такий, отой Семенко, що з-за нього зчипилася така буча? Урський бай?.. Та, мабуть, ні. До фортеці запроваджують втікачів, підбурювачів, непокірних мурзам людей. Отож, напевне, і цей з таких. Недарма до Шидловського приїздив справжній урський мурза, називається Синько. В них була розмова про бунти, непокору, і зле впоминали в'язня Семенка. Про ту зустріч треба буде нагадати Захаркові та сказати й про те, що в господаря була розмова з прибулим з Криму про небезпечного козака Головатого. Татари чомусь занепокоєні, що той козак подався на південь, може, побоюються зустрічі, коли туди ж, на південь, поженуть в'язнів. Та, мабуть, ні.

Дороги їхні розійдуться. А наші повинні зійтися. Тільки треба, щоб ми сходилися першими.

А як воно буде насправді?..

* * *

Битий шлях тягнувся степом на захід і на захід. Гордій Головатий їхав попереду невідомої йому чумацької валки. Щоб не віддалятися далеко від неї, стримував ходу коня, навіть часто зупиняв його і, постоявши хвилину-другу, рушав далі.

Спливав похмурий осінній день. Сутеніло. Небесна оболонь повнилась сивіючою млою. Обриси сонця ледве проступали, а то часто і зовсім тонули в застоюній, здавалось, роздмуханій кимось вгорі порохняві. Млосне курище сіялось і сіялось, затоплювало землю, припорошувало трави, листя дерев. Вони тужавіли, блякли, згортались і никли. І куди не глянь, аж під обрій стеляться широкі жовтаві плямисті смуги.

Бачене ставало звичним і не вражало. Та ось увагу Гордія почали привертати розкидисті кущі глодини. Вони ніби набігали з степового безкраю, зупинялись обіч дороги і красувались своїм густолистям, пломеніли, немов поійняті тихим ясним вогнем. Здається, те жевріння розгортається, і ось-ось на всім неозорім просторі війне, заграє буйно світло-рожевий спалах.

Осінь. На всьому тиха задумливість. Степ готується до сну. А може, степ тільки стомлено притих. У вишині і низом ще плинуть відзвуки літа. В іржавій, прив'яленій, сколошканій траві — шелест, пискотіння, тонке квиління, по-свисти-переклики. А з вишини струмить, віддаляється розмірене «курли». Воно зове за собою в незвідане, загадкове, мрійливо знадне, яке десь там, може, на краю землі...

Кущі глоду погустішали. Багрянцеві спалахи затопили весь обрій. Поряд з глодиною з'явилися синяві кострубаті загати тернини, заборсане плетиво ожини. Трави хвилясто впали до землі, залісіли піскуваті, омиті дощами горби.

— Оце вже, мабуть, і там усе пожовтіло, зів'яло, — мовив уголос, як звик говорити на самоті, Головатий. — А незабаром осиплеться лист, порідіє гущавина...

Й нараз перенісся туди, куди прямує, — опинився думкою серед широкої заплави річки Самари, там, де вона дугасто завертає на захід й повільно котить до Дніпра. Там,

серед хворостяних корчів, — зимівники. В отих, з лозняка, хатинах можна перепочити, перебути, доки зберешся знову в дорогу, уже на правий берег Славути.

«А може, там, у низині, біля води, ще зелено, трави в соку, не полягли, — зринає думка в Головатого. — Хай би і так, але ж вода крижаніє, про плавбу і не думай. Сам ще зміг би човном чи на колоді, а коня через Дніпро не переженеш. Доведеться, мабуть, ждати, доки ріку скують морози. Доведеться. А поки що можна було б спуститися на пониззя, добратися до Хортиці, до Базавлука та й доземно вклонитись...

Ой, ні! — заперечив сам собі. — І не думай про таке, не тривож, не ятри болем... Там, на згарищі, поросли будяки, лобода. Теляче тирлице. Вітер здіймає й жене з краю в край сипку пилюгу з руїн та могил твоїх побратимів...

Прямуй, Гордію, своєю дорогою. За тиждень-півтора будеш біля Дніпра, — уже спокійніше розмірковував, — переберешся на Правобережжя. А там, на тій тепер лядській стороні, буде видно, з чого розпочати, що робити-діяти. Згуртуємо побратимів, і запалають фільварки... Тільки треба було вибиратися туди за погожої літньої днини. Тоді б не тинявся по заплавах, а то, бач, запізнився. Надійшла осінь. Розкисне, затваніє. Еге ж, запізнився...

Ну, хай і так. Зате в ті згаяні дні он як було дмухонуло! — Гордій задоволено посміхнувся. — Еге ж, завихрило-закрутило, сипонуло щедро іскрами... Бахмутці дали доброго прочухана торським та бахмутським соляним управителям та наглядачам. Не один рив землю носом, чухав пом'яті боки, а декотрі уже й не підведуться...»

Із згадкою про ті недавні події в городку Бахмуті в уяві постало... Узгір'я, лісові хащі. Над берегами річки Бахмутки низький непролазний чагарник. В широкій долині хатки, курені, землянки — вбоге поселення втікачів з усієї Росії... На лівому березі ріки приземкуваті шопи — солеварні. А на пагорбі, на кам'янистому підмурку, за високим частоколом — великий, з баштами, ганками-прибудовами дім соляного управителя.

Над Бахмуткою стелеться дим, дотлівають хатки, курені, спалені панськими посіпаками. Тиша і попіл впали на зруйноване поселення. А постріли та тривожний гомін не затихають. Соляному управителю не вдалося підкорити, поневолити бахмутців. Повстанці знищили панське кубло. Але й самі не знайшли сподіваного спокою. З Белгорода,

Харкова наступали царські карателі. Довелося тікати в дикопільську глушину. Так і порадив він, Головатий. А що було робити, коли немає іншого рятунку? Люди захищуються у хащах, яругах. А чи надовго?..

Понизовець окинув поглядом причаєний степ — нікого. Німо. Озирнувся. На якусь версту-півтори чумацька валка. Чутно поскрипування коліс, віддалене неголосне погейкування чумаків.

«Та, мабуть, негоже стовбичити й стовбичити перед людьми, муляти їм очі. І коли вже тебе доля зводить з нами, то приставай до гурту, та й будь своїм», — розмірковував Головатий. Звернув з дороги, розгнуздав коня й пустив на пашу.

Валка наближалась. На передньому возі сидів непорушно, здавалось, куняючи, у вимащених дьогтем, припалих пилом, шкарубких штанях і сорочці, огрядний, з надмірно широкими плечима, округлим, ніби набряклим, зарослим рудою, аж червоною бородою лицем чоловік.

«Отаман-ватаг, — здогадався понизовець. — А чи ж так? Зараз дізнаємось».

І, знявши шапку, наблизився до воза.

— Здорові були! — чемно привітався.

Рудобородий ліниво ворухнувся, зсунув на потилицю бриля. З-під нерівно обвислих крис війнуло гарячим полум'ям. В ту ж мить криси наповзли на їжакувату кучму і погасили спалах. З-під кущуватих, вибілених сонцем брів метнувся по-совиному пронизливий погляд.

— З Дону прямуєте?

Ватаг не відповів. Спідлоба блиснув очима, випнув губи, аж настовбурчилися вуса. А крізь вузенькі, наче прорізані осокою щілини свердлов, пропікав гострими буравчиками.

Рудобородий, певно, думає-гадає: «І що це воно за такий з'явився отут, на глухій степовій дорозі? А чи ж один він тут? Чи не вивідник, бува? Еге ж, огляне, постежить, а згодом, коли геть стемніє, вижде, як заспокояться, вляжуться, поснуть, подасть умовний знак — і ватага відчайдушних розбишак накинетесь на валку. Так бувало вже не раз. А грабуватимуть найперше переднього воза, де знаходиться отаман, де зберігаються скарби».

Воли, важко сопучи, ледве ступали по нерівній, вибоїстій дорозі. Не допомагали ні окрики уже охриплих чумаків, ні посвисти батога чи періщення пужалном.

— Скотина бідолашна знеслилась, певне, охляла. Добратися б вам до доброї паші та відпочити,— завертав на розмову Головатий.

Але марно. Не діждавшись слова від рудобородого, Гордій відстав і почав знову попасати коня обабіч дороги, де ще в'юнився не спалений сонцем шпориш та витикався, щетинився молодий пирій.

Чумаки, які ще здалеку помітили вершника і були раді новій людині, під'їжджаючи, вітались, кидали слово-друге, заохочували до розмови. Понизовець вдивлявся в засмагли, аж задубілі від вітру і сонця обличчя. Жодного знайомого. Але приємно було чути трохи нарочито виживне, а то й гостре, задержувате, але щиро людське:

— Агей, чоловіче, звідкіля прибився?

— Та він тут, в бугилі родився.

— А мабуть що так. Бо нівроку, видавсь дорідний.

— Куди стелеться доріжка?..

— Приставай до нас, буде охотніше.

— Еге ж, якщо по дорозі.

— Приставай, скуштуєш чумацького...

— Тумака й мамалиги.

— Мінняй коня на чабака.

— Зробимо з тебе чумака.

— Мінняймо.

— Гаразд, друзі, гаразд, аби добре годували,— відповів весело в тон Головатий,— та щоб на м'якому спалося.

— Нагодуємо.

— З лободи юшка, а кулак — подушка.

Нараз на передньому возі піднялася тичка з великим віхтем сухого бур'яну і червоною стрічкою. Чумаки змовкли. Насторожились. Ніхто не мовив ні слова. Ті, що під'їжджали, підходили, не вітались, дивились похмуро, з підозрою. Головатому була зрозуміла й не здивувала така раптова зміна в настрої людей: ватаг подав знак: «Будьте обережні, пильнуйте».

«Хоч і хотілось, та не звертілось,— подумав з прикрістю Гордій.— Не змололось на цьому камені, засиплемо на інший».

Трохи збочив геть від дороги, але далеко не віддалявся, стояв на видному місці, проводжав чумаків. Наслухав.

З кінця валки доносяться високі, пискливі, то низькотонні, деренчливі звуки. На диво, з того чудерпацького награвання почала компонуватися якась веселенька пісе-

нька чи музика до танцю. Та ось вона обірвалась, розтанула. Раптом вчулося протяжне гудіння, а разом з тим — високе й тужливе собаче виття.

Головатий підступив до дороги.

З буди останнього у валці воза визирнув років шістнадцяти-сімнадцяти хлопчина, кругловидий, густе, підрізане округло, ніби під макітру, білясте волосся, великі сірі очі дивились довірливо, усміхнено. Притуливши до губів невеличку довгасту дримбу, хлопчина награвав щось сумне, а два кудлатих собаки, рябий і чорний, що бігли поряд з мажарою, зупиняючись, витягали шиї, задерши догори морди, підтягували за музикою.

— Пищалка? — запитав Головатий, привітавшись.

— Дримба, — пояснив юний чумак, поштиво вклоняючись, не випускаючи з рук вигнуту каблучкою, завтовшки, як грубе пужално, лозину з розрізом-горликом, в якого витикалась тоненька, мовби листя пирію, пластинка.

— Дримба? — здивувався понизовець. — Саморобна?

Хлопчина викинув на полудрабок босі, вимазані дьогтем ноги, в одну мить опинився на землі з наміром підійти до подорожнього. Але його випередили собаки. Вони люто накинулись на коня, а потім і на господаря.

Чумаченко втихомирив собак, наближаючись, ще раз привітався. Помітивши під полою киреї пістоль і ятаган, аж остовпів від здивування.

— Ви запорожець? — запитав, ніяковіючи.

— Був таким, — признався Головатий.

Хлопчина ще більше зніяковів. Воли без погонича зупинились. Собаки, мабуть, уже привчені підганяти, забігали, загавкотіли. Мажара рушила дорогою.

— Підемо, а то відстанемо.

Головатий і чумаченко приспішили.

— А я досі тільки чув, як розказували про тих лицарів. Та ще, бувало, наслухав пісні кобзарів. І ось довелося... — хлопчина не доказав і з зачудуванням озирав сивочубого чоловіка. Від збентеження, глибоко вражений такою зустріччю, чумаченко не знаходив слів, ніби не знав, про що йому говорити. Коли ж оговтався, запитав, куди запорожець їде, і, як і його старші побратими, запрошував приставати до їхнього чумацького гурту.

Йдучи слідом за мажарою, вони розговорились. Головатому стало відомо: валка з Прилук, побували на Дону, на Кривій Косі Азовського моря. Везуть рибу та всякий

ваморський і кавказький крам, а найбільше сушці. Мажар у валці біля сотні. А хазяїв тут тільки три чи чотири. Отож вони всім і порядкують. Бо їхні вози, їхні воли і їхній крам. А чумаки — сірома, в прилуцьких хуторів. Та й він, Санько, теж наймит. Уже третій рік за погонича волів, підручним отамана валки Дмитра Кавуна. Третій рік отак, як нині, у дорозі та й у дорозі. На початку мапдрівка була в охоту, в нетерпінням дожидав того першого дня, коли нарешті зберуться до гурту, освятять вози і вирушать. Часто виходив аж за царину, вдивлявся на схід, куди мала стелитись дорога.

Поривало, манило невідане, і з думки не сходила та й наспівувалась така мила сердцю пісня:

Весна красна наступає,
Із стріх вода каплє:
Уже нашим чумаченькам
Шлях-доріжка пахне...

Виїжджали весною, як протряхло та взялася травою земля. Було цікаво роздивлятися зустрічні села, хутори, повз які проїжджали. А попереду розкочувався, стелився горбастий, з яругами або ж рівний безкрай степ з перелісками-байраками.

Оповідав Санько охоче, весело тільки про початок свого чумакування. А потім захоплення збавилось. І він уже жалівся, як нестерпно, томливо у довгій-довгій дорозі, як в'ялить сонце, діймає вітер, в'їдлива мжичка, морози і сніговії.

— Та в мене в своя втіха, — хвалився хлопець. — Ось! — він показав каблучкувату пищалку, притулив до губів, і полилося деренчання, потім звуки змінились на пискливі, тремтливі, аж залящало. Нараз відкинув дримбу, видобув з мажари сопілку, придмухнув у неї. І ніби звідкілясь з'явилася й подала свій глухуватий, ніжний, з переливами голос іволга, потім воркітливо, з пристрасним придином обізвалась горлиця, слідом за нею розсипали свій сріблястий щебет ластівки, їхні перламутрові трелі підхопили й кинули в небо під сонце жайвори. Похмурий, сонний степ, здалося, почав оживати, мінитись, почала світлішати, глибшати оболонь.

Головатий заслухався.

— Співаю сонце, — сказав, передихаючи, усміхнений Санько. — Співаю сонце і все на світі.

— Як, як? — перепитав понизовець, піби недочув.

— У мене багато, багато співу,— здійнявши вгору й широко розводячи руки, мовив хлопчина.— Входить щось у груди і пориває, веселить або печалить. Я співаю про все, що бачу та чую. Буває,— довірливо звірявся чумаченко,— дивно тобі, дивно. Аж дух забивас, як ото заслухаєшся в дудіння вітру, у шелест лісу. А взимку, як ото в хуртовину сипоне, закрутить, засвистить, тоді і пісня твоя така ж, ніби віхола.

— А ти вмієш писати? — спитав Головатий.

— Не вмію,— хлопець задумався.— Еге, якби умів...— вимовив, зітхаючи. Змовк, але ненадовго. Випростався, примружив очі, на чистому засмаглому лиці ковзнула посмішка.— Якби умів, я б тоді...— проказав у задумі, і вже жвавіше: — Буває, почуєш наспівуване кимось та й сам береш так, як той, що співав чи грав. От послухайте. Це, мабуть, про таких, як я:

Та їде чумак, їде чумак
Із дому додому,
Та в нього штани полатані,
Порвана свитина,
Куди не глянь — кругом бідний,
Кругом сиротина.

«А воно таки, мабуть, про тебе»,— подумав Головатий, зиркнувши на дрантивий одяг чумаченка.

— І в охоту мені такі, що співають в гурті. От оцю вже вам заграю,— сказав Санько.

Хлопець взяв до рук сопілку, продув, завів щось протяжливо сумне, потім сопілка почала витинати дрібно, грайливо. Та, напевне, здогадавшись, що подорожньому воно буде, мабуть, незрозуміле, кинув грати і швидко проказав:

Ой диба, чумак, диба.
Аж погіркла йому риба.
Коли й вози погубив,
В торбу риби накупив
Ой риба-судачина,
Посипіло під очима...

— А може, затягнути вам такої, теж чумацької, щоб щипало за серце?

Було літо, було літо,
Та й стала зима...

— А чого ж, можна і такої,— погодився Головатий і подумав: «Талановитий, видно, талановитий хлопчина. Направити б його кудись по науку. Хоча б до такої людини, як торський літописець Яків Щербина. Той навчив би його, мабуть, не тільки грамоти, а й komponувати та записувати пісні і музику. Еге ж, із-за цього варто було б забитись до городка Тора, до Щербини,— роздумував Гордій.— Та й недалеко поки що від'їхали від того городка. Але як ти вивільниш з валки цього чумаченка? Та й чи наважиться на таку стежку він сам?»

— Оце «було літо» я чув від прилуцького кобзаря,— навперебій думкам Головатого вищебечує хлопчина,— чув, як ми виїжджали цього разу з Прилук і нас проводжали...

— Санько! Сучий сину! Сюди!..

— Санько! — передавалося грізне, нетерпляче з передніх возів.

Чумаченко побіг на виклик аж до отамана. Вертав збентежений, похмурий. Порівнявшись з Головатим, допитливо глянув на нього, здавалось, хотів щось сказати чи запитати, та тільки біля уст ковзнула і згасла млява усмішка.

Від передніх возів передавалось настирливе і знову грізне:

— Санько!..

— Гляди, сучий!..

— Гляди!

Чумаченко не звертав уваги на ті окрики, пішов, опустивши голову, набурмосений. Дійшовши до свого воза, зупинився, кинув востаннє погляд на понизовця, кивнув головою, ніби на прощання чи як докір, захопився правою рукою за полудрабок, лівою обіперся на спину вола і в ту ж мить забрався під буду.

Передні вози почали з'їжджати з дороги праворуч, ліворуч і зупинялись. Коли чумаченкова мажара проїхала на середину валки, вози знову з'їхали на битий шлях і, як звичайно, рушили. Чумаченкову мажару навіть трудно було б вирізнити з-поміж довгого рухливого ланцюга однакових з дощаними, рядняними будами, закіптюженими пилом, гуркітливих, скрипучих возів.

«Шкода хлопчини,— подумав скрушно Головатий.— Нагримавши, мабуть, сказали: «З ким зв'язався, збратався. Замість того, щоб нацькувати на харциза собак, повів з ним розмову та ще й награєш, наспівуєш!».

Жалкував Гордій, що не розпитав толком, не дізнався достоту, де ж саме Санько проживає в тих присульських Прилуках. Може б, принагідно довелось коли там побувати та й зустрітись. А побачитись в чумаченком хоча б ще раз хотілося. Припав до серця хлопчина, припав.

Збігав сьомий день у дорозі. Обминувши городки Тор, Ізюм та придінцеві селища, Головатий звернув з великого чумацького шляху на бічний, менш залюднений, який тягнувся від Азовського моря, від річок Кальміусу, Вовчої на Полтаву; стороною, з півдня, об'їхав Харківську фортецю і взяв напрям, як і було задумано, до заплави річки Самари. Прощаючись із Слобожанщиною, Гордій не міг не завітати до козачого селища Кам'янки на березі Вовчої. В тому ж бо колишньому зимівнику, за отаманування кошового Івана Сірка, Гордій разом з іншими побратимами не одну зиму вилежувався, вигрівався, загоював рани. Звідтіля, з Кам'янки, січовики спускалися на південь лякати зухвалих і підступних сусідів, ногайських татар, та й не раз вирушали під булавою того ж Івана Дмитровича в «гостину» до Криму. У Кам'янці, в кузні коваля Лавріна, кувалися списи, гартувалися піки — лагодилась козацька зброя.

Кам'янка — місце чумацьких зборищ, дорожнього перепочинку і великої торговиці. Тут-бо перехрестя доріг на Дін, до Дніпра, до торгового Харкова, степової Полтави, на Правобережжя — до лядських городків і селищ.

«Доведеться дати добру сотню верст круга, — вирішує Головатий. — Але треба навідатись, почоломкатись з друзями і зняти шапку біля могил побратимів. Треба...»

У верхів'ї річки Вовчої Головатий круто повернув на південь. Цілий день їхав понад лівим берегом річки, а потім почав забирати лівіше, в степове, трав'янисте безмежжя. Приємно було зустрічати знайомі, давно не бачені місця. І виднокруг, здавалось, поширшав. І далина манить і манить.

Високий, розлогий, сивокорий осокір затіняв широку, міцної будови, на кам'яному підмурку і аж на вісім горниць хату, другий, ще молодий, але гінкий, ріс біля дороги, ніби вибіг зустрічати проїжджих і закликає під свою листяну крону, вказує стежку, яка веде до огороженого частоколом дворища. А там уже примітну будову

не проминеш. Над її порогом, на шворці, зависло кільце тлустої, підсмаженої, з порепаною, приперченою шкіркою ковбаси, великий, з півколеса, білий рум'яний бублик, сріблясто лускастий, з розпанаханим масним боком, тупоносий, очкастий чабак і зеленава, припорошена пилом, здається, вже кимось надпита, пляшка оковитої.

Придорожна корчма повнилась різноголоссям. У світлиці люди сиділи на лавках, товпились біля шипквасу, гуртами порозсідались на дворищі, навколо постелених на траві ряден, килимків, рушників, стояли округ кадубів, які правили за столи. На них жбани, поставці, кришталеві і простого скла чарки, маленькі череп'яні коновки, великі округлі і гранчасті сулії, крайці хліба, розкраяні чабаки, тараня, сало, цілі і розірвані кільця ковбаси, городина, садовина.

Обідня пора. Подорожани збираються до гурту, розв'язують свої торбинки, ворочки, відкорковують, виймають чопки з посудин, їдять, п'ють, частують друзів, знайомих, заводять нові знайомства. Головатому кортіло завернути до дворища, зустрітися з людьми, бо вже третій день їхав самотою і не чув людського голосу. Та й там, в гурті, чимось підживитись.

Відчувалось, що сьогодні після ночівлі в байраці ще ні разу не запускав руку в саквину з хлібом. Поспішав братися до Кам'янки. А вона вже й не за горами.

Он там, на притірку, уже видніються білі, з сірими низькими козирками-стріхами хатки, а на околиці, як і за минулих років, немовби стоїть на сторожі крилорукий красень вітряк.

Щоб не привертати до себе чиеїсь зайвої уваги, Гордій зліз з коня, залишивши його біля молодого осокора, сам попростував до корчми. Але тільки оглянув знайому будівлю, до середини не зайшов, не пристав до гурту подорожан, які підживлювались, вернувся на дорогу й, ведучи коня за собою, повільним кроком пройшов повз гамірливе дворище.

«Проскочив, як крізь вузьку дірку, не зачепився,— подумав Головатий, радий, що ні з ким із знайомих не зустрівся.— Тепер можна і приспішити».

Рішуче звернув на стежку, яка вела через леваду, в напрямку вітряка, проминув невеликий вільховий гайок і зупинився вражений.

В затінку старого крилатого осокара на днищі перевернутого кадуба стояв босий, в дрантивих штаних, з перечепленою через плече торбинкою чумаченко Санько. Стояв скособочений, награвав на дуді, кумедно вихилявся і притоптував ногою. А навколо кадуба в гавкотішнім, спинаючись, щоб вискочити на днище, кружляли кудлаті — рябий і чорний. Юрба стовплених, уже напідпитку чумаків у захопленні, в реготом, вигуками і посвистом підбадьорювала гру хлопця і підганяла собак.

Рябий і чорний нарешті в розгону вискочили на кадуба і, втихомирені, з висолопленими язиками, важко дихаючи, покірно лягли до ніг музиканта.

— Сопілку!

— Та хай на дуді!..

— Сопілку!

— Заграй на сопілці!

— Утти!

Санько, очманілий, оглушений вигуками, запустив руку в торбину, шупортася в ній і ніби нічого не знаходив. Йому, напевне, остогид галас стовплених навколо нього людей.

Головатий вдивлявся в стомлене, замурзане, здавалось, дуже змарніле, аж надто вилицювате обличчя й проймався тужним щемом. Після тієї першої зустрічі, коли юний чумаченко своєю щирою розмовою і дивною грою залишив світле враження, було зараз боляче бачити його на днищі бочки, чути розладнану гру на догоду захмелілим.

«Отак притупиться і згасне від природи даний хист», — майнуло в думці Гордія.

Не гаючись, Головатий відвів трохи осторонь стежки коня, прив'язав повід до вільшини й рішуче закрокував з наміром зсадити з бочки хлопчину, а там буде видно, що далі діяти.

До чумацького гурту Гордій добрався якусь хвилину, а за цей час Санько ніби здимів. На кадубі стояв, широко розкарячивши ноги, середнього зросту, широкоплечий, як видно, великої сили чоловік. Здавалося, він не в широчезних синіх штаних, а з десяти, а то й п'ятнадцяти пілок спідниці. Під чорний, вимазаний дьогтем очкур було вправлено білу, новісіньку, з вимережаними рукавами, але вже в кількох місцях забруднену смолою сорочку.

Головатий зразу пізнав його, Остапа Кривду, чумака з Лубен. У дні свого чумакування Гордій часто зустрі-

чався з Остапом на дорогах, на торговицях. Бувало, валки, в яких вони перебували, об'єднувалися, щоб безпечніше було в дорозі. Та й бувало, Остап Кривда перевозив в Дову до Дніпра, до Січі зброю та всяке військове спорядження. А такий перевіз понизовці, розуміється, довіряли не всякому. Добряча душа. Веселун. Трохи задержуватий, нетерплячий, як щось не по його, проте завжди товариський.

А що то він затіває нині...

— Гей! Товариство! — злетіло густобасовите. — Сьогодні набігло мені, закруглилося літ, літ... Ой, багатенько!.. Аж не хочеться навіть вимовляти, лякати себе і вас. З такої нагоди, товариство, ставлю барильце. І всіх запрошуюю на іменини! — відкинувши велику, лобасту, русявочубу голову, весело розреготався, аж загуло в кадубі й розко-тилася гаєм луна.

— Бреше.

— Минулого літа, коли вертались, він також був вигадав причину.

— Ага, справляв поминки якогось свого діда.

— Це від щедрості після доброго виторгу.

— Від щедроти серця...

— Байдуже, в якій нагоди, аби поставив, — чулося жваве в гурті чумаків.

А декотрі тільки багатозначно посміхалися.

— А гей, хлопці! Котіть, котіть сюди! — командував отаман.

З дворища корчми викотили дубове, пузате, обвите берестовими обручами, відер на п'ять-шість барило. Підкотили до осокора й поставили на порожнього кадуба.

Отаман обережно вибив днище. Війнуло пахом чебрецю, м'яти, духмяною сумішшю степових трав.

Чумаки притихли і, мов заворожені, стежили за вправними руками Кривди.

Остап скинув шапку, торкнувся пучками пальців дукача, який висів на грудях на цупкому, просмоленому мотузі, обвів пильним поглядом і вклонився на чотири боки стовпленим побратимам. Підхопив коряка, набрав в барила прозорої, із зеленкуватим полиском рідини. Такий же, наповнений оковитою коряк підніс і найстаріший у валці сивовусий чумак-воловик. Коли перші два попробували-посмакували і, почоломкавшись, відійшли, біля барила стали два літніх поважних чумаки. Вони теж

спочатку самі покуштували духмяної, а потім повільно черпали коряками і наливали у що хто підставляв: у миски, рипки, у дерев'яну, череп'яну й залізну посудину. Обділені відходили й ставали навколо великого, простеленого на траві килима, впродовж і впоперек якого розтягнуто довгі рушники, а на них посередині велика біла паляниця, прикрашена кетягами калини, польовими прижухлими безсмертниками, синявими, з видовженими, як дзьобики птаха, косариками, білими з жовтавим осередком ромашками. Навколо завітчаної хлібини безладно розкидані коржі, ковбаси, чабаки та бублики.

— Твоє здоров'я, Остапе!

— Багато років!..

— Дай боже, щоб усе було гоже!

— Хай буде!

— Хай!.. — влетіло, кружляло веселе, гомінке. Коряки занурювались, підіймались, опорожнювались і опорожнювались.

Не знайшовши в натовпі Санька, Головатий вирішив десь поблизу на добрій паші стриножити коня, повернутися сюди, до табору, привітати, як годиться, Остапа та й будь-що, а знайти чумаченка. З таким наміром Гордій, ведучи коня, почав обминати веселе товариство.

— А хто ото, бачите, цурається нас? — запитали з гурту.

— Еге ж, обминає.

— Стривайте! Та невже він?! — вигукнув здивований Кривда, жбурнув на землю жбана, чабака і щодуху помчав навперейми з вигуками: «Стривай, не втечеш». Догнав і перетяв дорогу.

Вітання було щиросерде. Коли друзі доскочу віддухопелили один одного в груди, межі плечі, нам'яли добре боки, Гордій в обнімку з Остапом, як був, з саквами через плече, опинився в колі чумаків.

— Товариство! — гримнув Кривда. — Оце ось, бачите, Гордій Головатий! Хто не знає, так знайте: січовик і чумак! Та й знайте, чумак з валки покійного Мартина Ціпов'яза. Це він, Головатий, ото зумів спасти чумаків від татар, коли ординці наскочили на валку.

— Чули про таке.

— Здоровимо Головатого!

— Здоровимо!

— Повним його! По вінця!

В гурті й справді були такі, що чули про нього, але всі вперше його бачили.

— Так що ж, товариство,— не вгавав Кривда,— почастусмо! Відниньки він, Головатий, хай буде у нашій лубенській валці.

— Хай буде!

— Хай з нами!..

— Матиме пайку до саламати.

— Кропіль, хрестить його коряком!

— Повним!

— І від нас! — останні слова вигукнув огнебородий отаман прилуцької валки Дмитро Кавун. Дізнавшись, хто такий отой високий сивовусий чоловік, він уже двічі з коряком в руках намагався перепросити Головатого, щоб той не гнівався за нечемну зустріч на чумацькій дорозі. Але отаману ніяк не вдавалося підступити близько до козака, оточеного тісною юрбою.

Гордій пильно придивлявся, перепитував, хто звідкіля, і не знаходив чумаків з тих валок, в яких він багато років тому місив дорогу на Дон та до Таганського Рогу. На душі було трохи прикро, мимовільно закрадався непрошений смуток, набігала й тривожила думка: «Невже відтоді сплигло так багато часу і змінилося покоління людей... А може, твої колишні побратими зараз десь торують інші дороги... Подожди, може, ще й з'являться ті, з ким варив саламату. А зараз будь радий, що зустрівся з добрими людьми, що вони зігрівають тебе теплом свого серця, віддавай і ти їм своє, зав'яжуй щире побратимство».

Полудень. Але сонце не дійшло до середини неба, взяло путь трохи нижче та вже й не припікає, не дошкуляє так, як бувало влітку. Пливе, туманиться, купається в густому світло-волохатому серпанку. А буває й надовго ховається в темнуватім хмаровинні. І зараз насунулась сивіюча хмара й не поспішає відпливати. Війнуло холодком.

А в гурті чумаків було жарко. Барило спорожніло. На його місці з'явилась велика, опецькувата, оплетена тонкою жовтавокорою лозою сулія. Охочі частуватись підставляли і підставляли свої посудини. Розмови пожвавішали. Здіймалася пісня.

Нараз пісня стихла. Увагу привернуло нетерпляче:

— Дай дорогу! Та пустить же, чортяки!

Зчиявся гомін.

Але його перекрыло теж вимогливе:

— Дорогу! Чортяки!..

В коло протиснувся високого зросту, сухорлявий, ще молодий, з хвацько підкрученими чорними вусиками, як видно, меткий парубійко.

— Я кручусь, верчусь біля волів, а мені хоча б словечко про таку оказію. Чортяки! Батьку! Отамане! — підступаючи до кадуба, звернувся чорновусий. — Почастуй!.. — і показав рукою, ніби підносить чарку.

Але порожньої посудини не було.

— Та Оверкові згодиться й мазниця.

В гурті розлігся регіт.

— Кому мазниця, а мені й така згодиться. — Оверко вдавапо набундючився, підкрутив вуса і з міцно стиснутими жолобком долонями поважно підступив до сулії.

Наливав сам Кривда.

— Щоб тобі, отамане, довго жилося, — відмолюючи, з передихом мовив парубчина. — Їлося й пилося, — припадаючи устами до вдруге палитої пригоршні. — І щоб завжди моглося... — додав, вихиляючи третю.

— Та він видудлить всю сулію!

— Досить!

— Не наливай!

— Дайте до пари! — просив Оверко.

— Молодчина!

— Випити й поговорити.

— Митець, їй-богу, митець.

— Налийте йому!

— Налийте!

Оверко випив четверту пригоршню, розцілувався з отаманом, кільком чумакам, які стояли поблизу, підніс по дулі, нанизав на руку кілька кілець ковбаси, підхопив краєць хліба, весело посміхаючись, озирнув стовплених друзів і поважно вийшов з кола, крокуючи на леваду, де випасалися воли.

— Мастак.

— Може, бісів волопас, — кружляло багатозначне в гурті.

Поблизу бренькнули і раптом обірвались, а потім знову забриніли, загули струни кобзи, здійнявся й полинув рів-

ний, хрипкуватий, тужливо-тремтливий голос. Чумаки, обступаючи старого, але ще міцного діда, споважніли, дослухались.

У полі коршомка муром мурована,
Муром мурована, ділом ділована,—

зринуло під звуки бандури.

А у тій коршомці сидять чужоземці,
Один чужоземець мед-горілку крав,
Другий чужоземець дівку підмовляє.

- К бісу чужоземців!
- Співай про наших!
- Веселої!
- Нашого Санька сюди!..
- Де він?

Санька знайшли на возі, в буді. Сонного підхопили під руки і привесли до табору.

Хлопчина, ще не прочумавшись, ніяковіючи, озирався, готовий чкурнути в гульбища, але його міцно тримали за сорочку, за розпанахану штанину і глушили настирливим: «Грай».

Хтось витягнув із торби сопілку і сунув йому до рук.

— Грай, Саню!

— Грай! — просили й наказували.

— Як скажуть дід Спиридон,— заявив розбурканий хлопець.

— Я поведу першим, а ти, синку, бери за мною другим,— порадив бандурист.

Спершу здалося, що зацвірінькали горобці, зацінькала зграйка срібноголосих синиць, налетіли, загули, густо задзижчали джмелі, повели свою з ніжнотонним приди-хом пісню щиглики. Потім звуки подужчали, зачастішали, здіймалися вище й вище, заповнювали долину, заворожували гай. До табору почали підходити люди з корчми, проїжджаючи з чумацького шляху.

Раптом вдарило, струсонувало землю, загупотіло, задріботіло кілька пар ніг. Коло почало розсуватися, і вже десятки ніг у постолах, чоботях, а то й босоніж збивали траву, вминали і трамбували землю — закрутивсь, розгойдався в шаленому вихорі буйний гопак.

Головатий в надії зустріти знайомих особливо пильно придивлявся до подорожан, які підходили, під'їжджали до табору в чумацької дороги. Нараз помітив: з дворища корчми виїхало на добрих баских конях чотири вершники, в дублених кожухах, чоботях, на головах смушеві шапки і навіть за спинами башлики, хоча в такому зимовому одязі мацрувати було ще рано. Виїхавши на дорогу, вершники зупинились. Один з них спішився, підійшов до гурту чумаків, видивлявся — когось, напевне, вистежував-шукав.

«Чи не людохвати, бува, із слобожанського полку, від Шидловського, — зринула думка. — В кульбаках, бач, сидять вправно, муштровані до їзди верхи. Але ж ті, слобідські реєстрові, були б при зброї. А може, і в цих вона десь захована».

Той, що підійшов до гурту, почав запитувати, чи, бува, хто не знає, не бачив тут Головатого. Запитання підозрілого невідомого змусило насторожитись.

Гордій підняв з трави свої сакви, накинув на плечі кйрею, намацав, вмостив зручніше за поясом пістоля і став спиною до стовбура осокура. Стояв, вдаючи байдужого, і ніби дуже уважно, навіть з захопленням спостерігав танок чумаків.

— Добродій Головатий? — запитав тихо, низько вклоняючись і наближаючись майже впритул, юнак у дубленому кожущку.

— Так. Гордій Головатий, — відповів той байдуже, не відриваючи очей від танцюриста Оверка, який цієї миті, кумедно перекинувшись, став дуба — вгору ногами і заходив у колі на руках.

— Ми просимо вас поїхати з нами, — вказав на вершників невідомий, — до селища Кам'янки. У нас дуже важливе діло. Дуже...

Юнак вклонився і застиг в чеканні.

— Хто це такі «ми»? — запитав твердо, з погордою Головатий.

— Пробачте, добродію, але, на жаль, я не маю права вам про таке зараз сказати, — мовив так само тихо і поштиво юнак, озираючи стовплених чумаків. — А там, — вказав рукою в напрямі селища, — про все дізнаєтесь.

До осокура, спішившись, ведучи коней, підійшло ще два вершники і теж почали вмовляти.

— До Кам'янки я поїду тоді, коли сам захочу,— відповів холодно Гордій.— А зараз я в гостині у добрих людей. Отак.

— Ми просимо.

— Там вас ждуть.

— Ми довго вас шукали,— навперебій один одному спішили вершники.

«Не людохвати,— вирішив про себе Головатий.— А хто ж такі? Насідають. Не відкараскаєшся... Десь, мабуть, щось затівається!.. А що ж саме?»

Ой лопнув обруч та коло барила! —

завів, вихопившись на кадуба, здійсмаючи вгору великий кухоль-жбан, Остап Кривда.

Але пісню нагло обірвали чумаки, всі поспішили до отамана й про щось схвильовано йому заторочили, показуючи на невідомих, які оточили Головатого.

Кривда миттю зіскочив на землю.

— Тут розташувався чумацький табір,— ставши перед вершниками, заявив отаман.— Якщо ви, панове, чи не знаю, як там вас величати, прибули сюди з добрими намірами, то просимо бути гостями. А якщо на думці щось лихе, то геть, к чортовій матері! Геть! — Остап так рішуче змахнув руками й підвищив голос, що аж коні рвонули повіддя й позадкували.

— Ми з просьбою.

— Важливе діло.

— Ми уклінно просимо поїхати з нами до Кам'янки. Кривда скосив погляд на Гордія. Той стояв задуманий.

— Може, воно й треба...— мовив, ніби радячись.— Кажуть, якесь важливе діло.

— А чи ж правда?

Головатий мовчав.

— Що вони, твої знайомі? Друзі? — запитав, підступаючи ближче.

— Уперше бачу.

— Може, затівають щось зловмисне? — ніби сам до себе, але нарочито голосно мовив отаман.— Тільки ми не дамо затіяти.— І, хитро підморгнувши оком, додав: — Якщо, Гордію, їдеш, то і ми з тобою, гуртом. Тут обідали, там будемо вечеряти. Та й по дорозі нам. А то, бач, зуст-

рілись, і тільки й того, що почоломкались, а не поговорили.

І справді, коли б розговорились, звірились, Кривда, мабуть, признався б Головатому, що більшість чумаків у його валці — втікачі, дейнеки. А ота затія з іменцями була тільки для того, щоб зібрати до гурту таких же сміливців з інших валок та й заявити панам, дукам про себе на берегах Ворскли та на Присуллі. А для цього у нього ж таки, Кривди, на возах упереміш з крамом в шаблюки, пістолі і всякі припаси.

— Добре. Спасибі, друже, спасибі! — щиро подякував Головатий.

— Гей! Товариство! — розкотилося владне.

В руках Кривди з'явилася довга, з червоною биндою і віхтем з золотистої пшеничної соломи тичка. Отаман тихо, майже пошепки говорив щось своїм підручним, які його оточили. Наказ передавали до гурту. Табір заворушився, загув глухо, тривожно — і стих. Чулось тільки шамотіння, приглушені перемови, так ніби тут, на леваді, й не було буйно веселого гульбища. Чумаки швидко розбивались на окремі групки, зникали, а потім з'являлись, юрмились до великого гурту. В багатьох під свитками, під сорочками, а то й на виду, на очкурах, на ремінних поясах звисали короткі ятагани, пістолі, ножі та загострені підіски, шворні.

Вирушали мовчки, неспішно.

Велика юрба заповнила дворище кам'явської селищної корчми й почала розташовуватись навколо будівлі, ніби взяла її в широку міцну облогу. Остап провів Гордія до світлиці, попросив довго не баритись з отим «важливим ділом», на яке його запрошено.

І якщо буде щось не гаразд чи не до вподоби, то хай подасть знак — чумаки чатуватимуть під вікнами, не взивають.

Охоронець чи прислужник вказав на бічні вузенькі двері світлиці, злегка затормосив клямкою, напевне, як умовний знак, і пропустив поперед себе Головатого.

За столом, схилившись над якимись паперами, сидів підстаркуватий, круглоголовий, сивочубий, з голеним, повним, трохи ніби набряклим підборіддям чоловік. Біля нього, спираючись рукою на стіл, стояв молодий, середнього зросту, чорнобровий парубок. Його повні уста об-

рамляли, ніби застигли п'явки, чорні, донизу опущені вуса. Третій присутній у горниці чоловік був уже в літах, кремезний, з помітним черевцем, вирлоокій. Над його правим вухом звисала довга сивіюча мичка. Сидів біля вікна й шупортася швайкою в люльці. Всі тров в білих без вишивки сорочках, у синіх широких штанях, заправлених в чоботи, з високими халявами.

Горниця невелика. Тіснувата. Двоє вікон, двоє дверей. Одні — напевне, прохід до суміжної кімнати. Під стіною, біля причільного вікна, на жердці висять дублені кожухи, киреї. На кілочках шапки. А в кутку, під божницею, на широкій лаві — пістолі, шаблюки та великі шкіряні торби.

З появою Головатого господарі вийшли з-за столу, вклоняючись, назвали себе козаками Олешківської Січі й запросили гостя сідати.

Охоронець, не гаючись, вийшов.

Головатий, вмоцуючись на лавці край столу, ще раз озирнув світлицю і в ту ж мить непомітно перевів погляд на господарів. А думка блискавкою: «Так оце такі вони, оті вигнанці — олешківці». І не сповнився ні подивом, ні захопленням. А те, що з його появою сивочубий, низько вклоняючись, поспішливо, солоденько заговорив, викликало настороженість чи навіть відрапливість. А може, таке оманливе перше враження від настороженості, з якою переступив поріг?

Ще раз озирнув, придивився. Наймолодший, здалося, трохи знайомий. Десь начебто його бачив...

— Ми олешківці, — чує Гордій сказане сивочубим з таким жалем, — а були колись, як і ви, добродію, чортомлицькі...

Хоча вже, крім вітання, господар і гість перекинулись між собою словами про се, про те, а розмова не клеїлась. Першим по-справжньому почав Головатий. Він знав про бідування козаків у тих Олешках, а все ж запитав, як їм там живеться.

— Як собаці на цепу, — сказав з притиском сивочубий і, мружачись, скривився, ніби випив настій з полину.

— Без дозволу не ступи, не сядь, не ляж і не смій, боронь боже, огризнутися, вдарять, та й дошкульно, — додав чорновусий.

— А так, так. Огризнешся — вдарять, — стверджував сивочубий.

— «Козак», по-тюркському, по-турецькому та й по-нашому, українському, означає «вільний», а у нас зараз...— чорповусий віби поперхнувся і обірвав мову.

— У нас в Олешках,— докінчив сивочубий,— козак що той кріпак.

— Гонять на Сиваш.

— Болото місити.

— Сіль збирати.

— На Перекоп — будувати загати фортеці.

— Кого хотять, того й женуть у ясир...

— Еге ж, до тієї триклятої Кафи.

— Недаром кобзарі і думу оту склали. Тільки у нас її співають потай. Може, чули:

Заступила чорна хмара
Та білу хмару:
Опанував запорожцем
Поганий татарин...

Про все, оповідане господарями, Головатий добре знав від втікачів, які прибували з Олешок на Слобожанщину, слухав господарів уважно, але поки що ніяк не міг збагнути, чого саме його покликано.

— А мудрує, коверзує у вас той же, Кость Гордієнко? — запитав зненацька і збив розмову з жалібного тону.

— Кошовим у нас Іван Малашевич,— поспішив сивочубий.— Булава випала з рук Гордієнка.

— Сірома вирвала? — допитувався Гордій.

— Та, вважай, що так,— відповів неохоче, мружачись, сивочубий.

— Лиха людина отой Кость,— обронив з притиском понизовець.

— Не можна так, добродію, шельмувати,— заперечив повчально глухуватим голссом балухатий, який досі мовчав.

— Підла людина! — притишено, але твердо вів своє Головатий.— Коли б не його, Гордієнкове, загравання з отим шведним Карлом та, нарешті, коли б Кость не злигався з Мазепою, то, може, все склалося б по-іншому.

Деяку мить тривала мовчанка.

— Перекинутись до шведа, а потім і до турчина-султана, за продати їм своїх людей, козаків, хіба не підлість, добродію? Підлість! — продовжував в'їдливо шпилити Головатий.

— Та годі вам, годі про все те минуше,— з благанням втрутився сивочубий.— Тут нипьки насніло інше, наше, так, наше,— повторив і почав про те, що кошовий Малашевич вельми ратує за повернення козацтва з Олешок до рідного краю. Дозволу поки що немає. Але є певна надія. Посланці з Олешок вдруге, розуміється потаємно збираються вирушати до Петербурга за дозволом.— А нам,— зиркнувши на балухатого, підкреслив сивочубий,— випала честь перед тією поїздкою вдіяти дещо дуже важливе, що буде сприяти отій поїздки. Так. Сприятиме.

Перевів погляд на чорновусого, помовчав, ніби збирався з думками.

А потім повів трохи повільніше, намагаючись виразно вимовити:

— Нам випало розпочати вельми важливе будування. Якраз воно і змусило нас завітати сюди та й вас, добродію, даруйте, потурбувати.

— Отож,— доточував до сказаного і промовисто підкреслював сивочубий,— турбуємося, щоб якнайскоріше вивести наше козацтво з отих Олешок. Де саме осядемо? — сказав так, ніби перепитував.— Невідомо. Гадають, нова січ буде недалеко відколишньої базавлуцької. І землі наші, гадаємо, будуть у границях від Дніпра аж до ріки Кальміусу.

— І граничитимуть із землями Слобожанщини,— докинув чорновусий.

— Ви уже збагнули, добродію,— пояснював, вдивляючись примруженими очима на гостя і нарочито розтягуючи слова, щоб надати їм глибокої значимості,— що, осівши на Кальміусі, ми загородимо дорогу кримським татарам на Слобідську Україну, на руські землі.

Сивочубий змовк, затаїв подих і вп'явся очима в Головатого — хотілося йому знати, яке враження справило сказане на гостя.

А гість був непроникливо-байдужий. Мовчав. Здавалося, ніби ждав чогось важливішого.

— Ви, напевне, здогадуєтесь! — з юнацьким запалом вигукнув чорновусий.— Там, на Кальміусі, на березі моря ми збудуємо цитадель! — Стискаючи кулаки, він підвівся, збуджений, рішучий, осяяний, ніби готовий кудись іти.— Збудуємо міцну. Справжню!

— Здогадуюсь,— відповів Головатий.— Споконвіку ми загороджували собою шлях татарві, туркам, борошили лю-

дсї України, Росїї, Польщі. Еге ж, загороджували. Та й були в пошані. А часом вставали і на заваді панам-магнатам, дукам, старшині неволити сірому...

— Ви помиляєтесь! — скипів балухатий, зиркнувши гостро на понизовця.— У нас, на Україні, завжди було братерство, спільність усіх! — стверджуючи свої слова, він змахнув рукою, тютюн із людьки посипався долу. Це, мабуть, ще більше роздратовало господаря. Він промурмотів якусь лайку, важко підвівся, ступив крок до гостя і кинув твердо, владно: — Помиляєтесь! Так, так!

«Птиця, мабуть, не з простих,— подумав Гордій.— Прийдиться, як вельможа».

І, теж звівшись на ноги, мовив твердо:

— Я пересвідчився на собі, на своїх побратимах. Та й бачив на своїй і на чужих землях: один біс пан український, руський, польський чи турецький — один біс! І тут і там: послушенство, оброк, пеголя.

— Пане! Добродію! — заволав сивовусий і став попереду Гордія, мабуть, боячись, що той спересердя піде геть із світлиці.— Прошу вас, давайте поговоримо про наше спільне.

— Так, так,— погодився, втихомирюючись, балухатий,— треба про діло. У вас-бо велика затія. Сказати б, воскресіння. Так, так. Землі нової січі буде поділено на окремі паланки і, найважливішою з отих паланок має бути ота, Кальміуська. Там, на «Кальміуській Сакмі», має бути фортеця.

Виговорившись, банькатий сів на своє місце біля вікна.

Головатого зацікавило почуте від господарів. А до чого ж вони ведуть розмову?..

— Ходять чутки,— озвався, ніби між іншим,— що замишляється будівання великого валу з фортецями, названого «українською лінією».— І зразу ж додав: — Вал той та рів глибокий протягнеться від Дніпра аж до Сіверського Дінця, перетне оту Сакму. Кажуть, ніби ізюмський полковник Шидловський уже розпочав копати біля свого городка.

— Нас таке не цікавить,— ухилився балухатий.— Та й коли була б така лінія, то ми будемо попереду, біля Азовського моря.

Сивочубий розгорпув на столі великий аркуш паперу, помережаний видовженими, кривулястими, тонкими, як павутиння, лініями, які то розбігались у різні кінці, то

схрещувались, переплітались. Між тими лініями красувались позначки — кружальця, хрестики, якісь закарлючки та ніби пенароком наляпані й розмазані синяві плями. Придивляючись до тих ліній і позначок, Головатий легко визначив землі Правобережжя, Слобожанщини та незаймані дикопільські пустища. А по отій товстішій за всі інші лінії пізнав «Кальміуську Сакму». Вона бере початок від Азовського моря, а насправді від берегів Чорного моря, з Криму, огинає степ ногаїв, виривається вгору повз звищений Кальміус, досягає Дінця, тягнеться далі до Царьборисова, до Лівен та й далі... Клята, проклята дорога, якою, вискочивши з свого Криму, з ногайських степів, розбійницькі орди навалюють мчать і спустошують все на своєму шляху.

— Перепопа має бути саме ось тут, — ткнув пальцем сивочубий біля вузла тонкого мережива та синявої плями, що означала море, — тут, на Кальміусі, де була й раніше. — Він зручно підсунув аркуш до понизовця. — Ось дивіться, отут будуть окопи, засіки. Отож, добродію Головатий, — проказав майже запобігливо, — в оleshківському коші, коли ми сюди виїжджали, нас напучували запросити вас на пораду і на допомогу.

«Оце гачок, — війнуло в думці Гордія, — гачок, і гостренький...»

— Нам не можна гаятися, — похопився чорновусий, — ніяк не можна. Треба боротись за діло. — Швидко підвівся, витягнув з відлоги киреї, яка висіла на жердці, невеликий голубуватий аркушик цупкого паперу й подав його сивочубому — дозвіл белгородської капцелярії на будівництво фортеці-сторожі та зимівників у гирлі Кальміусу.

— Ви, добродію, знаєте тамтешні місця-хутори, дороги, — скрадливо, повільно, стежачи, чи його уважно слухають, говорив сивочубий. — Звичайно, знаєте і людей тамтешніх.

— Та декого знаю, — відповів понизовець, зрозумівши, куди хилить господар. — Тільки моя дорога от сюди...

Він ткнув пальцем у накреслений на папері певеликий закуток — злиття річок Вовчої з Самарою. Ткнув у точку, яка мала означати селище. Провів пальцем лінію на захід, через уявні степові простори, через річки, повз городки й селища, перетяв береги Дніпра, взяв напрям трохи лівіше на південь — схід і зупинився в широкому трикутнику з ледве помітних синявих ліній, які показували на-

прям плину і злиття двох степових річок на Правобережжі: Синюхи і Ятрані.

— Там буде захист від татарів.

— Така фортеця потрібна... — чулось різноголосе, пастирливе.

«А коли б у тих сторожах, козачих зимівниках та оселити сірому... втікачів. Отих, що зараз шукають притулку в петрищах Дикого поля... Ото, пане-брате, була б оказія, — стривожений такою привабливою думкою, Гордій аж сам собі посміхнувся. — А й справді, чому б не скористатися з такої нагоди. Може б, отам і дати надійний притулок... — тривожить, муляє, проймає хвилювання. — А па Правобережжя, як задумано, можна повернутися трохи згодом...»

Гордій дослухається до того, що говорять господарі, і нарешті вирішує:

«За умови: захисток робітним людям, всім, хто буде будувати... Ні, не тільки тим, а всім, хто осідатиме в Дикопіллі і найперше — біля річок Кальміусу, Кринки, Кальчика...»

Стояв у задумі, не відриваючи пальця з паперу в трикутнику між степовими річками на Правобережжі.

Під вікном почувся тупіт, гомін.

До світлиці увійшов охоронець.

— Там, — вказав на двері, — люди, чумаки. Дуже занепокоєні.

— Хай подождуть! — владно наказав сивочубий. — І ще, добродію, — звертаючись до понизовця, — покажемо вам оте місце.

Чорновусий почав розстеляти на столі рудуватий, пом'яттий аркуш.

Двері від раптового дужого натиску відчинились, до світлиці ввалилась юрба чумаків.

— Чоловіка морите. Полонили, чи що? — запитав Кривда ввічливо. Але його грубий голос надав тому запитанню визивної суворості. — Кидай, Гордію, все к бісу, та й під небо. Заждалися!..

Незважаючи на обурення, рішучі протести олешківців, чумаки відтиснули Головатого від столу і майже на руках витягли його з світлиці на дворище.

По той бік частоколу стояли стовплені, уже з батогами волопаси, підручні отамана. А геть далі, на дорозі, впродовж, мабуть, версти — вози кількох валок.

Попереду — прилуцька.

— Пора в дорогу!

— Доки будемо баритися?!

— Пора. Рушаймо! — напосідали отамани.

Головатий здогадувався, чого зібралися сюди чумаки з усіх валок. Це витівка невгомного Остапа. Ось він стоїть поруч, налягає плечем, нахилиє голову й туркоче в саме вухо:

— Говори, говори, Гордію. Це тебе ждуть.

Діватися було нікуди.

— Друзі! Побратими! — знявши шапку, мовив Головатий. — Щасливої вам дороги! Дороги на захід сонця. А я, друзі, повертаю на схід, і мені побажайте щасливої!

Натовп мовчав. Біля вуха Гордія сопів Кривда і бурчав невдоволено:

— Що?.. Чого це ти зв'язався з отими череванями? — І скося кинув очима на балухатого. — На що вони тебе підбивають? Чого це тобі приспичило на схід?..

Головатий розумів: він не має права говорити зараз, чого та куди саме вирушає. Але треба якось, бодай натяками, пояснити. Ці ж бо довірливі, щирі люди вважають його своїм, близьким. Сьогодні, при зустрічі, вони сердечно його привітали, пригостили, назвали побратимом. І він запевняв їх, що його серце з ними, що в них спільна дорога, і не на один день.

— Товариство! — гукнув до гурту. — Я завертаю назад, туди, — вказав рукою на схід, — у негайно важливому ділі, у нашому з вами, чумацькому... Побажайте, побратими, удачі!

Чумаки насупились, похилили голови. Деякі, зиркаючи спідлоба на Головатого і на свого отамапа, посмикували вуса, мовчали.

— Ти кажеш правду? — запитав стиха Остап.

— Так, друже, — мовив щиро Гордій. — Треба.

Кривда рішуче ворухнувся, ніби хотів розкидати геть стовплених навколо нього, пильно озирнув оleshківців.

— Вертаєш? — запитав рішуче, невдоволено.

— Вертаю, — відповів Гордій.

Кривда вийшов наперед, неголосно, але так, щоб було чути всім, сказав, що Головатому таки треба їхати на схід.

— Хай їде туди, куди постелеться йому дорога. Та скоро повертас на наш чумацький шлях, — закінчив отамац. — Щасливої!..

- Щасливої!
- На добре!
- Удачі!
- Щасливої!.. — злітало.

— А може б, іще хтось повернувся з нами на схід? — ставши попереду Кривди, запитав чорновусий.

Над натовпом війнув гомін, перекотився й поволі стих.

З гурту вийшов обвішаний двома торбами Оверко і проказав співуче, весело:

— Сім літ чумакував, добра-удачі не зазнав. Хочу бодай сім днів покозакувати. Гей, друзі любі, друзі милі! Не гнівайтесь, якщо завинив, прощайте, добром спогадайте! — розвів широко руки, ніби обіймаючи, притулив їх до грудей, тричі на три сторони вклонився. І, заломивши набакир шапку, твердо ступаючи, приєднався до Гордія.

— Санька б, музику нам, — натякнув Оверкові Головатий.

— Я теж з вами, — почувся голос чумаченка.

Він заспішив з гурту, побував у буді своєї мажари, обійшов навколо неї, обійняв за шию, ніжно попестив одного вола, потім другого, погладив їм спину, підхопив торбу, з якої стирчали сопілка, дуда та ручка саморобної дримби, бігом примчав, схвильовано, як і Оверко, вклонився чумакам і став поруч Головатого.

— Щастя! — стискаючи в обіймах понизовця, зичив розчулений Остап. — Якщо буде потреба підвезти оте, чим разити-смалити, — шулячись, хитро підморгнув, — дай знати, скажи звідкіля: з Дону чи від Дніпра і куди саме... А оце на згадку... Будеш, друже, підживлятися, — і сунув до сакви Головатого оковану сріблом, з химерними візерунками важкеньку баклагу.

— Наривайте ярма! — почувся гучний, аж, здавалось, громохкий голос отамана. В постолах, цупких ногавицях, довгополій свиті, підперезаній широким зеленим поясом з рясними китицями, у смушковій із заломленим верхом шапці, ватаг Кривда здавався й не дуже високим, зате огрядним. Стояв на передньому возі під довжелезною, з червоною крайкою тичкою і стежив, як рушають з місця мажари.

Тупіт, зітхання, ремигання волів, рипіння коліс, поскрипування люшень, торохтіння розсохлих полудрабків, війїв, голосні перемови-переклики чумаків будили застоюну холоднувату тишу осіннього дня. Валка рухалась назу-

стріч, або, певніше сказати, навздогін сонцю, яке почало опускатися на захід.

Проводжаючи побратимів, Головатий вийшов аж за дворище корчми. Стояв обіч дороги, вдивлявся. Вози котили й котили. Чумаки, здіймаючи шапки, брилі, вітались і прощались. Повизовець, теж вклоняючись, бажав їм щасливої дороги, удачі, погожої днини — ні сльоти, ні посухи, щоб добре горіли ватри, пились цілющі води. А груди його ятрив щемливий смуток, бо ж міг би й він, Гордій, сидіти на одному з оцих возів або ж на своєму булапому і плисти й плисти стеновим безкраєм, обвіяний хмільними, запашними вітрами, в гурті з побратимами.

До Головатого підійшов Оверко. Вневпившись, що поблизу нікого, хто б міг їх почути, мовив таємниче, довірливо:

— Я знаю, хто вони, — кинув у бік корчми, — знаю. Мені признався один з отих вершників. Тепер я думаю та й думаю, невже буде так, як говорять?.. — запитав, понизивши голос і озираючись. — Невже отам, на берегах отого Кальміусу, і отаким, як я, можна буде осісти, зажити, орати, сіяти, косити? — В голосі дотепного вигадника, безтурботного сміхотуна, яким він здавався, бриніла глибока стривоженість і надія.

— Я теж про це думаю, — признався щиро Гордій. Думаю, сподіваюся. Коли ми, друже, будемо вже там, в тому краю, дізнаємось, що воно та куди воно буде наvertатися, загинатися, — отоді й поміркуємо. А якщо треба буде виборювати оте, про що ти думаєш, про що запитуєш, то, друже, візьмемося гуртом.

— Гуртом, гуртом! — повторив радо Оверко і відійшов.

«Багато їх, отаких сіромах, шукають осідку, волі і плачуть в надії... А як тобі, Гордію, поведеться?..»

З такими роздумами він повернувся до дворища, де розташувався загін оleshківців, з якими неждано звела його доля.

* * *

Коли надворі зовсім стемніло, в'язнів почали виводити в підземних кам'яних темниць на подвір'я. Тут сторожанаглядачі в'язали їх попарно сирцею, едали пару до пари. Набирався десяток, тоді з'єднували шкіряною ливою і виводили в фортеці на дорогу, що йшла від Ізюма

до Харкова. Десятки шикували за десятками, і набралось аж двісті тридцять чоловік. Це були молоді, здорові парубки. Зрідка траплялись і старіші. Але багато виснажених, з кудлатими, давно не стриженими головами, неголеними бородами; хто в світі, кожусі, а хто тільки в драгунській сорочці чи якомусь лахмітті, яке уже й не визначиш, що то за одяг. Все це небораки-кріпаки, які, знемагаючи від гніту, сваволі, втекли з мастків, або підняли руку на пана чи пригінчого, або завинили якоюсь непокорю, гострим словом. Багатьох приютив був дикопільський степ. Та й та куца полохана воля нараз обірвалась — попали до лабет посіпак.

Шидловський задалегідь подбав, щоб зібрати до Ізюма побільше впійманих. Уже в себе у фортеці полковник відібрав найздоровіших, бо така умова з татарами: коні будуть на підбір молоді, жваві, прудконогі, то й люди в обмін повинні бути нестарі, здатні до будь-якої роботи.

Всім, кого виводили і в'язали, повідомляли, що перепроваджуватимуть до Харкова. Та в'язням було байдуже, тут чи там хурдига. Але хоча кілька днів пробудеш не в задушливому підземеллі, а під зорями, під сонцем чи хай навіть захмареним, але під небом. І не в одного небораки закрадалася спокусливо-хвилююча думка: може, якось пощастить в дорозі звільнитися від пут. Такі затасні думки проймали ще глибше, коли в'язні вийшли за околицю городка, вступили в густі, кущуваті чагарпики, а потім і під темні намети діброви.

Попереду живого людського потоку рухалися три вози з харчами. Слідом за ними їхало два озброєних верхівці, два таких же конвоїри давали лад посередині, і два пригінчих їхали позаду. Рухались дуже повільно. Спочатку люди йшли мовчки, а потім почали один з одним перекидатись словами. Наростав гомін. Конвоїри окриками-погрозами, а то й штурханами гасили розмови. Але не могли втихомирити.

У декого з верхівців закрадалося: чому на таку силу, та ще й таких небезпечних в'язнів так мало вирядили їх, охоронців. Вони, зрозуміло, і гадки не мали, що конвоїри, як і всі оці пов'язані ремінням люди, запродапі, приречені. Одного з них, може, двох відправлять пішки назад, до Ізюма, як свідка раптового нападу. А решта стануть цевільниками.

В той час, коли в'язнів виводили з фортеці, трое вершників — Захарко, Христя і Гасан, ведучи одного запасного закульбаченого коня, а другого нав'юченого одежею, харчами та зброєю, були вже за городком, на харківській дорозі. Ждати довелося довго. Закрадався навіть сумнів, чи ж виведуть цієї ночі в'язнів з цієї фортеці. Може, Шидловський передумав віддавати своїх православних людей татарам на поталу в неволю. Але ж полковник, як запевняє Гасан, від'їжджаючи до Райгородка, наказав двом своїм осавулам особисто простежити, щоб усіх, кого визначено відправити, були своєчасно виведені з Ізюма.

Христя зажадала вертати, наблизитись до самої фортеці і дізнатися, що там зараз діється. Її послухали. Та по доїхавши верстви дві до городка, зупинились. В нічній тиші, від дороги, яка вела понад берегом річки Ізюмця, вчувся приглушений гомін, шамотіння, рипіння коліс. Гомін нарастив, наближався. Сумніву не було — ведуть. Тепер хвилювало невідоме: чи багато там конвоїрів. Якщо їх десятки, то як справитися з ними в сутичці... Та й чи потрапив до гурту в'язнів Семенко...

Непокоїло: а що, як татари зразу ж, як тільки в'язнів виведуть з Ізюма, нападуть, полонять і поженуть своїм шляхом. А потраплять люди до рук мурзаків, то вже тоді виривати їх буде трудніше...

Напруження наростало. Захаркові хотілося, щоб все це якнайскоріше закінчувалось. Виконає останній наказ Петра Скалиги — визволить отого хлопця, і хай тоді буде як буде. А він, Захарко, подасться до Маяків. Він нетерпляче відлічує кожен день з отих сорока днів жалоби по покійнику. Залишилося вже небагато, всього дванадцять, і вони з Ганкою підуть під вінець.

Чекання, тупцювання на одному місці томило, в'ялило Гасана. Він потерпав, що може статися й таке: господар повернеться з Райгородка і, не знайшовши свого пахолка, здогадається, що він утік. І втік, напевне, з татарами. Гінці-сердюки наздоженуть кримчаків, не знайшовши серед них Гасана, пустяться на дороги, що ведуть з Ізюма, та й можуть потрапити і на цей слід. Думалося хлопцеві й про те, якщо здійсниться задумане — визволять отого в'язня, тоді Захарко поверне до своїх, уже рідних йому Маяків. А що будеш робити ти, Гасане?.. Ти не наважишся один та ще в таку осінню пору шукати дорогу до Криму... Ти змушений будеш триматися цієї хапум Хри-

сті та її коханого. А куди вони подадуться, невідомо. Та й чи візьмуть вони тебе з собою?.. Може, іще не пізно було б повернутися до Ізюма? Але як ти поясниш, де був, що замишляв, нащо узяв з копюшні Шидловського аж троє коней, з комори зброю, харчі... Та й неминуче сьогодні, завтра чи трохи згодом, якщо тебе не закатують слуги полковника, доведеться зустрітися з чорним тагапбеєм.

Десь опівночі, а може, трохи й раніше, стомлені, згододнілі люди почали приставати, падати з ніг. А коли один, другий звалиться, їх не виділиш з гурту, хіба що перерізавши ливу. Нарешті, ніби змовившись, усі в'язні лягли покотом на землі. І ні оскраженілі окрики, ні навіть удари арапників та штрикання шаблями не підіймали обважнілих, знесилених людей.

На світанку похолодало, випала густа роса. В'язні самі, без понукування почали підійматися з землі, щоб не задубіти.

З-за високих виструнчених одна біля одної ялин, які красувались обіч дороги, сонця не було видно. Воно ніби йшло стороною, хіба іноді раптом ковзне-блисне крізь бронзовокорі стовбури заблуканий промінь, ковзне, посміхнеться і згасне. Та ось високу ялинову стіну змінили вільха, дуби, осокори... Ліс порідшав. Дорога поширшала. Промені пробивали хмаринку запоу. Вдарила сонячна злива, і світ став веселішим. А в'язнів проймала туга і безнадія. Міцні вузли на руках туго набрякли. Стали цупкіші. Минулої ночі ніхто не зумів звільнитися, втекти.

По обідній порі, коли сонце било навскісно, вийшли на широку, розкраяну дорогою галявину. Зупинились. В'язні були раді перепочинку, кусневі хліба. Конвоїри перевіряли вузли на руках. В декотрих в'язнів сириця розтяглася, вузли ослабли, довелося перев'язувати. Це було загайпо. А день збігав. На заході сонце зависло над обрієм.

Гасана вже котрий раз запитували, де саме можливий паскок мурзаків. Він, як міг, показував руками на мигах, креслив у повітрі якісь знаки, але все це було незрозуміле. Тоді хлопець витяг з торбини невеличкий вив'ялений і вибілений шкурлат і написав на ньому вуглипою:

«На другий день. В степу».

— Нам треба вищередити їх,— нетерпеливилась Хрестя,— не прогавити.

— Зручніше було б нападати, коли стемніє,— почав Захарко.

Гасан, тримаючи в руках вибілену шкурлатину, написав:

«Треба сьогодні».

— Зараз,— уточнила Христя.

Захарко погодився.

Хтось із них трьох мав бути старшим. Досі ватажкував Захарко. Отож йому, мабуть, годилося б і зараз на-строювати товаришів до бою, вказувати, що мусять робити. А він мовчав. Хоча й погодився напасти на конвоїрів сьогодні, але в душі не був переконаний, що треба негайно лізти в бучу. Може, зачекати до вечора, доки стемніє, а тоді вже...

— Гасан триматиме наготові коней,— розпорядилася Христя,— а ми,— звернулася до Захарка,— гадаю, впорасмося з двома передніми, а потім вивільнимо бранців та й матимемо підмогу.

В цю мить дівчина неспізнано змінилася, ніби стала вищою, обличчя, здалося, споважніло, і це надало їй ще більшої привабливості.

Готування було коротким. Перевірили пістолі. По два із зведеними курками заткнули зручно за череси, а ще чотири запасних лежали в торбині, яку Гасан тримав наготові.

Христя зняла з голови хустину, одягнула смушеву шапку, підбравши під неї чорні з хвилястим спадом коси, поправила на боці шаблюку і вмить опинилась на коні. Приспішив і Захарко.

На першого вершника, який куняв, сидячи на коні, напали раптово, відібрали зброю, зв'язали. Швидко впоралися і з двома охоронцями, що сиділи на возі і підвечіркували. Цих зв'язали вже звільнені від пут бранці. Налякані волапням наглядачів та пострілами для остраху, які раз по раз зринали з укриття, де засів Гасан, решта охоронців погнали своїх коней на дорогу до Ізюма.

Тепер уже в'язні звільняли від пут один одного. На radoщах обіймались, цілувались. Зчинився неймовірний галас, метушня.

— Семенко!.. Семенко з Бахмута! З Ясенового! — гукали Христя і Захарко.

Голоси їх тонули у гомоні, у викриках, збуджених від радості десятків людей.

— Семенко! — повільно в одип голос, щоб чутніше було, вигукнули Захарко і Христя.

На виклик з'явилося кілька чоловік. Але того, кого шукали, не було. Дівчина направила коня впродовж дороги, їхала, не поспішаючи, від гурту до гурту, вдивлялася.

І раптом почулось радісне, здивоване:

— Христе, ти?!

Дівчина зупинила коня. Семенко вибрався з гурту, поспішив назустріч.

За мить він уже опинився на підведеному Гасаном коні.

Звільнені товпились біля возів з хлібом і водою. Нараз почулося тривожно-застережливе:

— Вершники!

— Ідуть сюди!

— Татари!

На віз вихопився високий, рукастий, з чорною скуйовдженою бородою чоловік. Він змахнув, ніби крильми, обома руками і закричав на диво високим і тонким голосом:

— Гей, люди, спасайтесь! Тікайте! Розбігайтесь!

Люди сторопіли, розгублено озираючись, затупцювали. Дехто віддалявся.

Дванадцять вершників-татар вихорем мчали до табору. В'язні кинулися врозтіч. Татари почали переймати. Кілька вершників спішилися й заходилися в'язати впійманих. Люди вперто чинили опір. Але ординці, навчені аркацити, орудували спритно — в'язні панизувалися і панизувалися на довгу ливву.

А на мажарі все ще галасував кудлоголовий:

— Тікайте!..

До воза під'їхала Христя.

— Гей! — вигукнула дівчина і, здіймаючись на стременах, рішуче піднесла над головою шаблю.— Гей, сюди! У кого є зброя, наперед! Розбирайте вози, до бою!

Татари прожогом кинулися на гурт. В'язні розступилися, потім, оточуючи, зімкнулись.

— Насідай! Насідай! — лунав голос Христі.

Вона, вже без шапки, з розметаними косами, з шаблюкою в руці, насідала на мурзаків. За нею йшли в наступ з уламками дишлів, потрощених полудрабків, навіть з піднятими па руках колесами і вісями. Але ж у татар шаблі

і ятагани. До того ж вони на конях. Вершники, вириваючись з оточення, наскакували з боків і нещадно рубали людей.

Вперта боротьба точилася, доки татар не повалили в коней і не відібрали зброю.

Тільки трьом нападникам вдалося вислизнути і податися геть у степ.

В бою полягло два десятки в'язнів.

Серед мертвих був і татарчук Захарко. Він загинув від своєї необачності.

Семенко взяв мертвого на свого коня, і, не гаючись, вирушили в дорогу. Вопа пролягла крізь чагарники, а потім степом.

Прямували на південь. Поспішали, щоб подалі відїхати від місця, де розігралась кривава січа, подалі від Ізюма.

Другого дня на світанку Захарка поховали недалекко від берега невідомої степової річки під одинокою, покрученою вітрами сосною.

Гасан скинув постолі, сів на землю обличчям до сходу сонця, подумки проказав усі знані ним молитви. Христя поклала на могилу пучок степових квітів, а Семенко гілку вічнозеленої хвої. Друзі востаннє кинули прощальні погляди на свіжу могилу, рушили далі.

Ні дороги битої, ні стежки або навіть людського сліду. Земля піскувата, ріденькі, низькорослі байраки. Кам'янисті щовби. Уклякла іржаво-бура трава. Вузькі завіхолені обрії.

Невідомий край.

Постало нерозв'язане питання: куди їхати? Христя радила, навіть наполягала повернути на північ, до Ясенового, зненацька заскочити до маєтку дідича Синька і добре провчити того зухвалого пана за всі заподіяні лиха. Семенко охочий був вертати, тільки не до рідного села. До того ж він почував себе дуже кволим. А згодом, коли оклигає, то, можливо, на щось таке, як радить Христя, і зважиться.

«Якщо не вертати до берегів Сіверського Дінця,— розмірковувала Христя,— тоді дорога тільки на південь, у глиб Дикого поля. А там де приютитися?..»

— Говорили, що ти, Гасане, чув,— мовила дівчина,— ніби козак Головатий подався до моря,— проте, хто саме

говорив, не сказала, щоб не вражати зайвий раз згадкою імені Захарка.

Гасан кивнув головою.

— Головатий з таких людей, що порадять і коли треба допоможуть, — роздумувала дівчина і скоса допитливо по-зирала на Семенка. — А де його там знайдеш?..

— Живі будемо, знайдемо, — охоче захопився Семенко за думку прямувати на південь. — Знайдемо! — повторив голосніше і тицьнув Гасанові в груди, як це робив завжди Захарко, коли був чимось схвилюваний або ж йому хотілося виявити свої дружні чуття.

Христя була рада, що Семенко збадьорився, повеселішав, і водночас жалкувала, що не наполягла на своєму, їхати до Ясенового.

Відчувши людяну щирість, Гасан посміхнувся. А глибоко заронена в душу тривога ні-ні та й з'явиться, замуляє: «А як мене приймуть оті інші уруси там, на березі Кальміусу?» Та радувало хоч те, що він їде до моря, почує його громохкий говір, вируюче, шумливе та ніжне плюскотіння, побачить, як котять, нуртують хвилі. І хоча трохи, а наблизиться до рідного краю.

* * *

До гирла Кальміусу найкраще було б добиратися відомою «Кальміуською Сакмою», та, щоб опинитися на тій дорозі, треба було від селища Кам'янки прямувати до берегів річки Берди. А потім у розлогім пустиннім степу взяти напрям на південь — схід і за днів два-три опинитися біля Азовського моря. Але вириватися в дорогу на південь і наблизитися до ногайців було дуже небезпечно. Ординці тільки того й чатують, щоб зненацька напасті. До того ж уже осінь. Може задоцяти, і ти захрєснеш у непролазній твані.

Радилися недовго. Головатий на поліг рушати чумацьким шляхом. Дорога була трохи навкружна, отож забарна, зате безпечніша. Зустрічатимуться поселення, а в них свої люди.

Подорожани взяли з собою три казани, кілька торбин пшона і сухарів, шкіряні ворочки з салом та кілька саквин з вівсом для коней. Після ранніх осінніх дощів випогодилось, протряхло. Із-за низьких розірваних хмар часто виглядало, ніби вітаючись, сонце. Заворожевий тишею

степ вимував. Закінчувалася пора осінніх перельотів. Хоча іноді холоднувату темінь пронизували запізнілі крики гусей. Над болотистими низинами, де ще звабливо буяла зелень, здіймались зграї качок. А в байраках, чагарниках — німо. Хіба що застрекоче зацікавлена чимось метка сорока; з'явиться, раз-другий дзенькне, ніби торкне туго натягнутої струну, метушлива синиця і зникне. Дрімає відкритий далекий виднокіл. На узвишші, ніби щоб похизуватись, з'являться, майнуть, немов миготливий легіт, сайгаки, і не простежиш, де вони зникли; з-під копит коня вимчить, відбіжить, озирнеться уже з білими підпалинами заєць, стрибне-брикне і десь причаїться, заляже.

Степ. Тиша.

Їхали швидко. Відстань, яку чумацькій валці треба долати якихось два-три тижні, кінні оleshківці проїжджали за півтора-два дні. Біта дорога вела на північний схід. За рікою Вовчою почали забирати на схід. А неподалік від річки Торець звернули з чумацького шляху на південь. Пробиратись степовим бездоріжжям було майже неможливо. Борсаючись у полеглій, сколошканій траві, коні стомлювались, уповільнювали ходу. Доводилось часто зупинятись, перепочивати, попасати.

Як тільки мандрівники збивались до гурту, заходила мова, щоб шукати кращої дороги. Але Головатий вперто не здавався. Вів за собою. За всякої нагоди завертав до зустрічних поселень. Впевнявся, що повстанці-втікачі з Гахмута та з придінцевих селищ, хуторів знайшли пристанище. Жилося важко, багатьом навіть у скруті, у нестатках, але ж на волі — без посіпак. Не свистить над головою нагай. Та чи ж буде воно так довго?..

— Боїмося, знищпорять арканники.

— А далі куди тікати?..

— Куди?..

— Ми вже й так, ніби на край світу...

— Хто оборонить?.. — звіряючись, бідкались люди.

Головатий переконувався, що його намір домогтися, аби нова січ взяла під захист поселення тутешніх людей, затія добра, необхідна. А як його таке здійснити...

Про що думали-гадали оleshківці — невідомо. Можна було тільки здогадуватися. Балухатий — полковник, за прізвиськом Балига, а сивочубий суддя — Сторожук до всього уважно придивлялися, бо знали: край цей увійде до нового округу — Кальміуської паланки. Отож, напевне,

саме їм доведеться тут порядкувати. Придивляючись, ретельно вписували до своїх зошитів назви річок, поселень, їх цікавило, скільки там проживає людей, звідкіля вони сюди прибули та яке в них майно.

Чорновусий юнак — писар Олесько був добре навчений позначати на папері умовними знаками селища, річки, глибокі яри, скелясті гребені та великі байраки. Списані позначками аркуші склалися у невелику шкіряну, схожу на рептух торбину.

Нарешті наблизились до моря. Голос його почули звіддалік, коли перетяли вбрід води річки Кальчика й поїхали понад широкою заплавою повноводого Кальміусу. Вчувся віддалений шум, немовби рвучкий вітер розгойдував шорсткі волотки осоки або шугав над ланами стиглої пшениці і черкав колос об колос. Минає ще якась хвилина, і вже не шуми повнять надбережжя, а гоготливе ревіння. Воно безнастанне й повсюдне. Здається, виривається з якоїсь далекої, там десь захованої безодні і котить і котить степом.

Та ось з пригорка відкрилось і саме воно — море. Гойдається безкрая каламутно-сива черінь. А геть далі, під обрій, черінь горбиться, морщиться, стає ніби похилою і на рівному прюзі впирається в небо. І скрізь, куди не глянь, здіймаються піняво-грайливі хвилі, підганяють одна одну, ніби пустуючи, стинаються, зникають і вириваються знову. В шаленім розгоні вали котять на берег. Розбитий, розбризканий вал відкочується, але не вгамовується, хвилі б'ють та й б'ють.

— От як розбурхалось Сурозьке, — мовив зачудований Олесько.

— Це ти, друже, називаєш по-давнішньому, — озвався Сторожук, — а по-теперішньому воно Азовське.

— Говорять, запорожці оцим морем добиралися сюди до Кальміусу, — сказав Олесько так, щоб чули всі.

— А так, — докинув Сторожук.

Головатий міг би сказати, що таким кружним шляхом добиралися не завше, а тільки тоді, коли козацтву, яке вибиралося з Криму, турки заступали своїми галерами дорогу до Дніпра, та й треба було захватись, перепочити. Але Гордій змовчав, уважно роздивлявся давно бачену місцевість. Не доїжджаючи до моря, навернув коня ближче до Кальміусу, за ним рушили всі подорожани і за хвилину опинилися на широкій, піскуватій, порослій рідкими

кущами глоду і таволги рівнині. Серед кущів виласть ледве примітна, давно не топтана стежка. Вона привела до глибокого, місцями замуленого і зарослого травами рову. Над ним стирчав високий, нерівний, розхитаний, а то й зовсім повалений долу частокіл.

— От і кінець путі,— спокійно, як про щось звичайнісіньке, заявив Головатий.— Знайдемо коням добру пашу, а тоді вже оглянемо,— зупинив нетерплячих, що вже було намірялися перебраться через рів. І подав знак спускатися до низини, де віднілося мочариння та погойдувані вітром зарості осоки.

Коли вийти на стрімкий берег і стати лицем до сходу сонця, праворуч буде море, ліворуч, внизу,— Кальміус. І там, де степова спокійна ріка зливається з морем, де вже буруняться морські хвилі, випнуто у воду овальний клаптик землі — «Углова гора».

Прибулі, навіть не перепочивши, бралися горбкуватими схилами до фортеці. Хоча до неї можна було ввійти з якого хоч боку через повалений частокіл, але зараз всі входили через отвір, який колись закривався міцною, дубовою, окованою залізом брамою.

А тепер там стирчав тільки один підгнилий, з'їдений шашелем стовп:

Ввійшли, збилися до гурту, мовчали. Потім розділилися на групки. Оглядали земляний вал, кам'яні мурі, частокіл. Все, що було колись міцною спорудою, вражало запустінням, тишею.

— Тут треба добре докласти рук,— мовив збентежений Балига до Сторожука, коли вони відокремились від гурту.

— Певне, що треба, пане полковнику.

— А так, так,— багатозначно погоджувався Балига.— Необхідно заявити в Петербурзі, що козаки Олешківської січі вже розпочали споруджувати перепону на Кальміусі. А коли розпочнемо, то будьте певні, що про таку нашу дію не гаючись заговорять в Ізюмі, Белгороді, Воронежі та і в самому Петербурзі.

— Заговорять,— погодився сивочубий,— харківський Донець, ізюмський Шидловський. Пронюхають і в Криму та в Стамбулі.

— Хай говорять,— мовив байдуже Балига і, скривившись, змовк.

Було незрозуміло: йому справді байдуже чи не хоче про таке говорити.

— Я, пане суддя,— перегода довірливо почав полковник,— в дорозі пильненько придивлявся і скажу вам, що тут є гарненькі куточки. Глянеш, і так тобі напрошусться бажанпячко отам би он, в тій затишній місцині притулити хутірець, щоб, як мовиться, садочок, ставочок, млипочок і сіножатка. Земля, як видно по гінкій траві, тут родюча. Людей би тільки роботящих, сумирних у підсусідки чи на оброк.

— Коли ми тут вкорінімося,— стверджував Сторожук,— тоді ще більше приваблюватиме цей край. Сусідів наших і ворогів братимуть завидки.

— В сусідів свої добра, а кримчаки, як відомо, зазіхають не на землю, а на людей,— заявив Балига.

— Турчин зазіхає на те й па те. Кримчаки і турки спільники, одного кодла,— твердив Сторожук.

Полковник мовчав. Суддя зрозумів: Бализі не сподобалось зауваження, і заговорив про те, що цікавило їх обох, що йому теж сподобалися в цьому краї деякі місця. Особливо там, де річка Кальчик наближається до Кальміусу. Та й тут, біля моря.

Після розмови про вподобані затишні куточки заговорили про будування фортеці.

— Довгенько доведеться розбирати оце звалище,— обвів рукою Сторожук,— а придатне для будування нової споруди бачу тут тільки каміння. З залізом буде трудно. Деревини малувато, і непригожа.

— Все потрібне знайдемо.— запевнив полковник.— Вдаримось на Дон, до Ізюма. А як залучити людей? Заковика...

— Головатий допоможе,— буркнув Сторожук.— Здається, йому припала до серця наша затія. Хоча і неохоче погодився їхати, брикався, а в дорозі пом'якшав.

— Не сказав би такого,— мовив Балига.— Нас ніби не цурається, а в усьому гне на своє. В нього, напевне, засіло й ворухиться щось таке затаєне.

— Така натура. Брикливий,— визначив суддя.

— Укоськаємо. Не первина з такими брикливими. Добру вуздечку знайдемо,— запевнив полковник.— Укоськаємо!

На четвертий день по прибутті Балига покликав ближених до себе на раду. Сходились до хати, де полковник розташувався з канцелярією. Коли всі зібрались, гуртом

рушили понад берегом ріки й облюбували місце біля поваленої душлястої верби. Тут у затишку можна було зручно розсістись.

Очі милував плюскітливий спокійний плин води, густа, хвилясто-рухлива осока. Вдалині, на заході, на спадистому пригорку, ніби видовжені синяві гребені — байраки, а па сході, по той бік ріки, аж під обрій тягнеться нерівне плетиво чагарників, а може, й справжнє густолісся. Вабило вперше бачене, незвідане.

Якийсь час сиділи мовчки, поглядали, перекидалися незначними скупими словами.

Балига підвівся, відступив крок і почав піднесено врочисто про те, що, слава богу, благополучно прибули до того місця, про яке мріяли, жадали, до якого линули серцем. Подорожування, мовляв, було щасливим, навіть приємним, і за все це складається велика подяка проводиреві — Гордію Головатому.

— Спасибі вам, добродію, — Балига кивнув головою.

Всі, хто сидів на колоді, вклонились — одні низько, поштиво, а інші теж тільки кивнули головами.

Коренастий, лисий будівничий Кузьма Маслій сказав, що місце уважно обстежене, скоро буде креслення нової фортеці. Стоятиме вона на тому ж місці, де стояла стара, але буде міцніша, стіни ширші. Будуть встановлені гармати, а для гаківниць проб'ють зручні бійниці.

Говорилося, що треба, не гаючись, будувати житла, стайні для коней, запасатися харчами. А до всього — треба людей. А їх нема.

— Наші козаки, — зауважив гармаш Груша, — уже побували в кількох ближчих хуторах і закликали, та зголосилося, як па сміх, поки що тільки двоє чи троє поселенців.

— Ми кинемо гучний клич, клич на будову великої фортеці! А також, — додав спокійніше, — попросимо добродія Головатого подати свій голос до тутешніх, які його знають, — і метнув очима на Гордія, що сидів на вивернутому з землі вербовому корчі.

— Ви дасте тим людям, як ми умовилися, притулок на цих землях, — обвів широко рукою Гордій, — і захищатимете їх від всяких напастей, особливо панських, — додав рішуче.

— Пан Овсій Балига, полковник, — наголосив Сторожук, — має повноваження і довір'я від белгородської кан-

целярії. Отож пан полковник буде діяти за тим правом і високими повноваженнями.

Все було сказано для того, щоб якнайсильніше вра- зити, збити з пантелику булавінця.

— Я віншую пана Балигу з його повноваженнями і до- вір'ями,— не збиваючись із свого спокійного тону і не вклоняючись, як це годилося б, мовив Гордій,— але я зпо- ву про те ж: притулок і захист.

— Буде притулок. Буде захист від наших одвічних ворогів! — твердо проказав Балига.

— Від татар, пане, ми будемо відбиватися гуртом,— уже тоном нижче і повільніше, ніби розтлумачував Голо- ватий,— а я мовлю про захист від сваволі інших. Доки кримчак сюди з'явиться, то свій бузувір, пан дідич, ввій- мас сіромаху, закатус, поневолить. А ми чатуватимемо од- вічних...— з іронічною посмішкою вимовляв так, як гово- рив Балига,— а на бузувірство своїх закриватимемо очі. А того й гляди, знайдуться такі, що допомагатимуть отим своїм...

— Он як! — кинув зневажливо, гнівно, закопилівши губу, Балига.— Це занадто! — вигукнув, заїкаючись, під- ступив до Головатого, втопив у нього розлючений погляд, найжачено фиркнув, крутнувся і швидко закрокував уз- довж берега.

Олешківці теж поспішили слідом за полковником.

Підвівся з колоди і писар Олесько. Але, ступивши кілька кроків, зупинився біля берега. У повільнім чорто- рії крутились дрібні уламки дерева, прижухла трава, листя, шумовиння. Вдивляючись у ту водоверть, писар, косуючи, стежив за понизовцем. Було бажання підійти до старого і сказати щиро: «Я з вами. Можу бути спільни- ком». Або нічого не говорити, а просто по-синівському по- чоломкатись.

— Ач, як розприндилось,— почув Олесько знайомий голос,— ще й не стало по-справжньому паном, а вже як прищиться. Еге ж, стонадцять болячок тобі в боки! — ви- лаявся Головатий і поволі, не поспішаючи, почав підніма- тися до фортеці.

Назирці за ним, чатуючи звіддала, з наказу Сторо- жука ішов один із козаків-олешківців.

Швидко звечоріло. Від моря долиняло ледве вловиме плюскотіття, розмірений віддалений шерхіт. Головатий

сидів на купі дрібного каміння, перемішаного з землею, зарослого мишієм, лободою. В кількох кроках стирчали, як величезні, зведені високо в небо крокви, стовпи колишньої сторожової вишки. Це вдруге в своєму житті Гордій перебував на цьому місці. Тільки тоді, якихось три з гаком десятків років, оце подвір'я ще було замощене камінням, посипане піском, стовпи вишки були вищі, з боків були драбини, а на вершині, на дерев'яному помості-сідалі, вдень і вночі пильнували зірко, вдивлялися у простір моря і степу вартові. Такі ж невсипущі вартові пильнували і на валах біля гармат і гаківниць фортеці...

Спогадування були недовгі. Непокоїло сьогоднішнє прикро-неприємне.

«А може б, тобі, Гордію,— картав себе,— треба було якось уникнути отієї гострої сутички з отим Балигою, не кидати слова прямо, а сказати якось трохи хитріше, розумніше чи м'якше, не йти навпростець, а ніби в обхід... Адже це, як і на будь-якім герці, де треба бути обачним, хитруватим. Бо і словом можна добре дошкулити. Воно буває тупе, буває і гостре. Можна захищатися, можна й нападати і вигравати бій. Балига, мабуть, був певний, вціляв хитро і сильним зарядом. Стонадцять болячок тобі в боки!.. Бачте, оленківського замісу свіжоспечений полковник збирається захищати від зовнішніх ворогів, а свої посіпаки хай арканять, мордують людей. Еге ж, хай неволять...»

І вже трохи спокійніше, розмірковуючи, Гордій подумав, чи не ошукав він сам себе, зачепившись за той приладний гачок... Балига прив'язав його до свого воза і хоче поганяти. Діло з притулком сіромі може зірватися?.. Може. А може й не зірватись... А фортеця потрібна?.. Потрібна... А як воно буде? Побачимо...

Над морем посвітлішало. На сході небо почало багрянити, й, поволі виринаючи з води, піднялося величезне червонясте коло. Ніби війнуло холодним полум'ям. Коло, здіймаючись, почало тьмяніти, морем простяглася широка грайлива срібна дорога.

Головату раптом вчулося, ніби оте срібне мерехтіння оживає, стає звуками, тонкими, високими, дивно міпливими. Вони линуць над морем, над степом, досягають руїн фортеці, здіймаються до місяця. Гордій підвівся і пішов павмання туди, звідкіля струмили звуки.

В проломі фортечної стіни, на поваленій частоколині, сидів Санько. Приклавши до вуст сопілку, він то швидко, тремтливо перебирав пальцями, то вповільнював, ніби злегка гладив і гладив довгу цівку.

Заворожений грою, Гордій довго стояв за спиною хлопця і наслухався. Було зрозуміло: Санько вигадує, компоує музику про море. А воно, затоплене сяйвом, здавалось, стишувалось, засипало, ледве чутно хлюпотіло. А на простелену місяцем дорогу падають зорі, гойдаються, зникають, виринають знову і грають. Міняться дрібні золоті й срібні скалки.

Головатий відступив обережно, нишком, щоб не потривожити музику. Відходив з думкою направити хлопця до Тора, до літописця Щербини по науку. Спорядити, і хай їде з надійним подорожнім. А можливо, відвезти навіть самому. Така думка зродила й іншу: про подорож до придівцевого краю.

«Після отих гострих слів — баталії з Балигою,— роздумував Гордій,—мабуть, доведеться залишати оці азовські та кальміуські береги. Жалко тільки, що згаяно час. Прибився, та, мабуть, не до того берега... Пішов, здавалось, навпростець, а воно виявилось, на покручену, кружну. Та хіба первина кружляти... Побуваємо на березі Сіверського, а звідтіля, як було й задумано, майнемо та й поздоровкаємося зі Славutoю...»

Вертаючись на облюбоване місце біля фігури, Головатий помітив, як попереду нього метнулась і заховалась за частоколом висока постать. Це не здивувало, не налякало. А все ж за старою звичкою торкнувся рукоятів — перевіряв, чи на місці пістоль і ятаган.

Лежати в затишку на збитій траві було зручно. А не міг довго заснути. Сріблястий перелив звуків, які компоував Санько, долинав, заворожував. У душу вливався спокій. Хотілося відігнати все прикре, неприємне і ні про що не думати. Та ось побачив, як із-за частоколу, скрадаючись, вийшов той же невідомий, високий, в кудлатій шапці, кожушку, які носили оleshківці. Зупинився. Пригнувся, придивляється, напевне, перевіряє, чи понизовець тут. Впевнився й пішов геть.

«Мабуть, щось замишляється Балигою і Сторожуком,— здогадувався Гордій.— Хай замишляють, плетуть свої сіті. Не попаду. Голими руками не візьмуть. Та й побачимо, хто в кого першим вцілить».

День почався з несподіванок. Ранком, до сходу сонця, Головатий подався до низини напоїти коня, перевірити, чи, бува, не муляє путо, а, можливо, й пошукати кращої паші. Але коня на тому місці, де вчора залишив, не було. Не знати, звідки з'явився високий в кудлатій шапці чолові'яга і, видно, здогадуючись, чого шукає понизовець, заявив, що всіх коней перегнали на інше, краще пасовисько. Гордій зрозумів, що за ним не тільки стежать, а й не дають можливості виїхати. Це обурювало. Дратувало. Вирішив податися на те нове пасовисько й забрати свого коня.

Повідомляючи, де саме знаходиться кінь, чолові'яга, ніби між іншим, сказав, що Гордія Головатого ще з до-світку розшукують якісь мандрівники чи люди з тутешніх хуторів — два хлопці й дівчина, а в них аж п'ятеро коней.

— Та он, здається, і вони,— показав чолові'яга у напрямі діброви, звідкіля прямували степом вершники. Але зараз їх було тільки двоє.

Зустріч з Христею і її супутником Семенком була для Головатого несподіваною і радісною. Це ж бо неабияка подія. Можна тільки дивуватись — визволити з Ізюмської фортеці-хурдиги свого нареченого і опинитися тут на пущинному березі Азовського моря. А з якої причини?..

Замість вияву радості від зустрічі Христя, вкрай стурбована, з слізьми на очах, почала оповідь про пахолка полковника Шидловського, татарчука Гасана, який допоміг визволити з неволі наших людей-в'язнів. І ось щойно того Гасана впіймали якісь дозорці і повели на допит до тутешнього полковника. Вони з Семенком намагалися заступитися, а їх не хотіли й слухати.

— Дядечку Гордію, заступіться ви за добру людину,— благала Христя,— цовірте, за добру.

Головатому не хотілося передчасно говорити, що він і сам зараз перебуває ніби у ворожому таборі. Отой он вершник, що видніється на горбі, весь час невідступно слідкує. Полковник Балига, до якого, як здогадується Гордій, повели Гасана, замислив щось поки що до кінця незбагненне, але вже зрозуміле: не випускати звідсіля Головатого. Тож чи не станеться після вчорашньої сутички ще гіршого. Може, оце й до речі поява одних юпаків. Зброя у них, як видно, добра: пістолі, шаблі, списи і троє запасних коней. Та якщо вже доведеться пробиватися, то один з коней пригодиться чумаченку Санькові. Та й не зава-

дило б вирвати звідсіля і Оверка. А як уволити просьбу Христі?..

— Добродію Головатий! — прокричав звідтіля, прискорюючи кроки, посланець. — Вас розшукує пан Сторожук. Він у напа полковника. Там ждуть!

«Чергова несподіванка для тебе, Гордію, — подумав і справді здивований Головатий. — Та хай буде й так. Побачимо, до чого воно йде».

— За такої нагоди, коли запрошують, — звернувся до юнаків, — поїдемо гуртом.

— Куди ви, туди й ми, — охоче погодилися Христя й Семенко, підводячи йому коня.

Коли в'їхали у поселення рибалок, яке притулилося під горою неподалік фортеці на березі озера Домахи, Головатий спішився.

— Я буду он там, — показав на широку, а від того здавалося приземкувату, вкриту очеретом хату, з димаря якої вився тоненький сивуватий димок. — Далеко не віддаляйтесь, тримайте напоготові коней, — мав би сказати і зброю, але втримався, щоб не насторожувати і так надміру схвильованих юних друзів.

— Щось неприємне ватівається?.. — запитала стурбовано Христя, відчувши, що Головатий у розмові з ними щось приховує, не домовляє. Чимось дуже заклопотаний, хоча, як завше, з вигляду спокійний, неквапний.

Головатий признався, що він і сам толком не знає, що воно й до чого йдеться. А коли не знаєш, хто якими очима на тебе дивиться й що замишляє, будь обережний, готовий до відсічі. Ведучи розмову, Головатий перевіряв справність приторченої до сідла коня зброї і пильно позирав на хатину під очеретяним дахом.

Сторожук перестрів Головатого посеред вулиці.

— А ми думаємо-гадаємо: де це наш проводир ходить-бродить. Чи не скарбів десь, бува, шукає, — вдавано весело вигукував сивочубий суддя, розводячи широко руки, піби для обіймів.

Головатий не зупинився.

— Пішли, — підганяв Сторожук, — почувши приємне для себе. Але не можу, не можу втерпіти. Знай, ми, друже, поміркували і так і сяк, та й будемо погоджуватися про той притулок та захист отих, що будуть зводити нашу цитадель. От, маєш! Усе на добре! Йй-богу, на добре! — вигукнув, підштовхнув пощизовця. — Давай, друже, зайдемо

до полковника, він підтвердить сказане мною та, напевне, і додасть щось іще важливе.

Гордія не так вражало оте повідомлення, як звернення до нього по-панібратському. Хоча й не названо по імені, але без отих «добродію, пане, мосьпане», як це було досі.

Дивувало, чого це раптом повіяло таким м'яким, приємним вітром. Треба припильнувати, звідкіля воно віє...

Увійшли до невеличкого, відгородженого від вулиці кам'яними плескатими плитами чистого дворика. За довгим, застеленим смугастою скатертиною столом сидів, підперши щоку рукою, Балига. Над рудуватою, недбало причесапою головою зависла зломлена, з прив'яленим, блідо-рожевим суцвіттям вітка ружі. Праворуч і ліворуч від полковника стояли два озброєні шаблями козаки. Осторонь, на кам'яній брилі, сидів будівничий Маслій. В кількох кроках під стіною хати горбився з опущеною низько головою татарчук Гасан. У довгому, майже до п'ят кожусі, з опущеними руками, він був схожий на зіперте на стіну незграбне опудало.

З появою Сторожука і Головатого допит припинився. Балига запросив прибулих сідати і, трохи помовчавши, сказав строго:

— Татари — наші вороги. Мурзакам не місце серед нас, християн, — здвигнув плечима й рішуче підвищив голос, — а тим паче вивідникам! Смерть! В море його! Хай пливе до свого Криму!

Татарчук зблід. Рвонув на грудях кожущину, хитнувся, але не впав, ще нижче похилив голову і ніби закам'янів.

Мовчання було довге, напружене. Балига покректав, ніби прочищав горло, і задивився на димок, який, звиваючись з димаря, нахилився то в один, то в інший бік.

— Пане полковнику, — заговорив Головатий і обвів очима всіх, що були на дворіку, — це правда, татари наші вороги, неволять наших людей. Пощади людоловам-мурзакам не було й не буде. Але цей хлопчина, як нам відомо, сам був невільником, служкою в ізюмського полковника Шидловського. Тікаючи від нього, допоміг визволити з неволі наших людей. Хлопець без язика. Отож, мабуть, не вивідник. То хай би собі жив.

— Якщо без язика і допомагав у доброму ділі, тоді добродій Головатий має рацію так говорити, — обізвався Сторожук.

Балига підвівся, підійшов до татарчука, розкрив йому рота, зазирнув раз і вдруге.

— Втікач від Шидловського? — запитав, коли сів на своє місце за столом.

Гасан кивнув головою.

— Шидловського... — вимовив багатозначно полковник і презирнувся із Сторожуком. — Бригадира Федора Шидловського... Відведіть до хати, — наказав.

Татарчук звеселів. Випростався. Широко відкритими очима глянув перед собою, затримав погляд на Головатому. На зарожевілому від радості і хвилювання обличчі юнака ковзнула ледве вловима посмішка.

Снідали за тим же довгим столом посеред дворика. Приємно пахло свіжоспеченим житнім хлібом, в'яленою і смаженою рибою, цибулею та огірками тільки що вибраними з розсолу, заправленого кропом, хроном та листям вишні. На дворище доносився шум моря.

— Оцю чарку я підіймаю за славне лицарство, — почав урочисто Балига, — і за одного з тих лицарів — добродія Головатого.

— За нашу згоду, — вставив Сторожук.

— За нашу згоду, за те, щоб люди, які осядуть тут, у Приазов'ї, мали охоронні ярлики, безпеку, — підтвердив полковник.

Головатий подякував і зажадав, щоб робітних людей, які будуть зводити фортецю, було вписано до реєстру, який складатиметься кошом. Дослухаючись до обіцяного полковником, подумав: «Коли сюди збереться сірома, будемо гнути на своє. І в самого чорта видеремо ярлики».

При розмові про фортецю будівничий домагався, не гаючись, дати йому на будову робітних людей. Головатий порадив споряджувати гінців-закличників, а до яких селищ та хуторів вони поїдуть і до кого саме звертатимуться у тих поселеннях, він скаже, коли закличники будуть готові вирушати в дорогу.

Допивши свою чарку, понизовець поснішив на вулицю, де на нього заждалися Христя і Семенко.

Свіданок, розпочатий надворі, продовжували в хаті. Балига і Сторожук випровадили всіх, окрім Гасана, який мав пильнувати дверей, щоб оніхто непрошений не зайшов.

— А пан суддя розумненько придумав, як укоськати того бунтівника,— почав Балига, наповнюючи келишок оковитою, задоволено посміхаючись,— їй богу, розумненько.

— І полковник хитро доточив про ярлики,— теж з задоволенням мовив Сторожук,— а Головатий, здається, почав було розшолопувати, що кіш оleshківській на землях кримського хана, а тут Дике поле. Та коли було пообіцяно безпеку, зиркнув і криво посміхнувся, а потім, не документувавши, заспокоївся і почав про реєстр. А ви, пане, пообіцяли...

— Обіцянка-цяцяпка, а дурневі!...— Балига скрутив дулю, змахнув рукою і задоволено вигукнув: — Ось!

Обидва весело розреготались.

— Хай тішиться!

— Реєстра захотілося!..

— Хай. Скоро перехочеться.

— А робітних він нам закличе.

— Закличе. Будуть.

Обидва задумались, перенеслися до Оleshків...

— Сьогодні послати нарочних до Оleshок,— ніби наказував комусь Балига,— хай розкажуть там, що ми робимо та що будемо робити. Про це ж саме треба сповістити і наших сусідів у Черкаському. А найперше у Белгороді та Ізюмі.

— З Шидловським нам доведеться дружити,— наголосив Сторожук,— сусіда значний.

— У нас із полковником, чи то пак бригадиром Шидловським, немає нічого спірного.

— Розмежуємось, як добрі сусіди.

— На землі не зазіхаємо.

— Людей із Слобожанщини не думаємо зманювати.

— А якщо Головатий туди кине ключ?

— Не ми, а він буде відповідати.

— Ми можемо Шидловському повернути навіть його слугу без'язикового.

— А може, хай викупить?

— Якщо потрібний.

Гасан не все розумів, про що говорили двоє підпаних уруських ефенді. Але второнав — лихі люди. Треба було б про все це комусь сказати. А кому? Єдині друзі — Христя і Семенко. Але ж вони і самі без пристаовища, шукають

порятунку, захисту. Найближча його серцю людина Головатий. Отой, мабуть, добре розібрався б у сказаному цими людьми. А де ж його знайти?

Негусто в Дикопіллі людських поселень. Хатки-хижки, землянки-нори, курені купками туляться на берегах річок у заростях петрищ, уклякли, щоб бути непомітними, щоб заховатись від небезпеки. Негусто поселень. Далеко вони одне від одного, але є прорізані колесами дороги чи ледве помітно протоптані серед хащів і трав'яних заростів кривулясті стежки. Вони зв'язують степові поселення. Радісна чи сумна звістка-чутка передається від селища до селища, від людини до людини.

І ця звістка летіла швидко і хвилювала.

«На березі Азовського і Кальміусу починають нову споруду».

«Зводять фортецю».

«Зупинятиме татар».

«Туди, на Кальміус, говорять, закликає Головатий».

«Отой, побратим Сірка».

І вже пошепки, довірливо і не кожному зустрічному, а своїй людині:

«Отой, що ходив на Дону з Кіндратом Булавіним».

«Що водив на бій бахмутських солеварів».

«Говорять, обіцяє захисток».

«Піти б туди...»

«Підемо».

І йшли. Йшли поодинці, а здебільшого групами. В степову далечінь та ще осінньої пори одному вириватися небезпечно.

У ті дні, зібравшись потаємно до гурту, рушили в дорогу і підневільні дідича Синька. Повів їх кріпак Тиміш Тесля. Напряму взяли на південь. Йшли навпростець. Услід, позаду гурту — дві конячини. Одна по обидва боки рясно обвішана торбинами, оклунками, зібганими свитками, постоломи, друга — також з оклунками, вузлами, двома великими саквами, в яких сиділи, взираючи, мов пташепята з гнізда, четверо Тимошевих дітей, а старшенька, тримаючись за полу матеріної свитици, йшла в гурті втікачів.

На світанку вони дісталися хутора Зеленого. Ввійшли, боязко озируючись та наслухаючи, чи нема чогось підозрі-

лого, чи не вчусться тупіт, голоси погоні. Доконче треба було десь заховатись, перепочити. Але ж їх чимало, та й не кожен дасть притулок невідомим людям з кіньми, з домашніми пожитками.

День тільки починався. Зарожевілий схід заволокіало товкими блідими пластівцями хмар. На вулицях нікого. Тиша. Тільки із західного краю доносились дзвінки перестуки молотків. Втікачі пішли на ті перестуки.

В кузні вправлялись чоловік і жінка. Тиміш, не криючись, сказав, що вони тікають на південь, до моря.

Ідуть тільки вночі. Оце вже збігла третя. А вдень ховаються. Досі днювали у нетрищах, байраках. Стомилися дуже. Знесиліли.

Подорожніх впустили до двору, нагодували, потім вивели з хутора до глибокого яру і заховали в норах, з яких раніше вибирали кам'яне вугілля.

Весь день коваль вартував — оберігав сон, спокій втікачів. Коли геть стемніло й почав сходити місяць, вивів їх у степ, розказав про прикмети, які мають бути на дорозі до ріки Кальміусу, а там уже вода покаже путь до моря.

Прощаючись, коваль назвав себе: Савка Забара.

— Стривай, друже, стривай! — здивувався Тиміш.— Та ж про коваля Забару мені багато говорив мій побратим Гордій Головатий. А саме до нього оце ми й прямуємо.

— Він, Гордій, і мій побратим,— з гордістю мовив Савка.— Тепер признаюся, я пізнав тебе, Тимоше, як тільки зустрілися і ти заговорив, звідкіля вирушили; пізнав по прикметах, про які говорив мені Гордій.

— Оце зустріч! — звертаючись до своїх друзів-подорожан, вигукнув вражений Тесля.— Буває ж таке!.. Коли вже будемо там,— вказав на південь,— і розшукаємо його, Головатого, розкажемо, кого зустріли та що не перевелися іще на світі добрі люди. А зараз доземний уклін тобі, Забаро, спасибі!

— Та годі,— заперечив збентежений коваль.— Це ж таке звичайне діло, так повинно бути між своїми людьми: в біді-лихові зарадь, допоможи один одному. А коли зустрінете Гордія, сердечно, гаряче, міцно обніміть його,— обхопив Тимоша, розцілував, як рідного.— Та й скажіть йому: Савка Забара жде в гостину.

Люди пішли, поволі розтанули у сріблястій імлі.

Савці згадалося, як цього літа від цього ж місця, від тернового пагорба, відходив на захід, здавалось, навздогін

за сонцем, Гордій. Тоді, прощаючись, він говорив, що путь йому буде далеко на захід. А опинився, бач, на півдні. Говорять, будує фортецю, збирає до гурту голоту, і десь там буде їм осідок. А чи ж так воно? В кого дізнаєшся? Та серед копачів вугілля, напевне, є такі, що знають. Бо ж туди, де вибирають зараз чорне каміння, з'їжджаються люди звідусіль, та й передають всякі бувальщини, чутки, новини.

Глянув у той бік, куди пішли втікачі. Не видно. Ні сліду, ні навіть натяку, що тут хтось був. Ніч. Тихо. Степ німує. Тільки звідтіля, де вугільні нори, долинає безнастанне скрипіння воротка, яким витягають з-під землі цебри з вогняним камінням.

Головатий не мав постійного житла, хоча вважалось, що проживає у рибальському селищі у крайній від моря хатині. Але завше його бачили на дворищі фортеці, серед теслярів, мулярів. Разом з робітними він обладнував кузню, ставив курені, де б можна було людям обігрітись, переночити. Треба було поспішати, бо з кожним днем холоднішало, насувалась зима. На белебні доймали пронизливі східні та північні вітри. Щоб хоч трохи захиститися, коли насуне дощова, снігова хвища, посеред дворища звели широку, з дерев'яним дашком загороду. Там вдень і впочі палало вогнище. Тут, біля вогню, на вигрітій землі, вкладалися покотом на ніч і ті, що не мали справжнього людського житла.

Гасап вперто шукав, дослухався і таки довідався, де можна знайти понизовця. Разів кілька побував на дворищі, бачив там Головатого серед робітних, але не підійшов, бо ж той завжди був між людьми і чимось заклопотаний. Нарешті, після довгого вистежування, хлопцеві пощастило зустріти його на березі моря.

В затоці, де Кальміус єднається з морем, де вбито в землю паколи і зведено над водою дерев'яні помости, зупинялись рибальські човни, баркаси з харчами, деревом, залізом. Сіявся дрібний дощик. Море і небо непривітно сивіли. Степове узгір'я огортало рідкі застояні тумани. У волохатій імлі ледве виднілись, а то й зовсім топули хатки рибалок, дубовий гайок під горою і обриси фортеці.

Головатий вдивлявся в закаламучену далицу моря, крокував вибоїстим, розмитим дощами берегом. З прибережної шелюги зашнута рядиною з'явилася постать.

Коли вона наблизилась, пізнав — татарчук Гасан. «Куди його несе в таку негоду?» — майнуло в думці.

Гасан зупинився. Скинув запинало. Озирнувся навколо. Упав на коліна й охопив руками Гордія.

— Встань! — наказав Головатий.

Хлопець підвівся, схвильований, розгублений, нараз довірливо радісно посміхнувся, вихопив з бічної кишені штанив паличку і вивів на мокрому піску великими, старанно виписаними буквами:

— Ефенді читає?

— Трохи тямлю, — відповів той здивовано, — і не називай мене, хлопче, так.

Татарчук збентежився, зиркнув, ніби перепитував, і застиг, здавалось, не зрозумів чи не дочув сказаного.

— Не називай так, — повторив Гордій.

Хлопець все ж таки, напевне за звичкою, почав було виводити оте «ефенді», та нараз засипав його піском, перейшов на інше місце і почав повільно, старанно креслити букви. Понизовець читав мовчки, а відповідав уголос.

«Головатий врятував мені життя. Я його раб».

— Не мав, слава богу, рабів і не хочу їх мати.

«Я буду тобі, ага, вірним слугою».

— Слут, хлопче, не потребую.

«Буду довіку вірним тобі душею».

— Добре, хай буде так.

До берега повільно, краючи воду лиману, наближались два баркаси. З рибальського поселення зустрічати їх вийшов гурт людей. Гасан занепокоївся, заспішив креслити. Букви виходили незграбні, навіть не досить виразні, а все ж можна було вчитати:

«Полковник і той другий ефенді, що з ним, нечесні, дуже підступні».

«Здогадувався», — подумав Гордій. І читав далі.

«Воли обманщики. Замишляють зле тобі і мені».

— Що замишляють?

«Я чув багато, але не все зрозумів. Запам'ятав: Голова-того укоськати. Мене, Гасана, повернути Шидловському. Ярлики — обіцянка-цяцянка. Хай Головатий тішиться, аби тільки покликав робітників».

Люди, що вийшли з поселення, наближались. Гасан написав остаче:

«Зустріну вдруге, скажу про інше, все, що пригадаю. Будь обережний, ага, хай захистить тебе аллах».

Швидко затоптав ногами написане, кинув у воду па-личку, миттю підхопив, покинув на голову ряднипу, вкловився і зник у заростях шелюги та осоки.

Почуте, чи певніше сказати, прочитане, не дуже-то й збентежило Головатого. Про все те він і сам здогадувався. А все ж змусило задуматись. Полковник і суддя, коли бувають на будові, ніколи з ним, Головатим, не радяться. Ввічливі. Але чомусь упикають розмови. Людей, які прибувають сюди, гуртують, дають роботу самі. А тих, що горнутья до нього, відсторонюють, навіть, буває, випроваджують геть. Увесь час за тим, що він робить, де буває, з ким розмовляє, стежать. І не тільки отой довготелесий в кудлатій шапці, а й інші козаки-олешківці.

«Дурниці, — втішав себе Гордій, — будується фортеця, підходять добрі, надійні люди, і ми будемо гнути своє, задумане...»

Баркаси підпливали до берега. Вони везли цінний, дуже потрібний ваптаж: гармати, пищалі, гаківниці.

Головатий заспішив до причалу.

Надійшла весна...

Христя витягла з печі великі, бронзовокорі, зісподу порепані, пухкі хлібини. Хату наповнив п'янкій житній дух. Жарко. Довелося відчинити сінешні двері. Війнуло запахами моря. До шерхотіпця хвиль долучався розмірений гуркіт важких колод — «баб», якими забивали дубовий частокіл.

Христя попросила жінок, які допомагали їй, готувати повий заміс і вийшла на подвір'я. Голубіло небо. Мавив ясний простір. Хотілося йти — трудити ноги, хотілося глянути, що там, за тим ярком.

Бурунулись, набігали хвилі. В лице бив густий солонуватий пил. Христя взяла праворуч, вибралася на гору, пішла степовою цілиною. Ноги путала сколошкана, ще цупка торішня трава. Приємно було відчувати холодну вату затужавілу землю. З-під злежалої трави уже пробились шпичасті зелені парості. На підгір'ї, в облозі закучерявленої зеленої рути, яспіють синяво-фіалкові спалахи і, як густі бризки ранкового сонця, красуються острівцями жовтаві кульбаби.

Христя задивилась на перші дарунки весни. Такі ж чисті, довірливі, як і тоді...

Того дня вони йшли лугом у зелений безкрай, топтали молодий, густий, тонкостеблий типчак, конюшину, назустріч їм пливли й пливли фіалкова сон-трава, плеса куцистої кульбаби.

— Бачиш, як вогняно цвіте,— сказав, показуючи на ті квіти, Семенко,— отак і ми запалимо вогні, тільки справжні...

Він довірливо, з захопленням оповідав про своїх побратимів з бахмутських солеварень, кріпаків з Ясенового. Нещодавно вони вирвали з пазурів царських посіпак десятків два втікачів, яких ті гнали до панських маєтків, а ще налякали кількох тутешніх дуків-багатіїв, котрі гнобили бідаків. Та це, запевняв Семенко, тільки початок. Гурт їх поки що невеликий, та він зростатиме. Вони матимуть добру зброю. Гайнуть по городках, селищах. Гуртуватимуть всіх знедолених, сіятимуть іскри гніву — виборюватимуть волю.

Із завмиранням серця слухала дівчина оту оповідь, проймалась звитяжним настроєм. Була певна: коли б Семенко жив у дні походів Богдана Хмеля чи Кіндрата Булавіна, коли вирував бунтарський дух сіроми, він був би серед хоробрих звитяжців.

Коли Семенко із своїми побратимами, провчаючи лиходія Синька, потрапив до лап панських посіпак, Христя без вагання стала на його захист, а потім заходилась визволяти з хурдиги.

Семенко вільний. Поруч неї. Мало б прийти омріяне, заронене глибоко в серце. Мало б. А воно...

Почалося, а може, краще сказати, виявилось в дорозі, коли прямували від Ізюма до Азовського моря. Був черговий перепочинок. Денне світло поволі меркло. Згусала й згусала волохата чорна тінь. Землю закутував чорний морок. На моріжку степового байраку паслися стриножені коні. Їх доглядав Гасан. Христя й Семенко сиділи в затишку під терновим кущем і теж пильнували, ловили найменші порухи тиші. В степу, вдалині від людського житла, завжди будь насторожі — шугають вовчі зграї, насакають хапуги — добувачі чужого добра, а то й гляди, підкрадуться татари. Наслухали, стиха перемовлялися. Христя уже вкотре радила, умовляла вертати до рідного краю, погоджувалась оселитись не в Ясеновому, а в Торі чи Бах-

муті: розшукати колишніх Семенкових побратимів або й згуртувати інших сміливців та й провчити посінак...

— Хай уже хтось гуртує, б'ється. З мене досить,— обронив неохоче Семенко.

Дівчина заціпеніла. Може, їй вдалося... А може, він сказав таке, не подумавши, аби щось сказати, блискавкою майнуло тривожне.

— Як це «хтось»? — запитала, намагаючись вимовити спокійно. А в грудях зацило. Відповіді ждала, затамувавши подих, напружена, принишкла.

— Хай інші спробують,— процідив глухо Семенко.— Хай пробують...

Вкрай приголомшена, зпінилась, а отямившись, вимовила твердо:

— А ми що, немощні, каліки чи не хочемо добра?

— Пробували. Перехотілося,— кинув коротко, байдуже.

Христі все ще не хотілося вірити, що це сказав він, Семенко. Але ж сказав. Підтвердив.

Довго мовчала. Ніби забракла слів. Та нарешті потрібні слова з'явилися, вона рвучко звелась і, нехтуючи, що, може, хтось сторонній, небажаний почує, заговорила на повний голос, нагадала йому про мужніх, про всіх, кого знала, про тих, хто заступався, бився з поневолювачами. Впом'янула й Семенкового батька Лук'яна, і свого батька сотника Івана Калача, які загинули в бою з царським військом в загонах Кіндрата Булавина під городком Тором.

Припавши лицем до землі. Семенко лежав, ніби закам'янів. Дівчина змовкла. Ждала відповіді. Він мовчав. Укляклий. Нерухомий, важко, з натугою дихав.

Христі хотілося занурити пальці в його хвилясту кучму, підняти голову, пригультись лицем до його лиця, пустотливо затурчати йому над вухом, вибухнути безтурботно веселим сміхом, розтормошити, щоб Семенко став таким, як був колись...

І вона таки зважилась.

— Семенку,— поклікала тихо, поклала руку на його плече.— Семенку...

Він перевернувся, невдоволено щось промурмотів, відповз, скоцюрбився і зпову засопів.

Христя поволі-поволі відступала. Потім прискорила ходу, відбігла в степ, впала на траву й зайшлася плачем.

На світанку осідлали коней і рушили в тому ж напрямі, на південь. Поспішали. З тривогою зговорили, що доїдуть до моря і обірветься дорога, а чи знайдуть вони там, на березі Кальміусу, те, чого шукають. Спогадували своє Ясенове, рідних та знайомих, давнішні події, пережите, бачене. Тільки ні словом не натякали про оту прикру розмову вночі, біля степового байраку.

Христя вирішила: Семенкова відмова вертати їй оті слова зневіри від того, що він, зазнавши тортур у Торській та Ізюмській фортецях, дуже стомився. А минуть дні на волі, в колі своїх людей, і тоді вони за якоїсь нагоди знову продовжать оту недокінчену розмову.

І така нагода трапилась.

Пізньої осінньої пори на дворище фортеці прибули втікачі з Ясенового.

Оповідуючи, як вони тікали, як живеться людям, кріпакам, розказали про жахну подію, яка сталася в їхньому селищі.

Ясенівський дідич Синько наказав чоловікові і жінці виходити на роботу до його вівчарні. Ті люди відмовились, доводили, що вони з діда-прадіда вільні козаки-поселенці. Вдруге і втретє загадали панські пригінчі йти до вівчарні. А ті не йшли. Тоді до двору непокірних з'явився сам Синько. Він вимагав, погрожував. А люди затялися. Пан звелів своїм гайдукам відвести непокірних силою. Чоловік і жінка зачинилися в хаті, підперли кіллям двері, а самі з вилами, з камінням стали біля вікна. Дві доби тривала облога. Вперті не здавались. Тоді пан в безсилій скаженій люті своїми руками підпалив хату. Згоріло все посімейство: чоловік, жінка і троє діток.

— Хто такі оті спалені? — запитала Христя по тій печальній оповіді.

— Ленюки. Остап і Одарка з дітками, — відповів Тиміш Тесля. — Поховали їх посіпаки в одній ямі, не оплаканих людьми, без труни, без хреста. Так наказав пан, — видавив грухо Тиміш і змовк.

Мовчали всі, хто був на дворищі.

Почуте гнітючим болем стискало серця. Розходились понурені.

— Ленюки були наші сусіди, — сказав, ніби роздумуючи, Семенко, — добрі були сусіди, добрі, щирі люди.

— З отаких непокірних могли б бути і добрі бойові побратими,— зумисне вставила Христя, коли говорила «непокірних», хотіла додати, «яких ти називаєш «інші», але роздумала: почнеться продовження отієї пічної розмови в степу. А воно не час. Поки що не треба вражати.

Але Семенко сам нагадав, що «святе діло» вершать сміливці.

— І крешуть іскри,— додала Христя,— а кресати треба, щоб такі, як отой Синько, знали: кари їм не минути. Семенку, любий, там нас ждуть...

Він не заперечував, але від прямого слова ухилився. Сказав, що нині в таку негоду, коли в степу тваньливо, нічого й думати кудись вирушати.

— І треба якось зібратися з духом,— признався.

Почувши таку відповідь, у дівчини відпала охота заперечувати, доводити, що негода надворі не та причина. Відсіля, від моря, водою-рікою, а потім кіньми та й пішки добираються люди до берегів Дінця, до Дону. З тамтешніх городків везуть сюди залізо, дерево, все, що потрібно для будови. Радувало, що признався: «Треба якось зібратися». А коли ж збереться?..

Зима того року була не жалкою. Як кажуть, сирітська. Морози візьмуться, днів кілька пощипають та й пересядуться. Війне відлига. Після днів в'їдливої мжички, липких туманів почало ясніти. Завесніло. Протряхло. Ночами, особливо на світанні, коли тане, ховається морок, а синява здіймається вище і вище, розсуваються низькі горизонти, з вишини линуть пронизливі крики, посвист і клекіт. Птахи здолали далеку відстань, перелетіли море і радісно вітають рідну землю, бадьорять тих, хто знемагає, відстає, зовуть за собою.

Христя, прокидаючись від сну, дослухалась, і коли вчувались оті піднебесні голоси, бентежилась душею, уявляла політ птахів, і хоча знала, їй ще не час, а готова була вирушати.

З будуванням фортеці зростало, роздавалось вшир рибальське селище. З'явилися нові хатки, землянки — що кому до вподоби чи на що хто був спроможний. Заклопотався і Семенко Лащовий. Ще взимку натягав з гаю деревини, а весною почав зводити хату, справжню, велику, з пристроєм-ганком, огородив хмизом чимале подвір'я. Якось при зустрічі з Христею ніби між іншим, а насправді

серйозно хвалився, що вже ним зроблено, який буде город і що саме садовитиме.

— А земля тут,— запевняв,— добра, ростиме все, що посадив.

— Наша, біля Дінця та Лугані, мабуть, краща,— на-вмисне заперечила Христя.— Тільки там ту землю і хату треба захищати.

Сказане, здається, не збентежило парубка. А може, тільки вдавав, що не зрозумів натяку, безтурботно посмі-хаючись, зітхнув і скрушно, але весело повчально мовив:

— Скрізь, Христинко, треба боронити: і там і тут. Та поки що тут...

Дівчина мовчала. Їй було тоскно. З думки не йшло: «Хата... город... грядки... буду садити»...

Ще з перших днів їхньої зустрічі вона гадала, що він обранець її серця Та й покійна мати принагідно говорила, що кращої пари своїй доньці, як той Семенко, вона не хотіла б. Сусіди, які знали про їхню дружбу, еднали їх. І Христя вважала, що вони будуть на все життя в парі, але не тільки щоб жити під однією стріхою і садовити город, а щоб разом, з бойовими побратимами, про яких, бувало, він оповідав, боронити свою волю.

Під приводом, що треба, не гаючись, навідатись до хати, перевірити, як там сходить опара, поспішила додому. А на самоті картала себе, чому не вилила гіркоти, не ска-зала, що було на думці. Та невже він став такий?.. І не знаходила слова, щоб визначити, який... Настирливо лізло й гнітило: «Боягуз... Нікчема... Тюхтій... Та невже та-кий?..» І було до сліз боляче.

А Семенко корив себе, що передчасно заговорив про ту хату. Збудував би, опорядив, тоді б у новій, затишній і своїй — весілля. Стурбувало і оте сказане дівчиною, ущипливе: «Тільки там треба захищати». Він розуміє, на що вона натякає. Але ж чи варто їй, яка вперто носитья з думкою вертати, говорити, що оті його колишні нічпі наскоки, лякання дуків було юпацьке захоплення, як гра в дейпеки. Бо що вони, кілька чоловік, могли вдіяти проти сили царя, сили панів. Хіба що трошки налякати, роздра-тувати. Він, розуміється, не від того, щоб при нагоді сти-натися з ворогами. Але щоб з того був толк. «Та попереду будуть ще дні сутичок з лихими людьми,— заспокоював себе,— а поки що треба набратися сили, пожити по-люд-

ському, для себе. Христя навертає добиратись до рідних місць. Але ж зараз перебувати там небезпечно.

Ні, краще поки що побути тут, на Кальміусі. Христя сама не паважиться вирушати. Мине час, і дівчина угомониться. Звикне».

«Еге ж, побути тут», — роздумував, запевняв себе. А в душі відчував терпку гіркоту докору, гнітив скімливий неспокій, знав, що хитрує, хоче обдурити ніби не себе, а когось іншого. Отож і хапається за оте: «Попереду ще будуть дні... набиратися сили...»

Минали дні. Були зустрічі, були розмови з Семенком, а Христі у снах з'являвся інший. Він навіть трохи був схожий на Семенка. Але рішучий, при зброї. Стояли двобаских осідланих коней. Невідомий і Христя сідали і мчали, долали степ, минали знайомі і незнайомі місця. Вони поспішали — ворожі загони десь там, мав статися бій...

Збуджена, в тривожній напрузі, дівчина прокидалася. Охоплювало непереможне бажання діяти насправді. А як? З чого розпочати?.. З ким порадитись?..

Головатого Христя знайшла на валу фортеці. Там на дубових опорах установлювали гармати, приладнували, прицілювали так, щоб послані ядра лягали під правий чи лівий берег. А коли треба, то досягали б аж туди, де води Кальміусу вливаються в море. Там, де мають падати ядра, на хвилях погойдувались плоти з комишевими вітрилами, з віхтями соломи та ганчір'яними опудалами.

Коли мідні качалки-гармати буде прикуто залізними обручами-скобами, тоді їх пачинять порохом, ядрами, і над рікою розітнуться прицільні постріли по отій удаваній флотилії. А із-за частого у степ посилятимуть дріб шваркотливі яничарки і далекобійні гаківниці.

Ждати, доки Головатий вийде з гурту робітних людей, довелось довго. Та ось, коли одну з гармат вповили обручами, він уважно оглянув, обмацав, чи все до ладу, відійшов на бруковану доріжку, яка вела від валу до ближчої шопи, з якої робітні люди викочували дві опецькуваті, товстелезні, зеленкуваті, як колоди, гармати.

Христя пішла йому назустріч.

— Я до вас, на розмову.

— Говори.

— Я хотіла б віч-на віч, — кивнула на гурт людей.

— Що там таке нагальне? — запитав, коли зійшли з до-ріжки і сіли на колоді неподалік від фортечної фігури.

Христя схилила голову і зиркнула раз і вдруге на понизовця. Він видався їй дуже стомленим. І пожалкувала, що прийшла турбувати. Але ж, крім нього нікого, з ким можна порадитись. Та коли вже прийшла й заговорила, то треба продовжувати.

— Говори щиро, дочко, — ніби вгадуючи її думки, спонукав Головатий, — не соромся.

— А я з вами, дядьку Гордію, завжди щиро, — почала дівчина і змовкла. Потім твердо, навіть, могло б здатися, гнівно: — Ви, дядьку Гордію, мабуть, і зараз будете мені говорити, як говорили, що ми сидимо отут і робимо, бо ця фортеця дуже нам потрібна. Може, воно й так. А бусурмани вже з'являлися, тільки не з Криму. Ви, певно, чули, що до Тора, до Бахмута — в ті краї набігали посіпаки з Воронежа, з Харкова чи з якихось інших городків і ловили, забирали навіть тих, хто не був досі панським.

— Чув, — підтвердив Головатий і згадав, що про ті ж наскоки посіпак говорив йому Оверко, який побував в придніцевих поселеннях.

— А в Харкові, в Ізюмі завели обмін та торговицю людьми. — Христя передихнула і таємниче, понизивши голос, додала: — Ходять чутки, що там же, у нашому краї, гуртуються сміливці. Гуртуються, а наші тутешні, — мовила зневажливо, — у тихому куточку мурують, теслюють...

Головатий терпляче вислуховував і ніби зовсім не звертав уваги на докірливі слова. Дівчина не називала імен, але отим «а наші тутешні» кидала камінці, розуміється, і в його город.

«Треба було б розтлумачити їй, — подумав, — що мурують, теслюють отут не тільки перепону татарам. Але ж вона знає, про що раніше говорилося».

— Так що нам, дочко, робити? — запитав, хоча здогадувався, куди хилить дівчина.

— Раніше, бувало, дядько Гордій радив кресати іскри... — Христя посміхнулась. Посмішка мала б зм'якшити докір. А вона, навпаки, ще більше дошкулила.

Йому сподобалась така відвертість, сміливість.

— Молодець! — похвалив голосно. — А вони, оті, що кресали б, є? — запитав, ніби між іншим, насторожено, бо кілька днів тому він, Головатий, порадив Оверкові гуртувати на випадок якоїсь каверзи Балиги та Сторожука бодай

невеликий загін сміливців із робітних людей. Але ж про таке поки що, мабуть, ніхто не знає.

— Знайдуться. Було б благословіння! — Христя підвелась. — Втікачі, робітні люди. Треба тільки зброю. Та того, хто б повів... — голос Христі подужчав. — Благословіть!

— Гуртуйте надійних, — глухувато мовив Головатий. — Бойове побратимство — велике діло.

Про те, що він пристане до гурту, промовчав. Підвівся й закрокував дворищем. Христя пішла поруч.

— Зброю, коней знайдемо, — додав після недовгого роздуму. — Наша розмова, дочко — паша тасмниця.

Дівчина кивнула головою, вклонилась і швидко метнулась за браму фортеці.

Головатий попрямував до фортечного валу, зустрівся з будівничим Маслієм, повів розмову, як, на його думку, краще встановлювати гармати. І ніби між іншим, але дуже настійно радив роздобувати доброї похватної зброї, особливо шаблук, пістолів та припасів до них. По тій розмові залишив дворище. Пішов навмання. Оминаючи чагарникові кущі, завернув ближче до моря, щоб чути його мову. Але не дійшов до берега, завернув знову до рідколісся... Це вже так здавна ввійшло у звичку понизовця: коли треба було вирішувати щось важливе чи коли щось раптово глибоко схвилювало, залишався на самоті й «очищав душу».

«А воно, враже дівчисько, таки де в чому має рацію, — пригадуючи розмову з Христею, погоджувався Головатий. — Чи не бачиш ти, Гордію, тільки те, що в тебе під носом? Переконав себе завернути сюди, до Кальміусу, став ніби будівничим, хай так. Тільки треба було, мабуть, з першого ж дня гуртувати отих, котрих називають сміливцями. Саме на таку затію наштотхував тебе, коли б ти був розумнішим і передбачливішим, своїм гонором та вчинками полковник Балига. Правда, ні з ким було затівати. Біля тебе було малувато людей. Але згодом, коли побільшало?.. Прибувають же і зараз, і не тільки з ближчих хуторів, а повертають навіть з далеких доріг, із Слобожанщини. Надходять, та не всі осідають. Немає притулку. Від напруги, від неволі люди тікають світ за очі, тікають навіть за море, на Кубань, на береги річки Єйї. А земля та, як і оleshківська, загарбана турком. Чужа. І воно, як з вогню та в полум'я...»

Головатий зупинився. Сісти не було на чому. Зіперся на стовбури двох дубчаків, які росли з одного кореня. Але

барився недовго. Негайне, невідкладне непокоїло. Попростував до селища, завернув до конюшні, щоб там зустрітися з Семенком Лащовим і довідатися, скільки в нього у фортечній конюшні є придатних під сідло коней. Вирішив ще раз зустрітися з Маслієм, нагадати йому про зброю. А щоб бути певним, що зброю матиме, надумав спорядити коваля Оверка, а з ним і ще когось з робітних, хай вони виїдуть до чумацького шляху, зустрінуться з Остапом Кривдою і з його допомогою роздобудуть на Дону все потрібне.

* * *

Під вечір суботнього дня Балига і Сторожук побували на дворищі фортеці, поцікавились, що там діється.

І вже в хаті-канцелярії вирішили надіслати начальству свою реляцію.

— Пишіть,— звелів полковник писареві Олеську.— Старасмось робити якнайкраще. І зробили вже багато. Рову викопано округ триста тринадцять сажнів, у глибінь — півтора сажні, а як де треба, то й глибше,— крокуючи від стола до дверей, тягнув глибокодумно слова.— А валу над тим ровом насипано півтора сажні.

— І над валом,— додав Сторожук,— вбито кілля.

— І частокіл той,— підхопив Балига,— у височину будо два сажні. І поміж тими кіллями на підмурках і слупах поставлено...— зиркнув на суддю, але той не відповів на німе запитання,— поставлено три гармати,— вимовив із заминкою.

— Вписати, обов'язково вписати,— схопився і теж закрокував Сторожук,— поставили і вже стріляли, вціляють дуже добре.

— Стріляли ж тільки з однієї. Як же це...— осікся полковник.— З однієї ж...

— Ну й що ж!— заспокоїв суддя.— Поставили і стріляли з однієї, а доки, пане, дійде оце написане, поставимо та й будемо стріляти з чотирьох.

— З п'яти, як задумали, а то й з шести,— поспішав заохочений Балига.

— Якщо буде на що придбати,— погодився, посміхаючись, Сторожук.— Пишіть, пишіть, писарю. Живемо дуже сутожно. Хай негайно шлють гроші на зброю і на все інше.

Ходити у невеликій світлиці двом було незручно, тісну-

вато. Отож, зустрічаючись, один з них сторопився, пропус-
кав, потім вже крокував сам.

Трохи вгомопившись, напевне, вважаючи, що про най-
важливіше вже сказано, спокійно вписували, скільки збу-
довано хат, повіток, придбано майна, які гут у Приазов'ї
поселення та скільки на будові фортеці всяких зайшлих,
втікачів та приазовських поселенців, закликаних сюди Го-
ловатим.

— Прізвища того бунтівника не будемо вписувати. Хай
йому біс. Сидить у печінках! — запротестував Балига, скри-
вившись, ніби його раптом штрикнуло щось гостре. — Не
варто, мабуть, писати і про людей тутешніх. Що було ко-
лись, начальство знає. А що зараз — дізнаються згодом.
Та й невідомо, де будуть оті робітні люди, коли закінчать
будувати, — говорячи, полковник, прищуливши банькати
очі, багатозначно презирнувся з паном суддею.

Писар впіймав ті погляди, але вдавав, що нічого не
помітив, сумлінно вписував все так, як йому говорили.
А вже, коли вийшов із канцелярії, у своїй хаті засів
переписувати реляції начисто. Окремо, в потаємних своїх
аркушиках вписав усе, чуте і підгледене ним самим.

Нотувати йому було наказано в канцелярії олешків-
ського коша.

Спускався вечір. Сутеніло. Гасан засвітив у світлиці
кілька свічок, у сінцях каганця. Сторожук, почувавши себе
стомленим, усівся біля столу. Мовчав. Балига все ще кро-
кував, роздумуючи, чи все, що треба було сказати, вписа-
но в листі кошовому. Обидва господарі ждали, коли писар
перепише начисто і принесе реляції на підпис.

— А як вам, Мар'яне Савичу, їздилося? — запитав Ба-
лига, аби порушити мовчання.

— Добре. Навіть дуже добре, — пожвавішавши, хвалив-
ся суддя. — Облюбував, скажу вам, пане, чудовий куточ-
чок, — прицмокнув, повів, викидаючи вгору, рукою і аж за-
сяяв від задоволення. — Уявіть собі: широка долина, річка,
густий верболіз. На пригорку, на відсонні можна закласти
хутірець та ще й чималий. Зараз там з десятків хатинок вті-
качів з Чернігівщини. Отож поки що — нічий. До тих, що
оселились, можна буде долучити, як ми з вами, пане пол-
ковнику, домоворилися... — недоказавши, суддя хитро під-
моргнув.

— Та, гадаю, буде так, — запевнив господар.

— Еге ж, з отих, що зараз у нас на будові, відібрати здоровіших та покірливих на осідок, як своїх, які вже ніби були в тебе кріпаками.

— Треба мати від канцелярії тутешнього полку чи від когось із можновладних воєводства ствердження, — напучував Балига. — Ствердження, що ті люди твої та й будуть кріпаками з покоління в покоління.

— А як повести так, аби вони самі з'явили охоту, щоб навіть поклялися хрестом, мовляв, хочемо до такого пана...

— І такий гапличок не завадить, — погодився полковник. — А де ж ви, Мар'яне Савичу, цікавлюсь, натрапили отой куточок?

Сторожук витяг з кишені цупкий, помережаний лініями, всіяний позначками аркуш і, розгладжуючи, розстелив його на столі.

— Ось воно, пане, благодатне.

— Стривайте, стривайте, — замурмотів вражений господар. Поспішливо видобув із скриньки, яка стояла біля столу, такий же за розміром, тільки з іншими позначками аркуш. — Та на цьому ж місці і моя мітка. Ось тут має бути мій хутір. Ось!..

— Ваша мітка, пане полковнику, трохи в іншому місці, — глянувши на папірець, тамуючи збентеження, запротестував Сторожук. — Ваша ближче до річки Берестової. А мої мітки — до берега Кальміусу.

— Та ж ні! В одному і тому ж місці! — заперечив Балига. — Я маю намір округлити луки, гайки і також закласти хутір, — гострим нігтем рішуче окреслив на папері широке коло. — Ось так. Це буде моє!

— Я раніше облюбував, раніше! — запротестував суддя, намагаючись говорити стримано, але твердо.

— А може, я раніше?

— Я, пане, накинув оком оті місця ще коли їхали сюди з Кам'янки.

— Хай пан суддя знає, — уже підвищивши голос, козирнував, на його думку, незаперечним доказом Балига, — я подав на це місце заявку до ізюмської і белгородської канцелярій.

— Коли подав? З ким подав? — в'їдливо гостро напоцідав Сторожук. — Всі папери звідсіля йдуть через мої руки.

— Це моє діло і моє право! — гнівно застеріг полковник. — Буде так, як я хочу!

— Буде так, буде так, — передражнив, хихикаючи, Сторожук. — Ще треба довести, виправдати своє право перед кошем.

— Доведу! — розлючений, задихаючись і багровіючи, Балига рішуче метнувся, вихопив з рук судді аркушик, в ту ж мить кинув його до скриньки, наступив на віко коліном і стис кулаки, готовий до відсічі.

З вулиці долинуло торохкотіння воза, тупіт кіньських копит. Раптом все стихло. Натомість вчулися голоси під вікнами хати. Відчинилися сінешні, потім і хатні двері. До світлиці з'явився Гасап, вклонився, замахав руками, вказуючи, що в сінях стоять гості.

— Хай, заходять, — зронив Балига, зняв ногу з віка скриньки, але не відступив від неї.

Поштиво вітаючись, вклоняючись то одному, то другому господарю, до світлиці увійшов середнього зросту, товстуватий, уже немолодий, з чорною густою борідкою чоловік.

— Дворянин. Поміщик. Відставний ротмістр Синько, — неголосно, але чітко мовив гість, нахилиючи голову. Коли змовк, виструнчився, а потім знову схилився і навіть схрестив на грудях руки.

— Просимо!

— Просимо! — проказали майже разом господарі, злегка вклоняючись.

На якусь хвилину гість застиг в скромній позі. Ніби ще ждав приємних слів запрошення або вітання. Потім заговорив з гідністю грудним, хрипкуватим голосом:

— Я, панове, ваш хоча й далекий, але сусіда. З Ясенового, — знову схилився в поклоні і, хитрувато шулячись, вів солодкувато. — Даруйте, панове, за смілість, збираючись відвідати вас, як сусідів, я для знайомства дещо захопив. Повірте, від щирого серця. — В ту ж мить, не дочекавшись дозволу, гукнув на вулицю: — Гей! Де ви там?! Давайте мерцій!

До світлиці почали зносити оклунки, торби, козубеньки, макітри, оплетені лозою сулії, барильця.

— З дороги, мабуть, не завадить? — ухмиляючись, розкинувши руки, гість ніби зважував на них щось важке.

— А чого ж... Не завадить, — погодилися господарі.

На середину світлиці переставили стіл і на ньому розкладали наїдки, ставили сулії з наливками.

Вечерю розпочали мовчки. Гостеві було незрозуміло, чого господарі нахмурені, неговірки. Вважав, мабуть, незадоволені його раптовою, може, й небажаною, появою. Насторожився, змовк. Та тільки на хвилину. Вдаючи з себе простака, веселуна, людину щирого серця, охоче, навіть настирливо частував господарів, і вони повеселішали.

— Я, панове, — прикидаючись скромним і в той же час хизуючись, заявив Синько, — володію людьми і вівцями. Чого-чого, а вовпи у мене багатенько. Але ж вона, панове, знаю, вам непотрібна. Так оце, настрижене з овечок, від щирого серця офірую для фортеці, — і поклав на стіл один капшук, наповнений червінцями, біля Балиги, другий — біля Сторожука. — Даруйте, що зміг...

Господарі не заперечили.

Кружляли наповнені келишки. Точилась товариська розмова. Гість уже, звіряючись, зітхаючи, піби між іншим, скрушно жалівся:

— Овечки в мене, панове, смирененькі, випасаються, тримаються одна одної. А от люди — біда! Є такі, що так і норовлять відлучитися, чкурпути кудись. З десяток отаких непокірних, невдячних прибилися аж сюди до фортеці, до вас, панове. А призвідця отих волоцюг Тиміш Тесля. Такий з себе худорлявий, високий, цибатий.

— Тесля? Здається, є такий. Еге ж, є, — признався Балига.

— Так. І працює теслею, — підтвердив Сторожук. — Втікач, тільки ми не знали, звідкіля той Тесля.

— Якщо на таких не дуже сутужно і не жалко, то просив би, панове...

— Один птах відлетить, другий — прилетить.

— Такі теслі, слава богу, прибувають.

— Були б лопати, ломи, а рук досить.

— Еге ж, робітних досить.

— Обійдемося без отих ваших...

— Обійдемося, — спокійно доповнювали один одного господарі.

— Спасибі! — з затамованою радістю дякував гість. — Та вже разом з моїми, — заявив, піби несміло, боязко, — дозвольте, панове, вилучити і людей ізюмського полковника Шидловського. Наш можновладний, вельмишановний Федір Іванович, — з гордою повагою вимовляв Синько, — дуже просив мене про отаке передати вам, панове, і дав на підмогу на ловитву втікачів кілька своїх гайдуків.

Господарі, уважно прислуховуючись до того, що говорилося, на згоду мовчки кивали головами.

— Перепрошую! — тримаючи в руці аркуші, з'явився писар.

Олеська запросили до столу, але він відмовився, чемно подякував і подав Бализі папери. Полковник присунув ближче до себе свічку, перечитав написане, зробив кілька своїх позначок і наказав негайно надсилати реляцію парочним. Олеська здивувало. Це вперше папери, які йшли звідсіля до Олешок, минули рук судді.

Сторожук пасупився. Спідлоба, недобрим поглядом стежив, як Балига, поминувши його, передав папери писареві. Помітивши незгоду поміж господарів, Синько, вдаючи веселого, завів пісеньку, наповнив чарки, запропопував випити. Сторожук відмовився. Зводячись з лавки, сунув до кишені капшука з грішми, попрощався з гостем і слідом за Олеськом поспішив з хати.

Тієї ночі суддя не змикав очей. Зачинившись у своїй хаті, довго сидів над розстеленим на столі аркушем паперу. Пригадував кривулясті лінії, звиви, позначки, як наведені вони на тому аркуші, що лежить тепер у скрипі Балиги. І креслив, креслив. Може, й не все воно було так, як там, але отой облюбований куточок, де Берестова впадає в Кальміус, вивів, здавалося, достоту.

На світанні Мар'ян Сторожук з своїм джурою та ще двома вірними йому козаками-олешківцями потаємно, не повідомивши нікого, куди їдуть, вирушив до Ізюма, до полкової канцелярії, а саме — до відділу, який відає розподілом маєтностей.

Опівночі, а може, й трохи раніше, коли з хати вибрався гість, а добре підпилий Балига уклався спати, Гасан вирішив піти на розшуки Головатого. Вийшов з дворика на вулицю й задумався, куди йому йти: на дворище фортеці чи до хати, де вночі той мав відпочивати.

Нічна тиша. В густій, сипявій імлі купався щербатий місяць. Вузька вуличка, затиснута між хатками, повітками, видавалась ущелиною. Високі гіллясті дерева своїми обрисами нагадують Гасану куточок Кафи. Он піби розсілось громаддя медресе, там далі — низенький, довгий, затінений кущами палац бея. А он та висока тополя — міпарет. І здалеку долинає такий знайомий, бентежно при-

ємний плюскіт хвиль. Хлопець, забувши про все на світі, мимоволі заслухавсь, заплющив очі...

І він уже пливе в прозорій вишині, спускається, торкнувся землі. Знає, зараз повинно бути так, як він жадає... Нічна імла поволі тане, світлішає. Осяяна сріблястим промінням, з'явилась Фатима. Вона вкутана в димчасту паранджу, струнка, тендітна, мила, простягнула руки, але чомусь не наближається.

«Фатима, — вимовляє подумки Гасан. З грудей сполохано тривожно рветься серце, радісно томливо завмирає. — Фатима!..»

Він простягнув руки, ступив крок, другий. Раптом його схопили і на голову накинули мішок.

— Он туди, в затінок, — чує татарську мову. З мовленого Гасан здогадується, хто вони.

Його втягли під повітку, в глухий закуток. З голови зняли запинало, але темно. Та навіть в темряві і в одязі рибалок Гасан зразу ж пізнав їх: чорний бей і драгоман.

— Ти й досі не виконав доручене тобі, — говорить притишено, з легким присвистом, а від того зловісно таганбей. — Ти напишеш, як опинився тут, серед гяурів. А також про те, що було тобі наказано, все, що бачив там, в Ізюмській фортеці.

Гасан певний: татар цікавить і оця, кальміуська, мабуть, саме того вони й прибули сюди. Але чому про неї не питають? Він не знає, що вже кілька днів ці двоє перебувають тут на березі Кальміусу. Під виглядом рибалок вони, вештаючись серед робітних, нишпорили по всіх закутках, уже знають всі потаємні ходи, де стоїть чи стоятиме яка гармата, куди вцілятимуть гаківниці.

— Завтра, — наказує бей, — з хати полковника ти нікуди не відлучайся. Жди його, — вказав на драгомана. — Принесе рибу, подасть знак. Ти прийдеш на пристань, туди, де прив'язано окремо від інших два човни з білими вітрилами. На одному з них, на щоглі, звисатиме чорна крайка. Знай — це наше попередження тобі, останнє. Якщо не зробиш так, як наказано... — Бей торкнувся рукояті кинджала.

— Запам'ятай. Завтра... Хай допомагає тобі аллах, — чується наостанок, і обидва зникають.

Гасан все ж таки пішов на розшуки Головатого. В хаті біля озера його не було. Не знайшов і на подвір'ї фор-

теці. Натрапив на слід аж у кузні, де ковалі при каганцях та полум'ї з горна кували обручі, скоби, сокири, лопати, а декотрі потай — списи, ножі.

Гасан шарпнув Головатого за полу свитки й кивнув головою на двері. Вийши з кузні. А як перемовитись? Навіть коли б Гасан написав чимось гострим на землі чи на стіні, вночі не вчитаєш.

— А в тебе щось справді важливе? Негайне?

Гасан рішуче зашарпнав понизовця за полу. Поспішав.

— Бери, хлопче, ось тут вуглини,— порадив Головатий, підвівши татарчука до пригаслого багаття,— бери великі, твердіші. Та й приспішимо. Тримайся за мною.

Опинилися біля озера, у великій новій хаті. Двері відчинено навстіж. В кутку, на покуті, горить підвішена лампадка. Чулось похронування сплячих. Хтось прокинувся. Спросоння запитав, хто вештається. Головатий назвав себе. Узяв Гасана за руку і повів до бічної комірчини. Переніс з великої світлиці лампадку. Причинив щільніше двері. Підтягнув у лампадці гнота. Вогник висвітив місцями облуплену стіну. Понизовець присвітив ближче, вибрав рівне і найчистіше місце.

— Пиши. Що трапилось?

Рука хлопця тремтіла. Вугілля кришилось. Літери виводились нерівні, декотрі зовсім нерозбірливі.

— Натискай обережніше,— порадив Головатий.

Гасан притримав лівою рукою праву й почав писати вправніше.

«Приїхав якийсь Синько з гайдуками,— читав Головатий,— сторгувалися з полковником і суддею. Цієї ночі забиратимуть з фортеці втікачів. Теслю та інших. Своїх і Шидловського».

— Знайшов! Триклятий виродок, стонадцять болячок йому в боки! — вилаявся Гордій.

«З'явилися татари. Чорний бей і урус драгоман». Хотів дописати: «По мою душу», але ж кількома словами не скажеш — не опишеш, хто вони, оті мурзаки, чого вимагають від нього, Гасана. Хай уже іншим разом.

— Вивідники. Цього треба було сподіватися. Спасибі тобі,— щиро мовив Гордій.— Ступай додому. По дорозі зайди до Христі, повідай — хай з Оверком з'являться на дворище фортеці. Стривай, що я торочу,— з докором заперечив сам собі,— ви ж одне з одним не поговорите. Спіши

додому. Пильнуй. Якщо станеться щось важливе, сповіщай не гаючись. Я буду біля кузні.

Вивідавши за дня, хто де живе, вночі, коли всі поснули, гайдуки вривалися до хати, куреня чи повітки, хапали людей, забивали їм рота ганчір'ям, в'язали руки і відводили до возів, заховапих у заростях осоки.

Після повідомлення про наїзд людохватів Головатий зразу ж подався до куренів, де жили ясенівці і люди із Слобожанщини. Там — пустка. Забрано навіть убогі пожитки. Він поспішив на дворище.

Біля фігури товпились украй збептежені робітні і вкотре вже оповідали один одному про жахну нічну подію. Кого саме забрано, поки що невідомо. Деякі, палякані, ховаються десь у чагарниках. Кількох чоловік, які чинили опір або заступалися за товаришів, забито, багато поранено.

З появою Головатого люди почали збиватися до гурту. Гордій повідомив, хто саме вчинив розбійницький напад і з чийого дозволу, й закликав не гаючись наздоганяти лиходіїв.

Виявилось, наздоганяти пі на чому. Конюшня порожня.

Всі, як були, рушили до хати канцелярії. Джура полковника повідомив, що Балига і гармаш Груша вдосвіта виїхали до каменеломень, щоб прискорити вивіз каменю до фортеці. Судді Сторожука теж не було дома. Зник і пахолок полковника Гасан.

Нічна жахна подія схвилювала всіх, хто жив на дворищі фортеці, поблизу неї і в рибальському селищі. Навперобій злітало гнівне, вимогливе:

— Цієї ночі одних, а завтрашньої — інших?!

— Нас продають!

— Треба знайти винуватих.

Чулись погрозливі нарікання:

— Закликали сюди, як у пастку.

— А хто закликав, Головатий!

— А так, він, Головатий!

— Хай дає пораду!..

— Хай дає!..

— Дорогу, якою підуть посіпаки, ми знаємо, — розраджував Гордій, — вопа там одна. Але ж коней забрано. Пішки не наздоженеш. Але є річка.

— Водою можна добратись аж до того Ясенового.

— На човни!

— На човни! — підхопили всі.

— Берімо, друзі, хто яку має зброю, — наказав полизовець, — берімо одіж, харчі — і на човни.

Люди почали розходитись, поспішали, щоб, не гаючись, вібратися на кальміуській пристані.

Головатий рушив до повітки. Йому заступили дорогу.

— Шагрій? — здивувався. — Григоре? Друзе! — Стиснули один одного в обіймах.

— З Бахмута? З солеварні?

— З вугільної ями.

— Став копачем?.. А до нас чого?

— Навмисне прибув сюди, але бачу, що невчасно. Ми теж, — Шагрій показав на підстаркуватого низенького чоловіка, який стояв осторонь, — ми теж з печаллю. Прибули по допомогу, а воно і у вас нерадісно.

— Солеварів, копачів вугілля, — заговорив, обурюючись, низенький, — всіх, хто не має охоронного ярлика, в'яжуть і гоном, як скотипу, а куди...

— Куди? — ніби перепитав Головатий. — До пана. Стривай. Це, здається, Касян? — придивляючись, запитав Головатий.

— Егеж, Касян Кононих. Твій хрещеник, — радо обізвався низенький. — Відтоді, як ти, спасибі тобі, зняв з мене клятву не брати до рук зброю, я взяв її. Міцно тримаю та й, буває, дошкуляю кривдникам нашим.

— Кононих ватажує серед бахмутських солеварів-дейнеків, — охоче повідомив Шагрій. — А зараз ми гуртуємося, щоб разом вдарити на Торську й Ізюмську фортеці. Туди ж погнали наших вуглекопів. Треба визволити. Ми готуємося. Але людей малувато. А ще менше потрібної зброї. Ізюмська хурдига — горішок міцний. З малою силою туди не потикайся. Треба брати чималою силою, і щоб вів у наступ такий, що вміє добре вести... — Шагрій поклав руку на плече понизовця. — Та бачу, про таке будемо говорити трохи згодом.

— Обміркуємо. А зараз гайда з нами на човни! — Головатий обійняв за плечі гостей, і вони разом з робітними поспішили до пристані.

Шість човнів рушили проти течії Кальміусу. Малувато було пістолів, шаблук, зате багато саморобних пік, ножів. Були і далекобійні гаківниці. Пливли швидко. Дужкі веслярі навперемінки сідали до весел. Поспішали. Зупинялись

тільки тоді, коли приставали до берега, виходили в степ, на дорогу і вдивлялися, чи не побачать де тих, за якими вчинили погоню. Але того недільного дня, крім кількох пастухів, які випасали овець поблизу хуторів, нікого не зустріли.

Дивувало і неспокоїло, де могли подітися нападники з захопленими людьми. Не могли ж вони возами, хай і запряженими кіньми, далеко заїхати по ненакоченій, місцями грузькій, вибоїстій дорозі. А дорога тут одна. Вона починається з кальміуського рибальського селища, тягнеться на північ, повз ріденькі гайки, через чагарники і виривається в степ. Та куди б не завертала, а віддаляється вона лише на кілька сажнів, а найбільше на дві-три верстви від берега Кальміусу.

Ніхто не здогадувався, що хитрий, досвідчений лиходій Синько, завбачаючи погоню, вирішив перший день пошкоді пересидіти в безпечному місці. Чотири вози, кілька десятків впійманих і вісім гайдуків, тримаючи загнуданих коней, сиділи в комишах неподалік фортеці, вижидали слушного часу.

Із заплави вибиралися опівночі другого дня. Вибіралося тихцем, обережно, хоча були певні, що за ними уже ніхто не стежить.

Сидячи на човнах, робітні не поспішали вперед і поки що не вертали назад. Плисти вночі звивистою рікою було незручно, навіть неможливо: уткнешся човном у берег або запливеш на мілке, заросле осокою місце. Ночували в невеликій затоці, в густих комишах.

Коли почало світати, сіли на весла, але не довелося навіть добре розім'ятись, нагрітись. Почули ледве вловиме шамотіння. І ось з імлістої запони почали випливати, наближатись вози. За возами йшли попарно зв'язані люди в охороні вершників.

Човни зупинилися в тому місці, де дорога наближається до самого берега. Всі, хто мав вогнепальну зброю, залягли широким півколом по той бік дороги.

Валка рухалася повільно.

На трьох возах навантажено всякого домашнього скарбу навіть цеберки, відра, корита. Поверх усіх тих пожитків сиділи жінки, діти. Прив'язані до полудрабків, до люшень люди, в грязюці, вкрай стомлені, ледве ступали.

На передньому возі, наричепому сіном, па розстеленому килимі зручно розлігся Синько. Після двох остапніх марудних для нього ночей можна було відпочити. Дідич був задоволений. Хай у тих, полковника і судді, залишено багатенько золотих і срібних, вино, мед та сало, зате вивів понад сорок чоловік. «Своїх» всього дванадцять та п'ятеро дітей. А решта сусідів: Шидловського, Качури та Святогірського монастиря. Отож був певний, витрачене на цих втікачів оплатиться, та ще й з добрим барисем. А якщо сусіди когось не викуплять, залишить у себе. Робота знайдеться. Благо, маєток розширився. З дозволу (розуміється, не задарма, а за сотню овечок) ізюмської полкової канцелярії він приєднує до Ясенового хутір Зелений. А навколо того хутора не тільки добрий випас на луках, а й породи, з яких вибирають горюче кам'яне вугілля. Те вугілля охоче забирають бахмутські і торські солевари для розпалу печей, забирають його за гроші, а чумаки в обмін за свій крам.

«Поживемо — побачимо, як бути, куди повернути, — розмірковував Синько, — а поки що ми плекатимемо овечок. Ця скотинка не підведе. Скрізь будуть отари, отари. І всі кріпаки-лайдаки пастухами. А оцих, впійманих, доведеться, як слід, провчити, щоб удруге їх не розшукувати».

Повернувши набік голову, Синько бачить довгий ряд попарно нанизаних на ливну втікачів і окремо прив'язаних до задніх люшень його воза — татарчука Гасана і Тимоша Теслю. Ці двоє — найцінніша здобич. Тиміш таки вмілий, добрячий тесля. Та він підбурювач до втечі, і з ним буде окрема розмова. А той татарчук, якого він примітив зразу ж, коли зайшов до хати полковника, мабуть, не проста птаха. Недарма його довгенько розшукували в Ізюмі та навколишніх селах. Доведеться подарувати його Шидловському за добру прихильність та ласку...

Вози наближалися. Головатий подав умовний знак. Розкотисто гримнули гаківниці, здійнялися вигуки, лемент. Коні шарпнулись, рвонули, стали дибки, тріснули дишлі. Кілька вершників звалилися на землю. Піші й кінні гайдуки кинулись тікати в степ, та, зустрівши націлені списи, метнулись назад, на дорогу, але й там паткнулись на озброєних робітних людей. Єдине, куди можна тікати, — мочаринням до річки..

Півколо озброєних звужувалось і звужувалось.

Синько з переляку шарпнувся, вивалився з похиленого пабiк воза, підхопився, очманiло озирнувся, пригнув голову i теж було намирився чкурнути. Але за кілька крокiв від воза на нього насувались, ось-ось прохромлять, залiзні гостряки. Дiдич крутнувся, щодуху помчав i з розгону шубовснув у воду, де вже бовтались його гайдуки.

Гнанi страхом, пострілами з гакiвниць, пiстолiв i окриками, посiпаки відходили далi й далi від берега. На серединi рiки їх закрутила й понесла бистрина. Намагання втриматись, вибратись на той берег, були даремнi. Вирування холодної води тягнуло на дно.

Човни i вози, крiм одного з розтщеним на цурпалля дишлом та розбитими в маточинах колесами, прибули до рибальського селища. Але не всi робiтнi повернули до фортесцi, до своiх хаток. Ще в дорозi до Головатого пiдiйшло кілька чоловiк. Розмову першим почав Тимiш Тесля, а потiм i iншi пiдпряглись, доточували:

— Спасибi тобi, Гордiю, що витягнув нас iз аркана.

— Громадi дякуйте.

— Громадi й тобi.

— Ми вже знаємо, коли була безвихiдь, ти знайшов, як рятувати.

— Якою б не була безвихiдь, а треба шукати порятунку.

— Треба шукати.

— Отож ми розговорились мiж собою та й прийшли до такої думки: не життя нам тут.

— Вирiшили рушати слiдом за тими, що подалися за море.

— На береги Сiї?

— Та туди ж.

— Допоможи, Гордiю, якимось вiтрильником.

— А може б, взялися гуртом та й тут повернули на краще?

— Дай боже, як кажуть, нашому телятi вовка здолати,— зiтхнувши, мовив Тимiш,— та коли б у теляти були хоч маленькi рiжки, може б, який раз i штурхонуло. А то тiльки мекає.

Головатий посуворiшав. Пильно, нiби з докором дивився, але не на стовплених бiля нього людей, а вбiк від них або долу.

— То як же, Гордію, допоможеш? — допитувався Тесля.

— Збираєшся з родиною?

— Всім сімейством, — відповів тихо Тиміш.

-- А може, подумаємо?..

— Думалося та й до цього додумалося, — з серцем кинув Тиміш. — Далі нікуди! Тільки за море...

— Баркаси зараз на причалі. Підуть з вами у море, ніби рибалити. Підуть... — сказав с гіркотою Гордій і опустив низько голову.

Ранком першого майового дня на два великих баркаси вносилися збіжжя, харчі, дрібний реманент та домашня живність. Розмістилося там і два десятки родин. Ранок видався тихий. Заспокоєне море лагідно грало бірюзовими відсвітами чистого неба, вкривалося золотими скалками сонця. Тільки в березі хлюпотіли, здавалось, журливо дрібненькі хвильки. Над баркасами напнулися опукло, туго вітрила. Судна злегка погойдувалися, немов нагадували — пора вирушати.

Пора.

Баркаси гойднулись дужче. Хлюпнула хвиля.

— Ой, людоньки! — злетіло над гомоном, над плюско-тінням води. — Та візьмемо нашої, рідної, хоча б на спомин!

Кладкою на берег збігла Тимошева Вустя, впала на коліна й почала згрібати землю пригорщами й насипати в торбину. Слідом за Вустею збігли жінки, чоловіки, старшенькі діти, набирали землі й несли, як дорогоцінцу ношу, на судно у ворочках, мисках, а то й затиснену міцно в жменях.

Баркаси відпливали поволі, ніби неохоче. Прощання було тоскне, сумне. Ті, що відпливали, і ті, що залишалися, простягнули руки й ніби скам'яніли, стояли похмурі.

— На чужину...

— На невідомі землі.

— Як сироти.

— Як вигнанці.

— Еге ж, без притулку, як вигнанці, — кинув один, другий, третій. А потім гуртом:

-- Пани хоч куди поженуть.

-- І тут, на рідній, ходи та бійся...

— Впіймають, пощитають ребра.

— Продадуть, як продавав Балига.
— Уже двічі навідувались до його хати, нема та й нема.
— Сьогодні, кажуть, з'явився. Якщо допустить, можеш поцілувати...

— Хай його чорти цілують.

— Запитати б його, сукиного...

— Запитати? — звернулись до Головатого.

— Слово за тобою, Гордію!

— Веди!..

До Головатого підступили Христя та Оверко. Їхні погляди допитливі. Гордій розуміє, чого вони ждуть від нього. Сьогодні вранці, коли йшли до пристані на проводи, розговорилися. Христя почала про те ж, коли в дорогу... Оверко теж такої думки: «Пора кресоннути іскри». Головатий погоджувався, але не сказав, коли саме вирушати.

«Вузлик затягується туго, — майнуло в думці Гордія, — в'яжеться одне до одного. Треба налякати тутешніх жмикрутів, бо дуже осмілилі, розперезалися. Та й допомогти Шагрієві треба... А воно трохи ранувато. Фортецю ж не добудовано. Останніх три гармати встановили па валу, а як вони битимуть, вцілятимуть — не перевірено... А робітних людей треба направляти до ближчих та дальніх хуторів, вберегти від можливої напасті, бо, шукаючи сліду дідича Сипька, сюди скоро наїдуть карателі. Та найперше, мабуть, поговоримо з Балигою».

Головатий подав знак. Оверко і Христя наблизились.

— Скільки чоловік маємо при зброї? — запитав тихо.

— Одинадцять.

— Коли треба, зберемо більше, — запевнив Оверко.

— Покличте всіх до дворища хати-капцелярії та пильуйте за оleshківцями, — сказав і наддав ходи.

За ним поспішали всі, хто був на пристані.

О сніданковій порі робітні й рибалки товпилися біля хати-канцелярії. До світлиці зайшов тільки Головатий.

Полковник, будівничий і пушкар сиділи за столом, про щось розмовляли. Балига за звичкою копирсався шпичкою у своїй люльці. Осторонь за окремим столом сидів писар, гортаючи папери. З появою Гордія розмова обірвалася. Всі насторожилися.

— Маю честь, пане полковнику, — почав Головатий, не вітаючись, не вклоняючись, явно глузливо, — маю честь повідомити, — і вже карбуючи слова, — всі запродані тобою і паном суддею люди звільнені з аркана і прибули

живі-здорові. Просимо видати всім, хто зараз тут будує, охоронні ярлики.— І, помовчавши, закінчив вимогливо, ніби розтлумачуючи:— Вписати кожному, що він будівник Кальміуської фортеці.

Балига раптово, ніби його чимось важким оглушили, укляк — убрав у плечі голову й застиг. А коли очунявся, почав поволі, спираючись руками на стіл, випростовуватись, зводитись.

— Що?!— вигукнув, скаженіючи.— А такого ярлика?— і вихопив з-за пояса пістоля.

— Пане,— застеріг Головатий,— не здіймай, бо я теж... І не хиблю.

— На! — Балига рвучко підніс пістоля, але в ту ж мить розітнувся постріл.

Постріл Балиги пролунав на якусь мить пізніше. У вікні брязнула шибка. Димки, клублячись, розтікаючись, змішалися й повільно сивими пасмами потекли до вибитої шибки.

Полковник раптово зблід, повільно осів і заплющив очі.

— Дряпнуло,— придивляючись до завислої над столом руки господаря, сказав пушкар Груша.

— А ви, тюхтії, без зброї? — з докором процідив Балига.— Не можете його...

Маслій похнюпився, вмовився зручніше. Груша намацав рукою свого пістоля, але не витяг з-за пояса.

На порозі з'явилася Христя, за нею в сінях і надворі товпилися робітні люди, долинав тривожний гомін.

Головатий підступив ближче до столу.

— Там, у скрині,— стомлено глипнувши очима на писаря, вимовив полковник і важко зітхнув.

Олесько витягав і складав перед собою на столі невеличкі, як долоня, дублені шкуратини з відбитками двоголового орла. На тих шкуратинах мало виписуватися: «Будівник Кальміуської фортеці».

Біля трьох десятків вершників зібралися навколо фортечної фігури, оглядали, чи все спорядження у них до ладу, перевіряли зброю, перемовлялись і ждали Головатого.

Гордій в супроводі будівничого Маслія оглядав фортечний вал і гармати, з яких сьогодні вранці стріляли в ціль. Б'ють добре, далеко. Докидають ядра аж на той, лівий берег ріки і до озера Домахи. Маслія дивувала спокійна

байдужість Гордія. В ці останні хвилини його перебування тут і прощання він мав би бути схвильованим, врочисто піднесеним або принаймні задоволеним. Адже з руїн зведено цитадель. Зведено на захист людей. І хто-хто, а Головатий таки добре доклав тут рук. Гордій мовчазний, здається, навіть пригнічений, байдуже пропустив повз вуха нагадане Маслієм, як було провчено бундючного Балигу, коли той здійняв пістоля. Байдуже сприйняв повідомлення, що майже всі робітні люди одержали охоронні ярлики. Не вразило його і повідомлення, що полковником і суддею Кальміуської паланки будуть не Балига і Сторожук, а інші. І ті, новопризначені, уже в дорозі, добираються сюди з великим загоном оleshківців.

Ця остання звістка, здається, зацікавила Головатого. Він навіть запитав: чи вже складено реєстр козаків паланки. Маслій сказав, що йому невідомо. А Гордій уже знав: таємницю йому відкрив Олесько. До нового реєстру ввійдуть оleshківці та колишні значні козаки, які зараз живуть на Слобожанщині. Марно було б і сподіватися, що оті новопризначені, які прибудуть сюди господарями, наблизять до себе сірому, дадуть їй надійний захисток. Згадалася остання зустріч і розмова з мудрим, прозорливим літописцем Яковом Щербиною.

«Прибічники царя — дворяни, — говорив він, — входять зараз в силу, збагачуються. У них привілеї на землю, людей. Отож всякі пани, значні військові, поміщики вкоріплюються і в нашому краї. І нічого не вдієш. За них цар і бог. Ти, Гордію, плекаш надію покращити долю сіроми. Хочеш усовістити багатого, посунутись, дати місце бідному. Бентежиш свою душу».

Щербина посміхався очима. А вже коли прощалися, знову заговорив про те ж саме: «Надію, друже, плекай, не втрачай. Та тільки, я так гадаю, накинутаго на шию аркана голими руками не розірвати. Треба чимось гострішим. А чим? І хто розірве?..»

Коли перейшли з будівничим на південну частину валу, перед очима замиготіло висріблене сонцем, збурене море. Розбурхані білорунці баранці накочувались на берег, мили широкі помости пристані.

«Чи ж докинуть гармати і туди ядра? Та вже хай перевіряють тут без мене», — роздумував Головатий і задивився на човен, який погойдувався на прив'язі. Три дні тому від того причалу від'їхали його друзі.

На баркасі, який відпливав до берегів Єйї, стояв високий, зсутулений, з простягнутими руками, у білих, прапих-перепраних, уже аж муругих штанях і сорочці, Тиміш, останній із давніх Гордієвих друзів, побратимів-булавінців. Тимошеві сльози ще й зараз печуть Гордієві серце, а думка свердлить, в'їдається: «Невже не можна було осісти тут, на рідній землі...»

І до того пекучого щему, що в'ялив груди, додалося ще одне, болюче. Коли вертали з пристані, проходили вулицею селища повз нову, ще не опоряджену як слід хату, па вершині її біля димаря на голих кроквах сидів, щось ладпаючи, Семенко. Побачивши гурт знайомих, парубок відвернувся. Ніхто до нього не подав слова, не привітався. У Христі, яка йшла поруч з Головатим, з очей бризнули сльози. Дівчина відступила, нагнулась, ніби їй доконче треба було парвати під тинном пучок жовтоголових кульбабок. Гордій бачив — вона плакала. Він картав себе тоді, картає і зараз, чому, здогадуючись, що в'яне дружба молодят, не вдіяв нічого такого, аби вона у них квітла. Навіть до пуття не довідався, чого саме стався між ними розлад. Та окрім розладу між молодятами, Семенко відсторонюється від «святого діла». А чому? Зневірився? Злякався?.. Мабуть, не вистачило гарту. А вчасно не наспіла поміч — добре, розрадливе слово, дружня рука. Таке чи інше, а спричинило: відбивається хлопець від бойового гурту, ховається, як той равлик. От і нині, коли має відбутися така важлива подія, серед охочекомонних, які збираються на дворищі фортці, Семенка поряд Христі немає.

Варто довідатися. Втрутитись.

Іти було недалеко.

— Бог поміч, хазяїне! — гукнув ще з вулиці Головатий.

— Спасибі! — відповів радо Семенко, не відчувши, напевне, або ж удавав, що його не образило нарочито глузливо вимовлене «хазяїне».

— А без доброї призьби хата не хата, а хлівець або клунька, — зауважив Гордій, озираючи будівлю. — Та це і все інше ти, хлопче, спорудиш та спорядиш згодом, — і раптом приголомшив: — А з Григорем Шагрієм бачився?

— Ні, — заявив Семенко.

— Був тут, тільки ненадовго. Спішив. Гуртує бойовий загін з копачів вугілля та солеварів. Треба декого провчити. Розперезалися. Вп'ялися пазуристо. За днів два-три ша-

грівці виїдуть нам пазустріч. З'єднаємося і спільно вдаримо. Підбралися наші, робітні. З фортеці вирушимо завтра. Ти, Семенку, можеш бути в моєму загоні,— сказав ніби між іншим, без наголосу.— Добрі, добрі хлопці підбираються. Любо дивитися. Волелюби, надійні, ого, як будуть боротися! — Вигукнув, стискаючи кулаки.— А з дівчат у загоні, здається, Христя та ще одна козачка і одна рибачка. Та нам головне, щоб підбралися хлопці, й такі, що вміють вправлятися зі зброєю. Сподіваємося, що такі ще зголосяться...

Головатий помітив, коли він впом'янув Христю, хлопець зніяковів, густо зашарівся. Щоб не показати свого раптового збентеження, відвернувся, навіть відступив кілька кроків. А наслухає уважно, не запитує ні про дівчину, ні про те, хто ж саме підбрався в отому загоні сміливців.

Розмова точилась і точилась. Головатий, здавалося, був у чудовому настрої, на диво говіркий, повідомляв, що у фортеці уже встановлено гармати, гаківниці, що, крім вартових на вишці, в степу, поблизу фортеці, буде вартувати великий загін озброєних кіннотників. І волелюби-сміливці, що вирушать завтра в похід, будуть теж добре споряджені. І ніби принагідно поцікавився, чи справні в нього, Семенка, його гнідий кінь та зброя.

Прощаючись, Головатий не закликав, нічого не радив, а тільки сказав, що сподівається на скору зустріч.

Семенко провів гостя до перекладици, яка заміняла ворота, і повернув до хати. Ступив кілька кроків, зупинився. Озирнувся. Над поселенням плив весняний погожий день. Розімліле в синявій купелі сонце підбивалося під обідню пору. Над озером Домахи сплелися зеленими вітами й про щось своє шепочуться верби. На вершині гори широко розсілася, бовваніє фортеця. Повз неї у вишині лівиво пливуть білі, злегка ніби задимлені хмары, пливуть, минаючи Кальміус, у степову далечінь. Семенкові нічого не хотілося помічати. Він опустив голову, зсутулился, аже ніби згорбився. Відчував себе до сліз пригніченим, самотнім, як ніколи. Навіть у ті тяжкі для нього дні, коли його було запроторено до хурдиги, він був певний, про нього не забудуть рідні, друзі, до нього линуть серцями, помислами — вболівають, напевне, турбуються, щоб якнайскоріше звільнити. І в Ізюмі, у фортечному підземеллі, зазнаючи тортур, він, будши серед таких же зпівечених, міг перекинутися словом, почути його, хай навіть з пекучим болем,

але щире. Міг пожалітися їй сказати, що сподівається на краще. А зараз...

Раптове душевне збурення змушувало задуматися над тим, що сталося. Семенко уже безжально картав себе: тут, у фортеці, перебував із своїм посімейством колишній булавінець Тиміш Тесля, але він не шукав зустрічі з добре відомим, колишнім своїм однодумцем, з тобою, Лащовній; перебували тут й інші колишні твої друзі-побратими. Але з тобою вони вже не дружили так, як бувало в ті дні, коли лякали спільно панів, дуків, не звірялися тобі своїми думками-помислами; завітав було сюди, до моря, до фортеці, Григир Шагрій, він, напевне, знав про перебування тут тебе, Семенка, а не провідав, мабуть, зневірився. І Христя, яку ти кохаєш, зневірилася, відходить...

«Підбираються добрі хлопці. Волелюби. Будуть «кресати іскри»,— сказав Головатий. Говорив відверто, щиро. І натяками, мовляв — подумай...

Семенко випростався, глянув на свою, ще не тиньковану, без вікон, без дверей хату, а в уяві постала біла, з дерев'яним візерунчастим піддашком хата Остапа і Одарки Линюків — обійнята вогнем, сивими, чорними звивами диму. Вогонь, здалося, обпікає, жалить, пронизує груди Семенка, і він рвонув із свого двору...

Коли виїхали з дворища, коней пустили рясю повз гайки, чагарями, ніби поринали в зелені заплави. В обличчя лоскотливо духмяно бив теплий вітер. Під густий тупіт копит було приємно відчувати молодий захват. Мчати і мчати. Далина відступала. Манів степовий безкрай.

Вимчали на пригорок. Головатий зупинив коня. Озирнувся, впіймав очима величну фортечну споруду на стрімкому березі ріки. В небо здіймалася висока, з сідалом і кадубом на вершині вишка. Над нею купчились пір'їсті хмарини.

«Невже їй доведеться спалахнути?..— набігло раптово тривожне.— А мабуть, доведеться. Татарва, напевне, ще не раз посуне цією сакмою. Тож не дарма трудилися,— подумав задоволено,— вали насипали, частокіл поставили високий. Гармати і гаківниці вцілятимуть».

«Пильуйте!» — послав як наказ.

Шарпув за повіддя, кінь рушив, прискорив ходу і скоро наздогнав загін.

Прощальне хвилювання уляглося. Головатий знову відчув себе спокійним, вічним мандрівником, непохитним у своїх стремліннях, своїх замірах. Думка випереджала думку — бачив себе на хуторі Зеленому в родині коваля Савки Забари, в колі копачів вугілля. Їхній збройний загін виведе пазустріч Шагрій. Разом вони доберуться до городка Тора.

По дорозі Гордій завітає до Щербини, зустріне там з хлопчиною дивно співучої душі Саньком-чумаченком.

Коли до Тора підійдуть, як умовлено, бахмутські солевари, тоді вже великим загоном пробиратимуться до Ізюма, до його хурдижного підземелля, визволятимуть в'язнів. А що туди доберуться, був певний. У саквиці, в шкіряному саманці, лежать старанно накреслені Гасаном потаємні ходи, які так хотів тримати в своїх руках кримський таган-бей. Та в ті ізюмські підземелля може провести і сам Гасан, котрий — в гурті Оверка, Христі, та ті художні ходи-переходи, напевне знає і Семенко Лащовий, який он їде в гурті своїх давніх друзів-нобратимів.

На степовому розгоні дорога буде пряма і навкружна. Буде швидка і забарна, завертатиме туди, де з'являться, стрінуться посіпаки-карателі, де розсілися, заграбастали, неволять, здіймають канчука на людей пани-кріпосники, дідичі. Назустріч і навздогін таким — куля. Не схиблять шабля і ятаган.

Та про що б не думав, не загадував Головатий, а все завершувалось зароненим з далеких юних літ, вічно жевріючим, негасним, тривожно манливим — настане день...

І тоді його дорога нарешті заверне до Дніпра, і вже на тому правому березі він прямуватиме на захід, до рідної ріки Синюхи...

З М І С Т

ВОГОНЬ ЗЕМЛІ	5
ІСКРИ ГНІВУ	111
ФОРТЕЦЯ	207

Байдебура Павел Андреевич

В степном разгоне

(на українском языке)
повести

Зав. редакцією Г. Л. Щуров. Редактор А. В. Сімагов. Художник А. І. Глущенко. Художній редактор Ю. П. Карачов. Технічний редактор А. А. Тимошевська. Коректор Т. П. Соленкова. БП 06532. Здано до виробництва 17/X 1975 р. Підписано до друку 10/II 1976 р. Папір друк. № 1. Умовн. друк. арк. 16,38. Облік.-вид. арк. 17,09. Тираж 50 000 прим. Зам. 5-491. Ціна 69 коп. Видавництво «Донбас», м. Донецьк, пр. Б. Хмельницького, 32. Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Б18 Байдебура П. А.

На степовому розгоні. Повісті. Донецьк,
«Донбас», 1976.

311 с.

В історичних повістях «Вогонь землі», «Іскри гніву» та «Фортеця» Павло Байдебура розповідає про славне минуле донецького краю. Герої творів — люди сильні, мужні, вони борються за своє право вільно жити й працювати. Повісті гостросюжетні, читаються з напруженням.

У2

